

Ш Н Абдиназимов

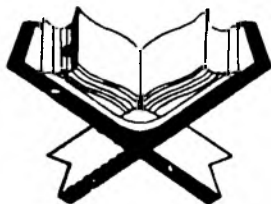
БЕРДАҚ
ШҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ТИЛИ

«Фан»

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСИ
БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ШӘМШЕТДИН НАЖИМОВИЧ АБДИНАЗИМОВ

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТИЛИ

ТОШКЕНТ
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2006

Бул монографияда қарақалпақ халқының уллы классиги-Бердақ Ғарғабай улының (1827-1900) әдебий мийрасларының тили билими бағдарынан терең хәм хәр тәреплеме изертленген.

Бердақ шығармаларының изертлениў жағдайларына шолыў жасалып оларға сын көз-қарасынан баха берилгеннен кейин шайырдың шығармалары тилинің фонетикалық системасы, морфологиялық қурылысы, сөз жасалыў процесси кең түрде анализ етилген. Монографияның соңғы бабында шайыр тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri изертленген.

Сондай-ақ, Бердақтың тилин ески түркий жазба естеликleri, қарақалпақ тили диалектleri хәм хәзирги қарақалпақ тили материалларына салыстырмалы бағдарда изертлеў тийкарында шайырдың қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәсиплесиўине қосқан айрықша үлеси анықланған.

Китап тилши илимпазлар, аспирантлар хәм студентлерге , қарақалпақ тили оқытыўшылары хәм тил билимине қызығыўшы оқыўшылар жәмийетшилигине арналған.

ЖУЎАПЛЫ РЕДАКТОР: **ХҰСНИДДИН ҲАМИДОВ**
академик, филология илимлериниң докторы

ПИКИР БИЛДИРИЎШИЛЕР: **АЛИБЕК РУСТАМОВ,**
академик, филология илимлериниң докторы

МӘДЕНБАЙ ДАЎЛЕТОВ,
филология илимлериниң докторы, профессор

МАҚСЕТ АЙЫМБЕТОВ,
филология илимлериниң докторы, профессор

ISBN5-648-03503-9

© Өзбекстан Республикасы ИА,
«Фан» баспасы, 2006-жыл.

КИРИСИҮ

Хәзирги дәүирдеги түркий тил билимининң ең әһмийетли җазыйпаларының бири-миллий әдебий тиллердин қәлиплесиү хәм раўажланыү басқышларын еле де теренирек изертлеү болып табылады. Түркий тиллес халықлардың әдебий тиллерининң раўажланыү тарийхын үйрениүде халықтың мәдений турмысында айрықша орын ийелейтуғын көркем сөз шеберлерининң шығармаларын лингвистикалық бағдарда изертлеү үлкен әһмийетке ийе. Себеби әдебий тил улыўма халықлық тилдин көркем сөз шеберлери тәрәпинен қайта исленген, дәретиўшилиқ бағдарында байытылған түри. Сол тилде сөйлеўши халықтың сөз мәдениятының жетилискен жоқарғы жемиси. Көркем сөз шебери усы дәретиўшилиқ процессти баскарып хәм раўажландырып барады. Проф. А.И.Ефимов көркем сөз шеберлери тилин изертлеўдин зәрүрлигин көрсетип, оларды улыўма халықлық тилдин тиллиқ қуралларын дәретиўшилиқ бағдарда қайта ислеитугын лабораторияға салыстырады. Уллы талант ийелерининң шығармаларында әдебий тилдин барлық қурылысы толық хәм тәсирли түрде сөўлелениўин табады, пикирди көркемлеп баянлаўдың өлшемлерин қәлиплестиреди деп жазады.¹

Бердақ Фарғабай улының /1827-1900/ әдебий дәрәтпелери қарақалпақ жазба әдебияты менен әдебий тилимиздин тарийхында айрықша орынды ийелейди. Шайырдың әдебий мийраслары әдебияттаныў, тарийх, педагогика, философия илимлери көз қарасынан терең изертлениўине қарамастан қарақалпақ тил билиминде хәзирге шекем арнаўлы монографиялық бағдарда изертленилмеди. Қарақалпақ тил билиминде классик шайырларымыздың тиллиқ өзгешеликлери тек Д.Сайтовтың кандидатлық диссертациясында сөз етилип бул жумыста Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ

¹ Ефимов А.И. О языке художественных произведений. -М.: Учпедгиз, 1954. -С.3

шығармалары тилине улыўма сыпатлама берилди. Карақалпақ тил билиминиң бүгинги раўажланыў басқышы көз-қарасынан бул шайырлардың хәр бириниң дәретпелери тили монографиялық бағдарда үйрениўди талап етеди. Әсиресе, карақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўинде салмақлы орны бар Бердақ шығармаларының тилин терең хәм хәр тәрәплеме үйрениў ғәрезсизликтиң шарапаты менен өзимиздиң өзлигимизди қайта танып, миллий қәдриятларымыз қайта тикленип атырған дәўир ушын ең әҳмийетли мәселелердин бири.

Изертлеў жумысымыздың тийкарғы мәқсети Бердақ шығармалары тилин оның қол жазба түринде сақланған хәм халық арасынан жазып алынған әдебий мийраслары тийкарында үйрениў болып табылады.

Изертлеў жумысының алдына қойылған мақсетине ерисиў ушын төмендеги ўазыйпалар белгиленди:

- түркий тиллеринде көркем сөз шеберлери хәм карақалпақ тил билиминде Бердақ шығармалары тилиниң изертлениў жағдайларын анықлаў;

- шайыр жасаған хәм шығармаларын дәреткен дәўирдин сиясий-жәмийетлик хәм әдебий процесин үйрениў;

- шайыр жасаған дәўирдеги әдебий тилдиң раўажланыў жағдайларын үйрениў;

- шайыр шығармалары тилинде әдебий тилдиң аўызеки түри менен Орта Азиялық түркий жазба тилдиң тәсириниң сәўлелениў жағдайларын үйрениў;

- Бердақ шығармаларында жумсалған даўыслы хәм даўыссыз сеслер, олардың позициялық хәм комбинаторлық қолланыў өзгешеликлерин үйрениў;

- шайыр шығармалары тилиниң морфологиялық қурылысы хәм сөз жасалыў процесин үйрениў, шайыр шығармалары тилине тән өзгешеликлерин анықлаў;

- шайыр шығармалары тилиниң сөзлик қурамында жумсалған сөзлерди тарийхый-этимологиялық көз-қарастан үйрениў, тематикалық топарларға ажыратыў, лексика-семантикалық хәм стильлик өзгешеликлери менен сөзлердиң қолланыў өрисин анықлаў;

- Бердақ шығармалары тилин бир тәрәптен ески түркий жазба естеликлери менен Махмуд Қашғарийдин «Девону-луғат-ит-түрк» мийнетине салыстырмалы бағдарда баянлаў тийкарында

халқымыздың, тилимиздің тарийхый тамырлары тереңде екенлигин көрсетиў болса, екинши тәрәптен, ҳәзирги әдебий тилимизге хәм қарақалпақ тили диалекти материалларына салыстырыў арқалы ҳәзирги миллий әдебий тилимиздің тийкарлары шайыр жасаған дәуирлерде, оның шығармаларында қәлиплесе баслағанын дәлиллеў болды. Монографияда қарақалпақ халқының уллы данышпан шайыры Бердақ Ғарғабай улының 20 мыңға шамалас қосық қатарларынан ибарат әдебий мийраслары дәслепки рет толық хәм хәр тәрәплеме фонетика-морфологиялық, лексика-семантикалық бағдарда изертленилди. Солай етип, шайыр шығармаларының қарақалпақ жазба әдебий тили тарийхында тутатуғын айрықша орны көрсетилди.

Монографияны жазыў барысында көрнекли тилши илимпазлар - А.Н.Кононов, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, Е.Д.Поливанов, В.В.Виноградов, А.И.Ефимов, Э.Р.Тенишев, Э.Наджип, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, М.Ергин, Ж.Чагатай, М.Татчы, Н.Әсим, А.Рустамов, Ғ.Абдурахманов, Э.Фазылов, Ш.Шукуров, Ғ.Ф.Благова, К.Садиков, Х.Дадабаев, Х.Назарова, Б.Бафоев, Р.Сыздықова х.т.басқа илимпазлардың илимий мийнетлерин теориялық жақтан басшылыққа алдық. Жергиликли қарақалпақ илимпазларынан Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, М.К.Нурмухаммедов, И.Т.Сағитов, Д.С.Насыров, Х.Хамидов, Е.Бердимуратов, А.Дәўлетов, М.Дәўлетов, О.Доспанов, А.Пахратдинов, А.Муртазаев, Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, К.Мәмбетов, Ю.Пахратдинов, Қ.Худайбергенов, М.Тилеўмуратов, Ө.Әлеўов х.т.б. мийнетлери теманы терең хәм кең түрде изертлеўде жақыннан жәрдем берди.

Изертлеў жумысының нәтийжелери қарақалпақ әдебий тилинің тарийхын үйрениўге қосылған үлес болып, келешекте усы бағдарда изертлеў жумысларын даўам еттириў ушын исенимли тийкар болып хызмет етеди. Бул жумыстың материалларын жоқары оқыў орынларында «Қарақалпақ тилинің тарийхы», «Қарақалпақ тилинің тарийхый грамматикасы» х.т.б. теориялық курсларды хәм «Бердақ таныў» кәнигелик пәнин оқытыў барысында колланба қурал сыпатында оқытыўшылар хәм филолог студентлер пайдаланбақта.

Бердақ Ғарғабай улы дәрәтпелери тилин изертлеўге арналған бул монографиямызда дерек сыпатында барлық әдебий мийрасларын, оның кол жазба түринде сақланған «Шежире» хәм

«Хорезм» поэмаларын, XX әсирдик 20-30-жыллары халық арасынан жыйналған қосық хәм поэмаларының баспада жарық көрген үлгилери менен Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими китапханасының қол жазба фондында сақлаулы нұсқаларын илимий талқыға салыуға умтылды.

1.Бердақ. Толық жыйнағы. -Төрткүл.: ҚҚМБ. 1941.-312 б.

2.Бердақ. Таңлаулы шығармалар жыйнағы. -Нөкие.: ҚҚМБ, 1950, -426 б.

3.Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис.: ҚҚМБ. 1956 . -280 б.

4.Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис.: Қарақалпақстан. 1977. -274 б.

5.Бердақ. Таңдамалы шығармалары. -Нөкис.: Қарақалпақстан. 1987.-320 б.

6.Бердақ.Сайланды шығармалары. -Нөкие. 1997.

Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими китапхана фондында сақлаулы төмендегі қол жазба нұсқаларынан пайдаланылды.

1.Шифры Р-120 №1133 болған, 2 том, 283 бет көлеміндегі қол жазбалар.

2.Шифры Р-120 №1323 болған, 1 том, 312 бет көлеміндегі шайырдың 1941-жылғы баспасына таярланған қол жазбалар.

3.Шифры Р-120 №1630 «Бердақ. Жөрияланбаған шығармалары» деп аталған Р.Хожамбергенов тәрәпинен жазып алынған қол жазбалар.

4.Шифры Р-120 /Х-69/ 1939-жылы 14-декабрь күни Тахтакөпир районының оныншы аўыллық кеңеси аймағынан молла Султаннан жазып алынған «Айдос баба» поэмасының нұсқасы. /Көлеми жағынан 2505 қатар қосық, 120 қатар проза/.

5.Шифры Р-120 №24614, 1957-жылы Хожамурат Турымбетов тәрәпинен Тахтакөпир хәм Мойнақ районы аймағынан жазып алынған қосықлары. «Бахтың ашылмас па?», «Хұрлижанға» қосықлары Тахтакөпир совхозындағы Әмет улы Қутлымураттан, «Көзим», «Халыққа қәдирлидур сөзим» қосықларын Қараөзек районының 8-аўылында туруышы Турымбет Пиримбет улынан, «Қызыма нәсият», «Халқым қарыўланса» қосықлары Мойнақ районының Қазақдөрья аўылында туруышы Нурыш Нарымбет улынан жазып алынған.

6.Шифры Р-120 №75517 шифры менен танбаланған Бердақтың

«Хорезм» хақындағы қосығы. Бул нуска Жамал Шәмшетов төрепинен Тахтакөпир совхозында турыушы Аманша ғаррыдан жазып алынған.

7.Шифры Р-341 №112466 шифры менен таңбаланған Бердақтың араб графикасында жазылған «Шежире», «Хорезм» поэмалары. Бул нуска 1971-жылы декабрь айында Кегейли районы Куйбышев совхозында жасаушы Турдымамбет Арзымбетовтың үйинен Н.Жапақов хәм Х.Хамидовлар төрепинен табылған.

8.Шифры Р-343 №112467 шифры менен таңбаланған Бердақтың «Ақмақ патша» поэмаеының көлеми 75 бет араб графикасында жазылған нускасы. Бул нуска шымбайлы Узак Рахматуллаев төрепинен 1941 -жылы көширилген.

9.Шифры Р-342 №111467 шифры менен белгиленген Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы. Бул нуска поэманың арабша нускасының кириллицаға көширмеси. Көлеми 102 бет, 414 куплет қосык.

10.Р-120 шифры менен таңбаланған Бердақтың 1950-жылғы толық шығармалар жыйнағының қол жазбасы. Баспаға таярлаған И.Сағитов /көлеми 591 бет/.

11.Р-98 шифры менен таңбаланған карақалпақ фольклоры хәм Бердақ, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар, Сарыбай шайырлардың 1930-1937-жыллары Шәмшет Хожаниязов, Сәдирбай Мәуленов төрепинен Мойнақ хәм Тахтакөпир районлары аймағынан жазып алынған қол жазбалары /барлығы 27 дәптер, 656 бет қағазға жазылған. 10,12, 13, 23, 24, 26, 27-дәптерлер латын графикасында, ал қалған дәптерлер араб жазыуында жазылған. Булардан 24-дәптерде Бердақтың «Тойда» қосығы берилген, 27-дәптерде толығы менен Бердақтың қосықлары жазылған.

12.Р-23 №1080 шифры менен таңбаланған Бердақ шайырдың қосықлары. Бул нускаға шайырдың 27 атамадағы қосық хәм поэмалары киргизилген. Көлеми 2530 катардан ибарат. Ш.Хожаниязов хәм С.Мәуленов төрепинен латын графикасында жазып алынған.

Жумыста Бердақ дөретпелериниң тили бириншиден, хәзирги карақалпақ өдебий тили хәм диалектлерине, екнншиден сски түркий жазба естеликлери менен Махмуд Қашғарийдин «Девону-луғат-ит-түрк» /Түркий тиллери сөзлиги/ мийнети тилине, үшіншиден

шайыр менен заманлас классик шайырлардың дөрөтпелери тилине салыстырмалы бағдарда баянланды. Бундағы мақсет Бердак шығармалары менен хәзирги тилимизде ески хәм орта түрк дәуиринен сақланған сөзлер көплеп ушырасатуғынын анықтау болды. Сонын менен бирге, шайырдың шығармалары тилин қарақалпақ тили хәм оның диалектлерине салыстырмалы баянлау арқалы хәзирги қарақалпақ әдебий тили өзиниң грамматикалық нормалары, сеслик системасы хәм сөзлик қурамы жағынан тийкарынан сәйкес келетуғынын көрсетиўге умтылды. Араб графикасында жазылған «Шежире», «Хорезм» поэмаларының қол жазба нұсқаларынан алынған мысаллар акад. Х.Хамидов тәрәпинен исленген транскрипция тийкарында берилди. Бул нұсқа тиллик өзгешеликтери жағынан қарақалпақ тилиниң қубла диалектине тән болған белгилерди өзінде сақтаған хәм қарақалпақ тилиниң арқа диалекти менен хәзирги әдебий тилимизден бир қанша айырмашылыққа ийе. Мысаллардың тийкарғы бөлеги шайырдың 1987-жылы басылып шыққан таңдамалы шығармалары бойынша берилип, қалған баспалардан алынған мысаллардың кейнине қауыстың ишинде шәртли түрде шифрлар менен белгиленди. Шайырдың Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң китапхана фондында сақтаулы қол жазба түриндеги нұсқаларынан келтирилген мысаллардан кейин олардың шифрлары қауыстың ишинде көрсетилди.

I БАП.БЕРДАҚ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЙ ТИЛИ

а) Түркий тиллерде көркем шығарма тилинің изертлениуі

Тууысқан түркий халықларында көркем сөз шеберлеринин шығармалары тилин изертлеуге арналған оғада бай илимий әдебиятлар ушырасады. Түркий халықларының ең дәслепки жазба поэзиясының үлгиси болған Йүсиф Хас Ҳажибтин «Кутадғу билик» дәрәтпесинин тили бойынша Қ.Қаримов, К.П.Садиков, Р.Арзиевлардың изертлеулері, Ахмед Йугнакийдин «Ҳибат-ул-хакайық» дәрәтпесинин тиллик өзгешеликлері бойынша түрк илимпазлары Нәжим Әсим, Рашид Рахмат Арат, өзбек илимпазы Қ.Махмудовтын, Рабғузидин 1310-жылы жазылған «Қыссасул әнбия» дәрәтпеси бойынша Н.И.Ильминский, К.Гренбек, Ә.Фазылов, У.Мирзакаримовалар, Абу Ҳаййанның «Китаб-ал идрақли-лисан ал-атрак» мийнети бойынша Ахмет Жаферуғлы, Н.А.Расулова, А.Қ.Қурышжанов, М.Маженова х.т.б. илимпазлар, Жамаладдин ат-Түркийдин «Китаб-булғат ал-муштақ фи-луғат ат-турк вал қыфчақ» хәм басқа да авторы белгисиз XIII-XV әсирлерде жазылған қыпшақ тили естеликлері Ә.Наджип, Ш.Файзуллаева х.т.б. илимпазлар тәрәпинен изертленилген. 1353-1354-жыллары шамасында жазылған Хорезмийдин «Мухаббатнама» дәрәтпеси түрк илимпазы Турхан Ганджей, А.М.Шербак, Ә.Фазылов, А.Қыраұбаевалар, Алтын Орда естеликлеринин бири «Нехжул ферадис» тин тиллик өзгешеликлері түрк илимпазы Я.Еккман, Я.Кемаль, «Бабурнама» естелигинин тили бойынша Г.Ф.Благова, Х.Назарованын, Лютфий поэзиясының тили Ҳ.Усмановтын мийнетлеринде илимий түрде изертленилди хәм бул тараудағы жумыслар еле де дауам етип атыр.

Соның менен бирге, хәр бир миллий түркий әдебиятының келбетин белгилейтуғын ири көркем сөз шеберлері бар. Бундай көркем сөз шеберлеринин қатарына азербайжан халқында Физулий,

өзбек халқында Алишер Наўайы, туркмен халқында Мақтымқұлы, қазақ халқында Абай, қарақалпақ халқында Бердақ Фарғабай улы сыяқлы ұллы шайырлар киреди. Бул шайырлардың хәр бири өзи жасаған заманның ең әҳмийетли машқалаларын көркем сөз аркалы сүўретлеў менен бирге өз халқының миллий әдебий тилиниң раўажланып байып барыўына белгили дәрежеде тәсирин тийгизген, өзлериниң дөретпелери аркалы жазба әдебий тиллердин қәлиплесиўине тийкар салған шайырлар болыш табылады. Миллий түркий әдебиятының келбетин белгилеўши бундай ири тулғалардың әдебий мийрасларын жыйнаў, оларды хәр қыйлы илим тараўларынан терең изертлеў зәрүрлигин түсинген илимпазлар өзлериниң илимий дөретиўшилик хызметин усы мәқсетлерге бағышлаган. Түрк илимпазы Мустафа Татчы Юнус Эмре дөретпелериниң тилин терең хәм хәр тәреплеме изертлейди, шайыр шығармаларында қолланған сөзлердин үш томлық сөзлигин дүзген.² Илимпаз Шалва Габескерия «Юнус Эмре дөретпелеринин лексикасы» деген темада кандидатлық диссертация қорғады.³

Түркий халықларының көркем сөз шеберлери арасынан Алишер Наўайы дөретпелериниң тили терең изертленилди. Илимпаз А.Рустамов 1959-жылы «Алишер Наўайының «Махбул-қулуб» шығармасының айырым грамматикалық өзгешеликлери» деген темада кандидатлық, 1966-жылы «Алишер Наўайы тилиниң фонетика-морфологиялық өзгешеликлери» деген темада докторлық диссертация жаклады. Автор өзиниң бул мийнетлеринде Алишер Наўайы шығармалары тилиниң грамматикалық қурылысын терең изертледі.⁴ Илимпаз А.Усманов шайырдың «Мухакаматул-луғатайн» мийнетиниң өзбек тили тарийхында тутатуғын орны мәселесин изертлесе⁵. М.Рахматуллаева Алишер Наўайы лирикаларындағы синоним сөзлерди⁶, Б.Бафоев шайырдың

² Татчы М. Юнус Эмре дийўаны.-Анкара,1990.-Т.I,II,III.

³ Габескерия Ш. Лексика произведений Юнуса Эмре. Автореф.дис. ... канд.фил.наук.-Тбилиси, 1984.

⁴ Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка «Махбул-қулуб» Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. -Т.,1959.,Фонетика-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореф. дис. ...д-ра филол.наук.-Т.,1966.

⁵ Усманов А. «Мухакамат-ул-луғатайн» Алишера Навои и его роль в истории узбекского языка. Автореф. дис. ... канд.фил.наук. -Т., 1947

⁶ Рахматуллаева М.К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Навои.Автореф дис... канд.фил.наук. -Т., 1965

«Хазойин-ул-маоний» шығарма-сындағы қоспа атлықтарды изертлеген⁷. Илимпаз Х.Мамадов Наұайының прозалық шығармаларының лексика-стилистикалық өзгешеліктерін изертлеу тийкары етип алса⁸ Э.Умаров шайырдың «Хазойин-ул-маоний» шығармасындағы фразеологизмдердің лексика-грамматикалық өзгешеліктерін изерттейді⁹. Илимпаз У.Санакулов шайырдың «Мухакаматул-лугатайн» мийнетинің тилик өзгешеліктерін¹⁰, А.Каримов «Фархад хәм Шийрин» поэмасының лексико-семантикалық хәм стиллик өзгешеліктері бойынша изертлеу жумысларын алып барса¹¹, И.Халилов Наұайының «Тарихи мулуки Аджам» шығармасына текстологиялық таллау жасаған¹². Илимпаз М.Кадыров шайырдың прозалық шығармаларындағы сеплик жалғауларының жумсалығы бойынша¹³, И.Насыров шайырдың «Маджалис-ан нафаис» шығармасының лексикасы бойынша¹⁴, З.Хамидов оның «Лисан-ат-тайр» шығармасының лексика-семантикалық хәм лингвопоэтикалық өзгешеліктері бойынша илим изертлеу жумысларын алып барғанын көреміз¹⁵. Наұайы шығармаларының тилин изертлеуге арналған буннан басқа да Э.Фазылов хәм Ғ.Абдурахманов х.т.б. илимпазлардың мийнеттерін көрсетип өтиу орынлы¹⁶. Р.Сыздыкова «Абай прозасы тилинің морфологиялық

⁷ Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1968.

⁸ Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1969.

⁹ Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов «Хазойин-ул-маоний» Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук., -Л., 1968.

¹⁰ Санакулов У. Исследование языка памятника XVв. «Мухокамат-ул-лугатайн» Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. Т., 1971

¹¹ Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэма «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т. 1974.

¹² Халилов Л. Текстологическое исследование сочинения Алишера Навои «Тарихи мулуки Аджам» Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1975.

¹³ Кадыров М. Функционирование падежных форм в прозе Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1977.

¹⁴ Насыров И. Лексика «Маджалис-ан-нафаис» Алишера Навои. Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1980.

¹⁵ Хамидов З. Лексико-семантические и лингвистические исследование языка «Лисан-ат-тайр» Алишера Навои. -Автореф. дис... канд. фил. наук. -Т., 1982. 19 с.

¹⁶ Фазылов Э. Кодимгер обидалар ва Алишер Навоий тили. -Т.: ФАН. 1969., Ғ.Абдурахманов, А.Рустамов. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. - Т., 1984.

ерекшеліктері» деген темада кандидаттық диссертация қорғады хәм «Абай шығармаларының тили» атамадағы монографиясын жәриялады¹⁷. Автор өзиниң бул мийнетинде қазақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўинде шайырдың тутқан орны, шайыр шығармаларының лексикалық хәм грамматикалық өзгешеликлерин изертлейди. Көрип отырғанымыздай, түркий тиллеринде көркем сөз шеберлері шығармаларының тилин үйрениў бойынша әдеўир жұмыслар исленген.

б) Бердақ шығармаларының изертлениў жағдайлары

Бердақ шығармалары ең дәслеп Санкт-Петербург университетиниң студенти, профессор П. М. Мелиоранскийдин шәкирти И. А. Беляев тәрәпинен Қоңыраттағы Көкарал деген жерде Бабахан Юсуп улы деген адамнан жазып алынған. Бул нұсқа 256 қатар қосықтан ибарат болып «Қарақалпақ халқының тарийх етип шығарған хикаяты» деп аталған хәм 1917-жылы Ашхабадта басылып шыққан.¹⁸ Хәзирги ўақытта Россия Илимлер Академиясының Санкт-Петербург бөлиминиң архивинде 108-фондта сақланады. 1930-жыллардан кейин мәдений мийрасларды жыйнаў басланып шайырдың қосықларын халық арасынан жазып алыў қызғын қолға алынды. 1940-жылы шайырдың өлгенине 40 жыл толыўына байланысly Қарақалпақстан илим изертлеў институты, жазыўшылар шөлкеми таярлық жұмысларын алып барып «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының №6 санында шайырдың «Дәўран», «Өйланба», «Ким айтар» қосықлары хәм «Ақмақ патша» дәстанынан үзинди жәриялады. Қарақалпақстан илим изертлеў институтының тил хәм әдебият секторының илимий хызметкери Орынбек Кожуровтың таярлаўында усы жылы Бердақ шайырға бағышланған «Қарақалпақ аўыз әдебиятының үлгилери» атлы еки китапша басып шығарылды. Бул еки китапта 1929-1940 жыллар аралығында жыйналған шайырдың қосық хәм поэмалары жәрияланды. Сондай-ақ, 1940-жылы Қарақалпақстан тил хәм әдебият илим изертлеў институты хәм Қарақалпақстан жазыўшылар шөлкеми төрәттен «Қарақалпақ

¹⁷ Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тили. –Алматы.: Ғылым, 1968.-334 б.

¹⁸ Протоколы заседаний и сообщения членов закаспийского кружка любителей археологии и истории востока. Вып.IV.-Ашхабад., 1917.-С.46-51.

халық творчествосы» деген көлемлі топлам жәрияланды. Бул китапта Бердақ шайырдың шығармаларына кең орын берилген. Онда шайырдың көплеген лирикалық қосықлары менен бирге «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм» хәм «Ақмақ патша» поэмалары басылып шықты. 1941-жылы Төрткүл қаласында Әмет Шамуратовтың кирис сөзи менен Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы тәрәпинен жаңа сауат ашыушылар ушын шайырдың тоғыз қосығы киргизилген «Лирикалық қосықлар» деген атамадағы китапша басылып шықты. 1941-жылы Бердақ шайырдың толық шығармалар жыйнағы биринши рет Қарақалпақстан тил хәм әдебият илим изертлеу институты тәрәпинен таярланып басылып шықты. «Бердақ-қарақалпақ әдебиятының классиги» деген темадағы алғы сөзи Артық Шамуратов хәм Асан Бегимовлар тәрәпинен жазылған. Китапта шайырдың «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Ерназар бий», «Ақмақ патша» поэмалары хәм көп санлы лирикалық қосықлары берилген. Буннан соң Бердақтың қосықлар топламлары 1950,1956,1978,1987,1997-жыллары өз алдына китап болып басылып шықты.

Бердақтың тандамалы шығармалары 1951-жылы А.Волков, Н.Гревневлардың аудармасында Өзбекстан Илимлер Академиясының баспаханасы тәрәпинен Ташкент қаласында рус тилинде жарық көрди. Және де 1957-жылы Наум Гревневтин аудармасы, 1977-жылы Н. Гревнев хәм С. Липкинниң аудармасы Ташкент қаласында еки мәртебе жәрияланды.

Өзбек шайыры Миртемир 1938-жылы қарақалпақ үлкесине келип, шайыр, бақсылар менен танысып, әсиресе Бердақ дөретпелерине айрықша дыққат аударды. Ол бул туұралы былай жазады: Бердақтың дөретпелери менен мен 1938-жылы Қарақалпаққа барғанымда (сол уақытлары Қарақалпақстанның пайтахты Төрткүл қаласы еди) танысқан едим. Сол уақытлары атақлы алым хәм үлкен талант ийелери Асан аға Бегимов хәм Нәжим аға Дәуқараев маған Әжинияз хәм Бердақтың шығармаларын, әсиресе «Бозатау» қосығын айтып берип хайран қалдырды. Кейин мен олардың қосықларының жазба нұсқалары менен таныстым. Мен Әжинияздан хәм Бердақтан аударма ислеп баспаға жәриялағаным ядымда. Бердақ шығармалары мениң ушын туұысқан қарақалпақ халқының өткен әсирдеги турмысын анық көриу мүмкин болған бир айна болды. Хәр бир қосығы бир

бастырыңқы түс сыяклы «хүү» деп шексизликке шығып кетерликтей дәрежедеги өз алдына әжайып дүнья! Оның косықлары аұыр турмыстың сәулеси болып есапланады.¹⁹

Миртемирдин аудармасында Бердақтың шығармалары өзбек тилинде 1951,1956,1968,1978-жыллары Ташкент қаласында басылып шығып, оның дәретпелерин пүткил Өзбекстанға танытты.

Шайырдың дәретпелери 1960-жылы Қақабай Сейтмуратовтың аударыуында түркмен тилинде, 1976-жылы Әбдирахман Асылбековтың аударма жасауында «Уллы шайырлар китапханасы» деген ат пенен қазақ тилинде, 1970-жылы грузин жазыушысы Теймураз Жангулашвилидин аудармасында «Жайхун ағысы» деген ат пенен қарақалпақ шайырларының топламын грузин тилинде бастырып шығарды. Бул топламда Бердақтың көплеген қосықлары берилген. 1980-жылы Қамбаралы Бабуловтың аудармасында Шыңғыс Айтматовтың алғы сөзи менен Бердақтың қосықлар топламы қырғыз тилинде «Өмир ырлары» деген атамда Фрунзе қаласында басылып шықты. Бердақтың қосықлар топламы 1997-жылы Ирфан Үнвер Насратдин уғлының аудармасында турк тилинде Стамбулда жөрияланды.

Бердақ Ғарғабай улының дәретпелери бираз ўақытлардан бери әдебиятшы, тарийхшы, педагог хәм философ илимпазлар тәрeпинен изертленип киятыр. Оның дәретпелерине пикир билдириўге арналған ең дәслепки мақалалар И.Сағитов, О.Кожуров, И.Мамыраев, М.Дәрибаевлар тәрeпинен жазылды²⁰. 1943-жылы әдебиятшы илимпаз И.Сағитовтың «Бердақ-уллы патриот шайыр» деген атамдағы дәслепки изертлеуи пайда болды. 1943-жылы С. Бассинниң «Бердах шаир-великий поэт, патриот» деген атамдағы брошюрасы жөрияланды.²¹ Бул мийнетте автор Бердақ өз халкының патриоты екенлигин, халық пенен бирге болып оның ең қыйын машқалаларын көркем әдебиятта

¹⁹ Совет Ўзбекистони, 1970.26-февраль.

²⁰ Сағитов И. Бердақтың «Ақмақ патша» романы ҳақкында //Қызыл Қарақалпақстан. 1939. 25-декабрь., Кожуров О. Бердақ//Қызыл Қарақалпақстан.1939 -№208,209,201 санлары., Мамыраев И.Бердақ шығармаларындағы демократиялық идеялар //Қызыл Қарақалпақстан. 1939,-№273 саны., Дәрибаев М. Бердақтың қосықлары ҳақкында //Қызыл Қарақалпақстан. 1940.-№287, 290,291 санлары.

²¹ Бассин С. Бердах-шаир-великий поэт,патриот. -Нукус.:ККГиз.-1943.-52 с.

сәулелендиргенин әдил бағалаған. С.Бассиннің бул мийнети елиўинши жылларға шёкемги Бердақ туўралы жазылған изертлеўлердин ең баҳалыларының бири болды. Буннан соң 1951-жылы Нәжим Дәўқараевтың «Бердақ шайыр» деген атамдағы монографиясы жазылды. Н.Дәўқараевтың 1950-жылы Москва қаласында қорғалған «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген темадағы докторлық диссертациясының екнши бабында («Революцияға шёкемги қарақалпақ әдебияты») Жийен, Күнхожа, Әжинияз шайырлар менен бирге, әсиресе Бердақ дәретпелерин кең түрде илимий талқыға салғанын көремиз.

50-жыллардың орталарында Бердақ шайыр дәретпелерин үйрениў исинде унамсыз қубылыслар пайда болды. 1954-жылы А.Савицкийдин «Звезда Востока» журналында жәрияланған «Қарақалпақ күнделигинен» деп аталған мақаласы буған себеп болды. Автор өзинин бул мақаласында, Бердақ шайырға Хорезмнин Россияға ықтыярлы косылыўына, халықлар дослығына қарсы болған, ислам идеологиясын пропагандалаўшы, үстем класс ўәкиллеринин мәпин жырлаўшы шайыр х.т.б. айтып тақты.²² Қ.Муратов дегеннин «Балаларды надурис тәрбиялайтуғын идеясыз китап туўралы» деген мақаласы да жазылды.²³ Бирақ та бул унамсыз қубылысқа тезден соққы берилип 1954-жылы сентябрь айында Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты, Ызбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан илим изертлеў институты, Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы менен бирликте қарақалпақ тили хәм әдебиятының базы бир актуаль мәселелери туўралы илимий конференция өткерилип, онда Бердақты изертлеў мәселесиндеги жүз берген бундай кәте-кемшиликлер қараланды. Бердақтың XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли ўәкили екенлиги дәлиллениди, оның дәретпелери қарақалпақ халқының мәдений өмиринин үлкен жетискенлиги деп белгилениди. Бирақ солай болса да, патша Россиясының басып алыўшылық сясатының жергиликли халықлардың диний хәм рухый өмирине, миллий мәдениятына қарсы келетуғын тәрәплерин өзинде сәулелендириўши «Хорезм» поэмасынан шайырдың басқа әдебий

²² Савицкий А. Из каракалпакского дневника //Звезда Востока.-1953.-№12., -1954. №1-2.

²³ Қызыл Қарақалпақстан//1952..24-май.№101.

мийрасларын репрессия батпагынан аман сақлап қалыу мақсетинде ўақытша ўаз кешиўге туўра келди²⁴. Буннан кейинги дәуирлерде илимпаз И.Т.Сағитовтың кандидатлық хәм докторлық диссертациялары Бердақ дөрөтпелерин изертлеўге арналып, оның 1958-жылы «Бердақтың творчествосы» деген атамадағы әдебий-критикалық очерки, 1974-жылы «Сахра бүлбили» деген атамадағы монографиялары пайда болды.²⁵ Бул мийнетлеринде қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақтың әмири хәм дөрөтпелери кең түрде изертленилген.

Академик М.Нурмухаммедовтың «Бердах-великий поэт каракалпакского народа» деген монографиясы дәслеп рус тилинде, соң қарақалпақ тилинде жәрияланып, бул мийнетте уллы қарақалпақ шайыры Бердақ Ғарғабай улының қарақалпақ халқы мәдений турмысында тутатуғын айрықша орны илимий жақтан дәлилленип көрсетилди.²⁶ Б.Қурбанбаев «Бердақ ижоди» деген темада кандидатлық диссертация жақлап шықты. Бул мийнетте өзбек хәм қарақалпақ әдебий байланыслары Бердақ дөрөтпелери тийкарында изертленилип, халықлар дослығын бекемлеўде көркем әдебияттың тутатуғын орны көрсетилген.²⁷

Илимпаз А.Муртазаев 1967-жылы «Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны» деген темада кандидатлық диссертация, 1994-жылы «Бердақтың шеберлиги» деген темада докторлық диссертация қорғады. 1993-жылы «Бердақ шығармаларында заманағәйлик хәм шеберлик» деген атамадағы монографиясы басылып шықты. Бул мийнетлерде изертлеўши шайырдың көркем шығарма дөретиўиндеги өзине тән өзгешелигин, шеберлик сырларын изертлейди²⁸. Филология илимлериниң докторы Ә. Пахратдиновтың «Бердақтың дәстанлық шығармалары», «Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хәм изертлеў тарийхынан» деген атамадағы мийнетлери Бердактаныў илимине

²⁴ Сағитов И. Бердақтың творчествосы.-Нөкис.:ҚКМБ. 1958.-Б.104-114.

²⁵ Сағитов И. Сахра бүлбили.-Нөкис.: ҚКМБ.1974.-Б. 104-114.

²⁶ Нурмухамедов М. Бердақ-карақалпақ халқының уллы шайыры.-Нөкис.: Қарақалпақстан. 1979.-40 б.

²⁷ Қурбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты.-Нөкис.: Қарақалпақстан. 1986.-164 б.

²⁸ Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманағәйлик хәм шеберлик.-Нөкис.:Қарақалпақстан. 1993., -80 б.

косылған үлес болды.²⁹ Көріп отырғанымыздай, Бердак дөретпелери әдебиятшы илимпазлар тәрәпинен терең изертленген. Шайырдың дөретпелерин тарих илимлериниң көз - қарасынан М.Тилеумуратов³⁰, педагогика илимлериниң көз-қарасынан Ө.Әлеуовлар изертледі.³¹ Олардың мийнетлеринде Бердак дөретпелериниң қарақалпақ халқының тарихына байланысы хәм шайыр шығармаларының тәлим-тәрбиялық хәм ағартыушылық ислериндеги әхмийетли мәселелери өз изертлениўин тапқан. Бердак дөретпелерин философиялық бағдарда изертлеу бойынша проф. К.Худайбергеннов³² хәм Ж.Базарбаевтың мийнетлери пайда болды.³³

Бул мийнетлеринде шайырдың жәмийетлик хәм философиялық көз қараслары үйренилип, онын қарақалпақ халқының сана-сезиминиң өсиўине жасаған тәсири мәселелери изертленген.

Ал, қарақалпақ тил билими көз қарасынан Бердак дөретпелериниң изертлениў жағдайларына келетуғын болсақ, онын шығармалары усы күнге шекем арнаўлы-монографиялық бағдарда изертленбегенин айтыўымыз керек.

Дурыс, қарақалпақ тили тарихы хәм диалектлерин изертлеуғе арналған илимий мийнетлерде классик шайырлар, соның ишинде Бердак шығармаларының тиллик өзгешеликлерин сөз ететуғын бөлимлер, мақалалар хәм монографиялар жазылған. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қарақалпақ тили тарихы секторының илимий хызметкери Д.Сайтов 1971-жылы Алма-ата каласында «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили» деген темада кандидатлық

²⁹ Пахратдинов А. Бердак шайырдың дәстанлық шығармалары. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1987. - 342 б. Бердак шайыр творчествосының жыйналыу, басып шығарылыу хәм изертлеу тарихынан. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1990. - 200 б.

³⁰ Тилеумуратов Б. Бердак шығармаларындағы тарихый дереклер. Тарих илим. канд. дис. - Т. 1967., Қарақалпақ поэзиясы тарихый дерек. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1994. - 344 б.

³¹ Әлеуов Ө. Бердактың педагогикалық көз-қараслары. Педагогика илим. канд. дис. - Т. 1974., Орымбаев Ж., Әлеуов Ө. Бердактың жәмийетлик-педагогикалық көз-қараслары. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1978. - 80 б.

³² Худайбергеннов К. Мировоззрение Бердаха. - Нукус.: Қарақалпақстан. 1987. - 372 с.

³³ Базарбаев Ж. Бердак творчествосында әдил патша мәселесине // Вестник КК ФАН. - 1965. - №4., Бердактың сиясий-жәмийетлик көз-қарасларын изертлеу мәселесине, // Әмиўдәрья. - 1966. - №1., Бердактың мийрасларын изертлеу мәселесине. // Әмиўдәрья. - 1975. - №12

диссертация жаклады хэм сөзлигин жэриялады.³⁴ Бул кандидатлык диссертация классик шайырларымыз Жийен жырау, Эжинияз, Күнхожа хэм Бердак шығармаларының тиллик өзгешеликлерин изертлеуге қойылған дәслепки кәдем болыуы менен бахалы.

Қарақалпақ тил билимининң хэзирги басқышы көз қарасынан бул шайырлардың хэр бирининң дөретпелерининң тиллик өзгешеликлерин монографиялық бағдарда терең үйрениу, олардың қарақалпақ миллий жазба әдебий тилинин пайда болыуындағы хызметин анықлауда үлкен әхмийетке ийе. Әсиресе, қарақалпақ әдебий тилининң тийкарын салтыушы Бердак дөретпелерининң тилин терең хэм хэр тәреплеме үйрениу тил билимимиздинң баслы бағдарының бири болыуы тийис.

Бердактын қол жазба мийрасларын жазып алыу, изертлеу, араб графикасынан транскрипция жасау, шайырға шығыс классиклери менен Орта Азиялық түркий тилдин тийгизген тәсири мәселелерин изертлеуде академик Х. Хамидовтын хызмети мол.³⁵ Ол Бердактын қол жазба «Шежире» хэм «Хорезм» поэмаларының тили, жазба дәстүрлердин шайырдың дөретиушилигине тийгизген тәсири, қарақалпақ жазба әдебий тилининң қәлиплесиуиндеги шайырдың тутқан орны тууралы бахалы пикирлер айтты. Д.Насыровтын докторлық диссертациясында классик шайырлар шығармаларының тиллик өзгешеликлерин сөз еткен бөлимінде бул мәселеге де қысқаша тоқтаған.³⁶ Д.Насыров хэм М.Айымбетовлардың «Бердак таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги» деген китабында шайырдың шығармаларында жумсалған сөзлер ЭЕМ де статистикалық усыл менен есаплап шығылған хэм Бердактын 1987-жылғы топламында 10927 сөз жумсалғаны көрсетилген.³⁷ Д.Насыров, О.Доспанов,

³⁴ Сайтов Д. Бердак хэм Эжинияз шығармаларының сөзлиги.-Нөкис.: Қарақалпақстан. 1970. -80 б., XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили.-Нөкис.:Қарақалпақстан.1989. -80 б.

³⁵ Хамидов Х.Бердак дөретпелерининң қол жазбалары.-Әмиудәрья. 1972.- №8.-Б 54-68., Бердактын «Шежире» поэмасының қолжазбасы.- Әмиудәрья:1977.-№5.Б.87-96 .Рукописные наследия Бердаха,- Нукус. 1995. - 228 с.

³⁶ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус-Казань. 1976.-С.221-226.

³⁷ Насыров Д., Айымбетов М. Бердак таңламалы шығармаларының алфавитли жийилик сөзлиги Нөкис. 1993.-128 б.

А.Бекбергенов, Д.Сайтовлардың авторлығында 1995-жылы «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» деген атамадағы мийнет баспадан шығып, бул мийнетте Жийен жыраудан баслап Аяпберген шайырға шекемги аралықтағы шайырлардың шығармалары тилине талқы жасалған.³⁸

Көрип отырғанымыздай, бул илимий әдебиятларда Бердақ шығармалары лингвистикалық бағдарда толық хәм хәр тәрептеме изертлениуин тапқан жоқ. Бердақ шығармалары тил билими көз-қарасынан бир неше аспектлерден изертлеуди талап етеди.

Бердақ ХІХ әсирдеги уллы көркем сөз шебери, классикалық поэзиямыздың бийик шыңы. Сонлықтанда оның шығармалары тилин бириншиден, хәр тәрептеме толық изертлеу объекти етип алып, онда жумсалған дауыссыз хәм дауыссыз сеслерди хәзирги тилимизге салыстырыу, олардың позициялық хәм комбинаторлық қолланылыу өзгешеликлерин аныклау, грамматикалық қурылыс хәм сөз жасау усылларын үйрениу, сөзлик қурамда жумсалған сөзлердин мәнилерин аныклау, дизимге алыу зәрүр. Екиншиден, шайыр шығармалары тилин әдебий тилдин аўызеки поэтикалық түри менен қарақалпақ халкының аўызеки сөйлеу тили хәм Орта Азиялық түркий әдебий тилинің қарым-қатнасы аспектинен алып изертлеу зәрүр.

Үшиншиден, шайырдың шығармалары тилинің семантика-стильлик өзгешеликлерин, тилдин көркемлеу қуралларын қандай шеберлик пенен пайдаланыу жағдайларын, тилимизде бурыннан қолланып киятырған сөзлерди жеке дөретиушилик лабораториясында семантикалық байытыуы, сөз қолланыуы аспектинен изертлеп жеке стильлик өзгешеликлерин аныклау мүмкин. Хәзирги тилимизде қолланылатуғын сөз шақаптары хәм грамматикалық формалардың, сөз жасаушы аффикслердин қайсыларының шайырдың дөретпелеринде қолланылыу жағдайларын аныклау хәм олардың грамматикалық функцияларын көрсетиу бул жумыстың тийкарғы ўазыйпаларынан болып табылады. Солай еткенде ғана уллы классик шайырымыздың қарақалпақ жазба әдебий тилин қәлиплестириуедеги орнын аныклау мүмкин. Себеби Бердақ таяр әдебий тилден пайдаланған көркем сөз шебери емес, ал әдебий тилимиздин пайда болыуында айрықша

³⁸.Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили// Насыров Д.,Доспанов О., Бекбергенов А.,Сайтов Д.-Нөкис.:Билим. 1995.-172 б.

орны бар орайлық тулға.

Әне усы мәселелерди анықлағаннан кейин шайырдың басқа классик шайырлардан жеке стильлик өзгешеликлерин анықлау мүмкиншилиги жаратылады. Жоқарыда атап өтилген аспектлерден шайырдың дәретпеси тилин үйрениу хәм солай етип оның қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиуинде тутатуғын айрықша орнын анықлау бул жұмысымыздың тийкарғы мәқсети болып табылады.

в) Бердақтың жасаған дәуири, өмири хәм шығармалары

XVIII-XIX әсир қарақалпақ халқының тарийхында айрықша из қалдырған дәуир. Тарийхый мағлыұматларға қарағанда, XVIII әсирде қарақалпақлар Сырдерьяның орта хәм төменги ағысына тийисли жерлерде жасаған. Бул дәуирде қарақалпақ халқының жәмиетлик-сиясий турмысына үлкен тәсир еткен тарийхый ўақыялар 1723-жылы жунғарлар басып алыушылығы себепли бул жерлерди мәкан еткен қарақалпақлар ата мәканынан посып көшиўге мәжбүр болады. Қарақалпақлар еки тәрепке бөлинип, бир бөлеги Сырдерьяны өрлеп Бухара, Ферғана, Самарқанд, Ташкент хәм Зарафшан ойпатлығына қарай, екинши бөлеги Сырдерьяның төменги ағысына Арал теңизиниң бойларына қарай көшеди. Мине, усы ўақыялардан кейин, қарақалпақ халқы «жоқарғы қарақалпақлар», «төменги қарақалпақлар» болып бөлингени тарийхтан белгили. 1743-жылы Сырдерьяның қуяр аяғына келип орналасқан қарақалпақларға қазақтың киши жүзиниң ханы Абулхайыр ханның қатты топылысынан кейин халық қырғыншылыққа ушырап және тумлы-тусқа тарап көшиўге мәжбүр болады. Халықтың айырым топарлары «жоқарғы қарақалпақларға» барып қосылады, тийкарғы бөлеги «Жана дерья» бойларына келип орналасады, ал айырымлары Хорезм ойпатына Әмиўдерьяның қуяр аралығына көшип келеди. XVIII әсирдин ақыры XIX әсирдин басында қарақалпақ халқы Хийўаның ханы Мұхаммед Раҳим хан дәуиринде Хорезм ойпатына көшип келип, қоныс басады.

Жаңадан қоныслаган қарақалпақлар Арал теңизиниң кубла тәреплериндеги көллер менен батпақлықларды кептирип, ямаса суў бармаған жерлерге жаңадан жаплар казып суў апарып, егин егиўдин оғада қыйыплығы кең түрде дийханшылық етиўге

мүмкиншилик бермеді.³⁹ Узақ дауам еткен жаўгершилик, посып көшиўдин себебинен мал басының кескин кемейип кетиўи шаруашылық пенен шуғыланыўды да қыйынластырады.

Бирақ, қыйыншылыққа төзимли қарақалпақ халқы қаншама аўыр болса да көп мийнет жумсап, жаңадан жерлер ашып, жағлар қазып дийханшылық етті. XIX әсирде қарақалпақ халқының Хорезм ойпатына келип мөкан басыўының тарийхта қарақалпақ халқын халық сыпатында сақлап қалыўда, бурын бир жерде 100 жыл турақламаған халқымыздың көшпели турмыс қалпинен отырықшы халыққа айланыўында, сыртқы жаўгершиликтен кутылыўында үлкен әҳмийети болды.

Бул дәуирде қарақалпақ халқының мәдений өмиринде де көплеген жаңалықлар пайда болды. Дәслепки мешит хәм медреселер салынды. Оларда қарақалпақ балалары саўат ашып, хат танып, халықты саўатландырыў ислери жолға қойылды.

Бардамлы хожалықлардан шыққан айырым қарақалпақ жаслары Хийўа, Бухара хәм мусылман шығысындағы еллерге барып оқыўын дауам етті. Бул дәуирдеги мешит хәм медреселер диний орай болыў менен бирге мәдениеттың да орайы болды. Мешит хәм медреселерди питкерген хәм оқыған адамлардың көпшилиги өз заманының саўатлы, билимли хәм мәдений дәрежеси жокары адамлары болды. Қарақалпақлар арасына араб, парсы хәм түркий тилинде жазылған халық дәстанлары, диний китаплар, шығыс классиклери болған Науайы, Физули, Фирдаўсий, Мақтымқулы шығармалары қол жазба түринде тарап, той - мерекелерде жыраў, бақсы, қыссаханлардың атқарыўында халыққа жеткерилди. Халықтың рухый байлығы болған көркем дәретпе дәретиў саласында да бул дәуирде әдеўир өзгерислер пайда бола баслады. Қарақалпақ халқы XIX әсирге шекем узақ әсирлер даўамында пайда болын әуладтан-әуладқа өтиў арқалы ысылып, жетилискен, бай аўызеки әдебиятына ийе болып, халық қосықларын, батырлар жырларын, аңыз-әнгимелерди әдебий тилдің аўызеки түринде ләретип келген болса, енди жазыў-сызыўдың пайда болыўына байланыслы қарақалпақ шайырлары Орта Азиялық түркий әдебий тилинде хәм араб-парсы тиллеринде жазылған әдебий шығармаларды терен өзлестирип, жазба түрде өз қосықларын дәрете баслады. XVIII әсирде жасап өткен Жийен жыраў шығармалары

³⁹ Дәукараев Н. Бердақ шайыр. - Нөкис.: ҚКМБ. 1950. - Б. 14.

фольклорлық дәстүрлер үлгисінде дөретілген болса, Күнхожа Ибрайым улы /1799-1880/ өзінің бір қанша қосықтарын жазба әдебиет үлгисінде дөреткени белгилі.

Әжияз Қосыбай улы /1824-1878/ дәслеп ауыллық мешитте, соң Хийадағы Шерғазы, Қутлымурат инақ медреселерінде оқып билим алып, Шығыс классиклери болған -Абдирахман Жамий, Фирдаусий, Омар Хайям, Науайы, Мақтымқұлы, Физули шығармалары дәстүрлерін терең өзлестіріп, парсы хәм түркий әдебий тилинің тәсирінде қосық хәм поэмаларын жазды.

Мине, қарақалпақ классикалық әдебиятының бийик шыны болған Бердақ шайырдың жасаған дәуіріндегі қарақалпақ халқының тарийхый жағдайларының тийкарғы белгилери усылардан ибарат.

Бердақ /Бердимурат/ Фарғабай улы 1827-жылы хәзирги Мойнак районының аймағында Арал тенизинің кубла жағалауындағы Ақ қала деген жерде жарлы, гедей хожалықта тууылды. Оның өмирбаяны тууралы жазба мағлыұматлар сақланбаған. Шайырдың дөрөтпелери бойынша илим-изертлеу жумысларын жүргизген илимпазлардың тастыйықлауына қарағанда, оның ата-анасы жарлышылықта күн кеширген.

Бердақтың әкеси Фарғабай, Фарғабайдың әкеси Боранбай, Боранбайдың әкеси Тынет деген киси болған. Ата-анасы жаслайынан өлип, он жасларында жетим қалады, Ол /Бердақ/ Фарғабайдың иниси Қошқарбайдың хәм оның баласы Найзабайдың үйінде оның малын бағып, хызметін ислеп күн көриуге мәжбүр болады. Шайыр өзинің балалық уакты хәм пүткил өмири қыйыншылық, азап ақырет хәм аш-өптадалықта өткенлиги тууралы «Өмирим», «Билмелім», «Ұеспим менин», «Болмады» хәм тағы басқа қосықтарында мағлыұмат береді. Ол дәслеп ауыллық мешитте, кейин Қарақум ийшан медресесінде оқыйды. Бирақта күн көрестің қыйыншылығы жетимлик, кемтарлықтың себебинен медресени толық тамамлай алмайды.

Күн көрис ушын киси есигінде хызмет етиу, қой, жанлық бағыуға мәжбүр болады.

Проф. Қ.Айымбетовқа информаторлардың берген мағлыұматларына қарағанда, онда шайырлық 12-13 жасларында бузау бағып жүргенде пайда болған хәм қосық жаза баслаған деп

көрсетеди.⁴⁰ Бул тууралы шайырдың өзи де:

..Он биримде бузаў бақтым,
Шайырлықты соннан таптым,
Он екимде суўдай ақтым,
Шешен болып өзим мениң,
..Он еки я он үште,
Шайыр болған гезим мениң,-

деп жазады. Шайыр жигит-қызлардың отырыспаларында қосық айтады, ол бақсышылық хәм шайырлық таланты менен елге таныла баслайды. Бердақ ағуыллық мешит хәм Қарақум ийшан медресесинде алған билимин өзиниң жеке интасы хәм таланты арқасында жетилистирип өз дәуириниң сағатлы адамы, данышпан шайыры болып қәлиплеседи. Көпте көрген адамлардың өнгиме-гүрринҗери, қарақалпақ халқының бай ағузеки әдебиятының үлгилери, жыраў, бақсы, қыссаханлардың күшли раўажланған мектеплери, Орта Азиялық туркий әдебий тилинде жазылған шығыс классиклериниң әдебий дәретпелерин терең өзлестириў арқалы Бердақ өз дәуириниң уллы ойшылы, илимпазы, тарийхшысы хәм шайыры дәрәжесине ериседи. Бердақ 23-24 жасларында мүйтен урығуының кең танаў тийресиндеги Байымқул деген кисиниң Байытқан деген қызына үйленеди. Шайыр семьялы болғаннан кейин Айтмухаммед, Нәзибек деген еки баласы, Хұрлиха, Хұрлиман, Айымхан хәм Бийбихан деген төрт қызлы болады.

Бердақ 26-28 жасларында сол дәуирде Хийўа ханлығы қарамағында аты мәлим атақлы Күнхожа шайыр менен ушырасып, бир ярым ай бирге болып оннан шайырлықтың сырларын үйренеди. Бердақ орта жасларға барғаннан кейин өз өмириниң көбирегин бақсышылыққа қарағанда шайыршылыққа бағышлаган. Өз дәуиринде атағы шыққан Үргениш, Хийўа, Бухара шәхәрлерин көрген, олардан өзине көп тәсир алғанлығын жазады.

Бердақ шайыр қарақалпақ халқы Хийўа ханлығының қол астына өткеннен кейин турмыс қыйыншылықлары, әскерий атланыслар ушын төленетуғын ағуыр салықлар себепли келип шыққан халық көтерилислери 1827-жылғы Айдос бий, 1855-1856, 1858-1859 жыллардағы Ерназар алакөз хәм Қонырат көтерилислериниң гүғасы болып, 1873-жылы Әмиўдәрьяның он

⁴⁰ Айымбетов Қ. Бердақтың өмирбаяны тууралы мағлыўматлар. //Бердақ. Танлаулы шығармалар жыйнағы. -Нөкис.: ҚҚМБ.,1950.-Б.406-413

жағалығын патша Россиясы басып алғаннан кейін ауқал бір қанша жақсыланар деп үміт еткен еді. Бірақ, 1873-жылдан соң Хийуа ханлығы патша Россиясының тәсірине пүткіллей өтті.

Патшалық ханлықта колониялық тәртіп хәм миллий езиу орнатты. Хийуа ханлығы хәм Әмиудәрья бәлиминің халықлары енди өзлеринің жергиликли феодал, руханий хәм байлары тәрәпинен ғана езилип қоймастан орыс капиталистлери тәрәпинен де езиушиликке ушырады. Жаңа мәмлекетлик дүзимге байланысly пайда болған хәмелдарлар-губернатор, пристав, болыс, аталықлар мийнеткеш халықты езиуін және де күшейтті. Шыдап болмаслық дәрежедеги ауыр салықлардан бай, болыс хәм аталықлар аман қалып, ауырманлықтың мийнеткеш халықтың мойнына түсиуі, аш-әптадалық, қазыуда да жарлылардың көплеп набыт болыуы хәм тағы басқа турмыс қыйыншылықлары шайырға үлкен тәсир етип, оның дүньяға көз-қарасының өзгериуіне алып келди. Әмиринің соңғы жыллары Хорезм, Хийуа ханлығы хәм қарақалпақ халқының тарийхына байланысly Орталық Азия түркий әдебий тилинің Хорезмде қәлиплескен дәстүри үлгисинде жазылған қол жазба нускалар, диний китаптар, суфизм, тасаууиф тәлийматларын терең үйренеди. /Китап көрдүм Мусанныфдың, Сөз ешиттим Андалибдин/. Бул ізлениулер қарақалпақ халқының тарийхын сөз ететуғын «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларының пайда болыуына алып келди. Шайыр өзинің «Хорезм» поэмасында патша Россиясының басып алыушылық сиясатының жергиликли халықтарға, олардың диний исенимине қарсы келетуғын жақлардан сәулендирип, бурынғы Хийуа ханларының салтанатын ески Хорезм диярының данқын жырлайды. Патша Россиясының басып алыушылық сиясаты нәтийжесинде әйjemги абадан, Хорезм мәмлекетинің хараб болғанын айтады, хәзирги уақытта оның дәулеті қайтты деп өкиниш пенен баянлайды. Бул поэма шайырдың әмиринің соңғы жылы 1900-жылы жазылған еді. Усы жылы Түркстан генерал губернаторының Сырдәрья областындағы Әмиудәрья бәлиминің басқарыушысының буйрығы менен шайыр Петро-Александровский (хәзирги Төрткул) қаласына шақырылды. Бірақ, не ушын шақырылғаны белгисиз. Бердақ «Бизди ақ патша шақырыпты» деп өзинің әмиринің ақырында қол берген пири Қарақум хәзиреттен рухсат алып, Төрткүлге барыу ушын жолға шығады. Бірақ жолда Нөкиске келген жерде ауырып, кейін

қайтыуға мәжбүр болады. Илимпазлардың жазып жүргениндей, шайырдан хәр қыйлы әдебий-тарийхый материалларды жазып алыу ушын шақырды ма, ямаса патша Россиясының басып алыушылық сиясатын әшкаралаушы «Хорезм» поэмасы ушын шақырды ма, бул белгисиз.

Сол жылы қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақ Фарғабай улы Қазақдәрья ауылында қайтыс болады хәм Қарақум ийшан әулийешилигине жерленеди.

Бердақ Фарғабай улы өзиниң изинде бай әдебий мийрас қалдырды. Оның «Шежире», «Хорезм», «Ақмақ патша», «Амангелди», «Айдос баба», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Рәушан» «Еркебай» поэмалары шайыр жасаған заманның барлық көринисин заман теңсизлигин, халықтың қууанышы менен қайғысын, күн көрисин, үрп-әдетин, дәстүри, сана-сезимин, бәрин-бәрин өзинде сәўлелендирген көп санлы қосықлары бар. Шайырдың әдебий мийрасларының улыўма көлеми 20000 ға шамалас қосық қатарларынан ибарат.

г) Бердақ - қарақалпақ жазба әдебий тилиниң тийкарын салыушылардың бири

Қарақалпақ әдебий тилиниң пайда болуы хәм қәлиплесиу баскышы тартыслы мәселелердиң бири. XVIII-XX әсирлердеги жазба естеликлердиң тилин айырым илимпазлар ески өзбек тилинде жазылған деп тастыйықласа, екінши топардағы илимпазлар, қарақалпақ тилиниң айырым сөзлери араласқан китабий тил сыпатында бақалайды, үшінши топардағы илимпазлар өзиниң нормалары жағынан ески өзбек тилине- жақын үстем класс хәм дин ийелериниң тили қусаған бир-бирине қарама-қарсы пикирлерди билдиреди⁴¹. Бул мәселени дурыс түсиниу ушын ең дәслепп «миллий тил», «әдебий тил хәм оның еки формасы» деген түсиниклерди анықтап алыуымызға туура келеди.

Әдебий тил-улыўма халықлық тилдиң көркем сөз шеберлери тәрепинен қайта исленген хәм дәретиушилик бағдарында байытылған түри. Сонлықтан да әдебий тилди улыўма халықлық тилдин, сол тилде сөйлеуши халықтың сөз мәдениятының жетилискен жоқарғы түри сыпатында бақалау зәрүр, оны халық

⁴¹.Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX вв. по данным письменных памятников. -Т.: Фан. 1986.-С.20.

тилине қарсы қойып бағалауға болмайды. Әдебий тилдің нормалары хәм баянлау ұсыллары сол тилде сөйлеуши халық төрепинен дөретилиу менен бирге жәмийет ағзалары төрепинен үлкен мәдений ғәзийне сыпатында көздің қарашығындай қорғалады. Ал көркем сөз шеберлери усы дөретиушилиқ процессти баскарып хәм рауажландырып барады. Тилди халық дөретеди, ал тилдің әдебий тил ямаса халық тили деп бөлиуинен «шийки» хәм көркем сөз шеберлери төрепинен исленген тил дегенди түсинемиз, -деп жазады көрнекли талант ийелери. Көркем сөз шеберлери дөретпелеринде халықтың сөйлеу тилинен қалай пайдаланыу хәм оны қалай етип қайта ислеу мүмкиншиликлерин көрсетеди. Солай етип, әдебий тил халық тилинің рауажланыуының жоқарғы түри. Көпшилиқ жағдайларда әдебий тил термини арқалы «миллий тил» «жазба тил» деген түсиниклерде түсиниледи. Миллий тил халықтың миллет болып қәлиплесиу дәуирлерине сәйкес келип, миллий тилге тән болған белгилер әдебий тилдің де негизин қурайды. Егер де миллий тил жәмийеттин барлық ағзалары ушын бирдей хәм түсиникли болып келсе, онда миллет тилинің ең жоқарғы түри болған әдебий тил өзиниң ишине оның барлық байлығын қамтыйды хәм хәмме ушын ортақ болып табылады. Миллий мәдениеттин рухый байлықлары әдебий тилде сәуленеді, себеби әдебий тил миллий мәдениеттин бир көриниси болып табылады. Миллий тил миллеттин қәлиплесиуи менен пайда болады. Ал әдебий тил болатуғын болса, миллий тилден айырым өзгешеликлерине ийе.

Миллий тил болыуы ушын миллеттин қәлиплесиуи, миллий жазыуына ийе болыуы керек. Қарақалпақ миллий әдебий тилинің пайда болыуы қарақалпақ миллетиниң қәлиплесиуи менен байланысly. «Миллий тил» хәм «әдебий тил» деген түсиниклердин бир-биринен айырмашылығы олардың пайда болыу дәрегинде емес, ал тилдің рауажланыуының хәр қыйлы басқышларында турыуы болып табылады.

Тарихтан белгилі, еле миллет болып қәлиплеспеген халықларда да әдебий тил қолланыуда болып, бул тилде бай ауызекі әдебиет үлгилери менен көркем шығармалар дөретилген. Демек, әдебий тил болыуы ушын миллет, миллий тилдің болыуы зәрүрли шәрт емес. Бирақта миллий әдебий тил қолланыу өриси бойынша улыума кең түсиникти өзиниң ишине қамтыйды. Әдебий тилдің функциональлық стиллери қәлиплеседи хәм байыйлы, миллий тилде

баспа сөз-газета, журнал, кітап басып шығарыу, телевидение хәм радио, мәмлекетлик басқарыу хәм ис жүргизиу алып барылады. Бул белгилер миллий тилдің оғада бай мүмкиншиклериниң көриниси.

Демек, «әдебий тил» хәм «миллий тил» деген түсиниклердин бир-биринен бир қанша айырмашылыққа ийе екенлигин көриуимізге болады. Басқа халықлардың да тарийхына нәзер тасласақ, әдебий хәм миллий тилдің қәлиплесиуінде усы көринислерди көриуге болады. Мәселен, орыс әдебий тили Х әсирлерге шекем-ақ пайда болып «Ипатьев жылнамалары», «Игорь полкы хәққында жыр» шығармалары бул әдебий тилде жазылды, ал орыс миллий тили болатуғын болса XVII әсирде қәлиплести.⁴² Россия аймағындағы марий, алтай хәм тағы басқа да Сибирь халықларында XX әсирдің биринши ярымында әдебий тилиниң пайда болыуы миллет тилиниң пайда болыуы хәм қәлиплесиуи дәуирине сәйкес келди хәм әдебий тили хәм миллий тили бирликте пайда бола баслады.

Қарақалпақ әдебий тилиниң рауажланыуы өзине тән өзгешеликлерине ийе. Ол қарақалпақ халқының мәдений дәрежесиниң рауажланыуы менен тығыз байланысly. Қарақалпақ халқының жазба әдебияты хәм жазба әдебий тили соңғы дәуирлерде пайда болған болса да әдебий тилдің аўызеки түри өзиниң бай тарийхына ийе. Халық төрепинен әдебий тилдің аўызеки түринде дәретилген фольклорлық шығармалар халық арасынан шыққан шебер атқарыушылар жырау, бақсы, қыссаханлардың атқарыуында әуладтан-әуладқа жетилисип, көркемлик дәрежеси артып хәм тили ысылып барды.

Қарақалпақ әдебий тили өзиниң негизги дереклерин қыпшақ қәуимлери бирлеспесинде Алтын Орда, Ноғайлы Ордасы дәуиринде пайда болған Асан қайғы, Соппаслы сыпыра жырау, Доспамбет, Шалкийиз, Мүйтен жыраудың толғау-термелери, Жийреншениң шешенлик сөзлери менен бай аўызеки әдебиат үлгилеринен алды. Солай етип, қарақалпақ жазба әдебияты пайда болмастан бурын-ақ, халықтың сөйлеу тили аўызеки әдебий дәретпелерде ықшамланып, көркемлеп баянлаудың усыллары менен сөз қолланыудың өлшемлери қәлиплесе баслағанын, халықтың аўызеки сөйлеу тили қайта исленип белгили бир норма жаратыла

⁴² Ефимов А.И. История русского литературного языка. -М.: Учпедгиз. 1955 -С.105-122.

баслаганын көремиз. Әдебий тилдің ауызеки формасында пайда болған фольклорлық дөретпелер менен карақалпақ жырауларының толғау-термелери тилинде халық тилинин лексика-фразеологиялық байлықтары, тилдеги сөзлерден қолланыу өлшемлери қәлиплесе баслаганын хәм турақласқан синтаксислик конструкцияларды көриүте болады. Бул әдебий тилдің нормаласыуының дәслепки көринислери болды. Әдебий тилдің ауызеки формасында әдебий шығармалар дөретиу дәстүри карақалпақ халқында XIX әсирге шекем дауам етти.

XIX әсирде Орта Азияда жасаушы барлық түркий халықлары ушын ортақ болған әдебий тил - Орта Азиялық түркий әдебий тили де қолланылды. Орта Азияда жергиликли тиллер ушын баспа сөз, мектеп хәм медреселерде оқыу, оқытыу, жазыу ислери усы түркий тилде алып барылды.

Шығыс классиклери Алишер Науаи, Физулий, Мақтымқұлы шығармалары менен, Хожа Ахмед Яссауий, Сулайман Бақырғаний ҳикметлери хәм көп санлы халық дәстанлары усы түркий тилде жазылып, мешит хәм медреселерде сабақлық сыпатында оқытылған. Қыссаханлар тәрәпинен той, мерекелерде атқарылып кеннен тарқалды. 50-жыллары айырым илимпазлар карақалпақ жазыуы, әдебий тили, жазба әдебияты болған жоқ деп тастыйықлады хәм бул пикир карақалпақ халқының мәдений турмысында узақ ўақыт үстемлик етти. Филология илимлеринин докторы Н.Дәуқараев сол жыллары-ақ бизин әдебиятымыз бенен әдебий тилимиз жоқ жерден, бирден пайда болмай, қандай да бир тийкардан өсип қәлиплести, XIX әсирдин басларында көп санлы дәстанлар карақалпақ тилине аударма жасалды, революцияға дейинги шайырлар өзлеринин шығармаларын қағазға жазып, дүзетиулер жүргизген хәм қайтадан көширип бир-бирине оқып берген. Мине булардың барлығы карақалпақлар өзлеринин жазба әдебиятына ийе болмаған» деген надурыс пикирлерди исенимли түрде бийкарлайды деп көрсеткен еди⁴³. Бирак, илимпаздың бул пикирлери сол ўақытта есапқа алынбай автордың өзине хәр қыйлы себепсиз айыптар тағылды, миллетшиликте айыпланды. 60-жыллардың басында карақалпақ классик шайырларының қол жазба нұсқалары, көп санлы юридикалық ҳужжетлердин табылыуы бул естеликлерди илимпаз Х. Ҳамидов-

⁴³ Дауқараев Н. Бердақ шайыр. - Нөкис : ҚКМБ, 1951. - Б. 6.

тың терең хәм хәр тәреплеме илимий талқыға салыуы қарақалпақ әдебий тили хәм жазыуының пайда болыуы туұралы көз қараслардың бир қанша өзгериуине тәсир жасады. 70-жыллары қарақалпақ жазба әдебиятының пайда болыуы туұралы әдебиятшылар арасында бул мәселе және көтерілип академик М.К.Нурмухаммедов тарийхый этнографиялық мағлыұматларға тийкарлана отырып қарақалпақ жазба әдебиятының сағаларын XIV-XV әсирлер ноғайлы дәуири менен байланыстырса, И.Т.Сағитов қарақалпақ әдебияты тарийхын Орхон-Енисей жазба естеликлеринен /VII-VIII әсирлер/ баслау зәрурлигин айтады. Солай етип, қарақалпақ жазыуы, жазба әдебиятының пайда болыуы туұралы қарама-қарсы еки бағдар пайда болды. Олардан бириншиси, қарақалпақ халқының революцияға шекемги дәуирде жазба әдебияты, жазыуы болғанлығын тән алмайды, екіншиси-қарақалпақ жазба әдебиятының қәлиплесиу дереклерин әсиримиздин VII-VIII әсирлеринен баслауды ұсынады.

Түркий халықларына ортақ жазба естеликлер тилинің қарақалпақ тилине байланысы, тәнхә қарақалпақларға тийисли болған «Қарақалпақ антлары», «Оренбург материаллары», XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында жазылған рәсмей ис қағазлары, классик шайырлар Әжинияз бенен Бердақтың қол жазба нұсқаларын хәм XIX әсирде қарақалпақлар арасында тарқалғап араб-парсы, түркий тиллеринде жазылған мийнетлер менен XX әсирдин басында жазып алынған қарақалпақ халық дәстанларының тилин терең изертлеу тийкарында филология илимлеринин докторы, академик Х.Хамидов қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тили XIX әсирде пайда болғанын илимий түрде дәлилледі⁴⁴

Қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тилинің қәлиплесиуи түркий жазба әдебияты менен тығыз байланысly. Орта Азиялық түркий әдебий тили бул регион да жасайтуғын түркий халықларының барлығы ушын ортақ болды. Бул жазба әдебий тилде түркий халықларының көп әсирлик сөз мәдениаты жәмленди. Хәр бир түркий халқында бул тилдин жергиликли вариантлары қәлиплесип, онда сол тилде сөйлеуши халықтың

⁴⁴ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX вв.. -Т.: Фан. 1987. -222 с., Каракалпак тили тарийхының очеркleri. -Нөкис.: Каракалпакстан. 1974. - 358 б., Ески каракалпак тилинің жазба естеликleri. -Нөкис.: Каракалпакстан. 1985. -222 б.

сөйлеу тили бирліктері айланысқа қосылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Орта Азиялық түркі әдеби тілінің қарақалпақша варианты қалыптасуының заңдылықтары менен классик шайырлардың қол жазба нұсқалары, халық естеліктерінің қол жазба көшірмелері дәлелдейді. Орта Азиялық түркі әдеби тілі араб графикасында жазылған эпикалық шығармалар «Алпамыс», «Ер Қоблан», «Едиге» тіліне аз әсер еткен болса, Әжінияз шығармалары және ресми құжаттардың тіліне күшті әсер жасағанын көреміз.

Сөйтіп, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жазба әдеби тіл менен қарақалпақ халқы сөйлеу тілінің жақындасуы процесі басталып бұнда классик шайырлар әсеріне, ұлы қарақалпақ шайыры Бердақ Ғарғабай ұлының дәріптеріне басшы орынды иістейді және қарақалпақ жазба әдеби тілінің дамуына бағдарларын белгілеп берді. Бердақ қарақалпақ халқының тұрмысында үлкен тарихи өзгерістер болып атырған дәуірде өмір сүрді. XIX ғасырдың басында қарақалпақ халқы Хорезм ойпатына келіп мекен басқан болса, 1873-жылы Әмиұдәрияның оң жағалығын патша Ресейі жаулап алып Түркістан генерал-губернаторлығының Әмиұдәрия бөліміне қаратып тарихтан белгілі. Шайырдың «Алпыс-жетпіс жаса келдім, Жеті-сегіз ханды көрдім, Үш дәуір заманды көрдім, Заман шеп айланған екен» деп жазуында да үлкен мәні бар. Жәмиеділік өмірде жүз берген бұл өзгерістер рухани-мәдени тарауға да күшті әсерін тигізеді. Басқару органдарының жаңа түрлері пайда болды. Ғасырдың басында дәстүрлі мешіт және медреселер ашылған болса, XIX ғасырдың ақырына келіп Қарақалпақстан аймағында сегіз жүзге шамалас мешіт және медреселер болды⁴⁵. Халықтың отырықшы тұрмыс қалпына келуіне бейімделуі, 1873-жылдан соң Шаббаз, Нәкіс, Шымбай, Төрткүл қалаларында емлеуханалардың пайда болуы, Төрткүл, Шорахан, Шымбай қалаларында жергілікті орыс мектептерінің ашылуы, 1880-жылы жергілікті халықтың балалары үшін Төрткүлде мектеп интернаттың ашылуы х.т.б. жаңалықтар халықтың сауатына және тұрмысына әсерін тигізбей қоймады.

Шайыр жасаған замандағы міне усындай саяси жәмиеділік және экономикалық өзгерістер қарақалпақ тіліне де әсер етіп,

⁴⁵ Камалов С., Қошанов Ә. Қарақалпақстан тарихы. - Нәкіс.: Білім. 1993. - Б. 170.

бул тәсир әсиресе тилдин лексика тарауында көзге тасланады. XIX әсирде қарақалпақ халқы Әмиұдәрьяның қуяр аяғына орналасқаннан кейін бул жерде жасап атырған араллы өзбеклер хәм Хийуа ханлығы менен тиккелей қарым-қатнас барысында өзбек тили арқалы халықтың ауызеки сөйлеу тилине көп саилы араб-парсы сөзлери келип кирди. Сондай-ақ, араб-парсы сөзлериниң келип кириуиниң екинши дереги Орта Азиялық түркий әдебий тили болды. Өз өмирин тауысқан айырым сөзлер қолланылыудан шығып қалды. Солай етип, жәмийетлик өмирдеги өзгерислер тилге де үлкен тәсир етти. Көркем әдебий дәретиушилиқ фольклорлық дәстүрлер үлгисинен енди жазба әдебиятлық сыпат алып Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм басқа да шайырлар өз шығармаларын жазба түрде дәрете баслады. Көркем шығармалардың жазба түрде дәретилиуи менен қарақалпақ жазба әдебий тили қәлиплесе баслады. Қарақалпақ жазба әдебий тилиниң тарийхында бул дәуирде тийкарғы еки бағдар пайда болды. Биринши бағдар-қарақалпақ халқында бурыннан қәлиплескен улыўма халықлық сөйлеу тилине тийкарланып көркем шығарма дәретиудин дәстүри, екинши бағдар-бир неше әсирлерден берли түркий халықларының мәдений өмиринде үлкен орын ийелейтуғын Алишер Науайы тийкарын салған Орта Азиялық түркий әдебий тилинин үлгисиндеги көркем шығарма дәретиу дәстүри болды.

Шайырдың сиясий-жәмийетлик көз қарасларының қәлиплесиуине тәсир жасаған, сол дәуирде халық арасында ауызеки хәм қол жазба түринде таралған әдебий дәретпелердин тийкарғылары төмендегилер еди. Бириншиден, халық ауызеки дәретпелери. Бул топарға қарақалпақ халқының бай ауызеки әдебияты үлгилери «Алпамыс», «Едиге», «Қырық қыз», «Қоблан», «Мәспатша» х.т.б. эпикалық дәстанлар менен аңыз-әңгимелер, ертеклер, легендалар, тарийхий косықлар, накыл-мақаллар хәм тағы басқа халық дәретпелери киреди. Екинши топарға Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар, х.т.б. шайырлардың шығармалары киреди. Үшинши топарға, қарақалпақ тилинде жазылған рәсмий хужжетлер-жергиликли хәмелдар-қазы, аталық, болыслардың қатнас қағазлары х.т.б. хужжетлер киреди. Төртиншиден, түркий тилинде жазылған дәстанлар менен диний хәм көркем шығармалар. Бул топарға Хожа Ахмед Яссауий хәм Бакырганийдин хикметлери, Суўпы Аллияр, «Фәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», Юсуп-Зулайха», «Гөрүғлы», «Бәзерген», «Юсуп-

Ахмед», «Шахнама», «Мың бир түн» х.т.б. шығармалар киреди. Бесиншиден, тууысқан түркий халықлар әдебиятының ири ұәкиллеринин поэзиялық шығармалары. Олардан, Алишер Науайы, Физулий, Мақтымқулы, Мәшраб, Молла Нәфәс, Андалиб, Огакий, Мунис хәм тағы басқа шайырлардың шығармаларының үлгилери. Бул әдебиятлар тили жағынан еки топарға бөлинеди: биринши топарға қарақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тилин тийкар етип алған дәретпелер киреди. Оларға Жийен, Әжинияз, Күнхожа, Өтеш, Омар, Қазы Мәулик шығармалары, ауызеки халық дәретпелери киреди. Бул топарға киретуғын дәретпелер тилинин тазалығы, халықтың ауызеки сөйлеу тилине тийкарланғанлығы жағынан бирдей емес. Мәселен: Жийен жырау, Омар шығармалары әдебий тилдин ауызеки формасы, яғный фольклорлық дәстүрлер үлгисинде дәретилген болса, Күнхожа хәм Өтеш шайырдың шығармаларында жазба әдебияттын белгилери толық көринеди, ал Әжинияз хәм Қазы Мәулик қосықларында Орта Азиялық жазба әдебий тилинің тәсири басымырақ болса, Бердақ өз дәретіушилигинде қарақалпақ халқының сөйлеу тилин тийкар етип алып, жоқарыда көрсетилген еки бағдардың жетискенликлерин халықтың кеулине қонымлы тәреплерин өзлестирип өз шығармаларын жазғанының гүуасы боламыз. Ол Орта Азиялық әдебий тилде түркий халықларының көп әсирлик мәдений байлықлары жәмленгенин, пикирди көркемлеп жеткериудин көп әсирлик тәжирийбеден өткен үлгилери бар екенлигин байқады. Сонлықтан да усы уақытқа шекем айырым илимпазлардың көрсетип келгениндей шайыр бул тилден-китабий тилден «қашқан жоқ», қайтама оның қарақалпақ халқының уғымына сай жақларын өзлестирип, қайта ислеп өз шығармаларында қолланғанын көремиз. Бул жерде шайырдың Алишер Науайы шығармаларынан қандай дәрежеде үйренип, оны өзине устаз санағанын, өзиниң шайырлық сауатының хақыйқый мәнисинде уллы Науайыдан ашылғанын көрсетип өтиудин өзи жеткилики.

Бердақ Фарғабай улының әдебий дәретіушилиқ хызмети қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысы, әдебиятымыз бенен мәдениытымыздың, қарақалпақ жазба әдебий тилинің қулласы, рухый өмиримиздин тарийхында басқа классик шайырларға салыстырғанда айрықша орынды ийелейди. Оның дәретпелерин изертлеген илимпазлар менен көркем сөз шеберлери басқа шайырларға үлги боларлық оның өзине төн жолы менен бағдары

болганлығын атап көрсетеди. Шайыр менен заманлас Өтеп Алшынбай улы «Өтти дуньядан» қосығында:

«Неше сөзлер айтты қорықпай залымнан,
Шайырлықта өтпес Мактымқұлы оннан»,

-деп жазып, оның ХІХ ғасырдағы қарақалпақ шайырлары арасында тұтатуғын орнын жоғары бағаласа, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов:

Мен таза қан сап жүректе исленген,
Мен-Бердақтың жалғыз тамшы қаныман»,

-деп өзиниң уллы талант ийесине деген терең құрметин билдиреди.

Илимий әдебиетлерде белгилі бір көркем сөз шеберин әдебий тилдің тийкарын салыушы деп атау жағдайлары ушырасады. Пушкин-орыс әдебий тилиниң тийкарын салыушы, Науайы-ески өзбек әдебий тилиниң тийкарын салыушы. Буның тийкарғы себеби көркем сөз шебериниң өз дәретпелери арқалы халықтың рухый мәдениатын байытуға қосқан үлеси, салмақты орны, жаңалығы болыуы менен бирге халықтың тилин шеберлик пенен қайта ислеп, көркемлик дәрежесин арттырып, тилдің әдебий нормаға түсиуине жасаған тәсири, қосқан үлесине де байланысly болса керек. Мәселен, орыс әдебиятында Пушкинге шекем де көплеген көркем сөз шеберлери Фонвизин, Сумаракөв, Радишев хәм заманласлары Лермонтов, Гоголь х.т.б. болғанлығы белгилі. Пушкин өз шығармаларын жаза баслаған уақытта да рус әдебий процесинде қарама-қарсы еки бағдар Н.М.Карамзин хәм А.С.Шишков арасындағы тартыс баратыр еди. Орыс әдебиятында барлық шет тилден кирген хәм ширкеулик-славян сөзинен уаз кешиу хәм халықтың ауызеки сөйлеу тилинде гәп хәм сөз дизбеги қалай айтылса сол түринде жазыу керек /Карамзин/, ямаса ески славян тили менен орыс тили арасындағы айырмашылықты бийкарлап, олардың бир тил екенлигин тән алыуымыз керек, сонлықтан да хәзирги әдебий тилимиздің тийкары болған ширкеу-славян сөзлерин әдебий тилимизде кеңнен пайдалануымыз зәрүр /А.С.Шишков/ деген мәселелер әтирапында пикирлер тартысы болып атыр еди. А.С.Пушкин бул еки бағдардың да қәте екенлигин аңлап, ширкеулик-славян әдебий тили негизинде көп өсирилик сөз мәдениаты жәмленгенин, бул әжайып байлықты сақлау зәрүрлигин түсинди, сондай-ақ Карамзинниң көз қарасындағы барлық шет тилден кирген сөзлерге

хәм ширкеу-славян сөзинен ыз кешіуе болған шақырықтың да орынсыз екенлигин билди. Шайыр өз жолын, өз бағдарын дурыс белгилеп орынлы жеринде ширкеулик-славян хәм шет тилден кирген сөзлерди де қолланып, халықтың сөйлеу тилинің элементлерин шеберлик пенен мәнилик жақтан байытып, өз шығармаларында қолланды, әдебий тилди халыққа жақынластырды, нәтийжеде орыс әдебий тилиның тийкарын салыушы аталды.

Түркий мәдениеттің бийик шынары, шерият мүлкенин султаны Алишер Науайыға шекем де әдебий дәретиушилик еки бағдарда болғанлығы мәлим. Бир тәрәптен парсы әдебий тилинде өз шығармаларын дәретиу дәстүри, екинши тәрәптен түркий тилде шығарма жазыу дәстүри. Орта әсирде парсы тили әдебий тил дәрежесине көтеріледі. Бул тилде орта әсирлик көркем сөз шеберлеринен Фирдаусий, Жәмий, Омар Хайям, Низамий хәм тағы басқа да талант ийелери өз шығармаларын жазған. Соның менен бирге, түркий тилинде шығарма жазыу дәстүри Юсуп Хас Хажибтен басланып, оның «Кутадғу билик» шығармасы /XI әсир/ түркий жазба поэзияның ең дәслепки үлгиси болып табылады. Буннан басқа да Ахмед Яссауийдің хикметлери, Ахмед Йутнакийдің «Хибат-ул-хақайық» шығармасы, Хорезмийдің «Мухаббатнама» шығармасы, Лютфийдің ғәззеллери түркий тилинде жазылған. Алишер Науайы да өзине шекемги усы еки бағдарды басшылыққа ала отырып, түркий кәуимлеринің ауызеки сөйлеу тилинен шебер пайдаланыу арқалы оларды қайта ислеп, мәнилик жақтан байытып түркий тилинде өз шығармаларын жазды. Бул жағдай бурын хәр қыйлы варианттылыққа, жергиликли өзгешеликке ийе болып жүрген түркий әдебий тилинің белгили нормаларға түсиуине, солай етип түркий әдебий тилинің қәлиплесиуине тийкар салды.

Бердақ бабамыздың да қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиуинде салмақлы орны бар. Себеби Бердақтың шығармалары қарақалпақ әдебий тилин рауажландырыуда үлкен орын тутты. Қарақалпақ халқының хәзирги заманғы әдебий тили, өзинің қурылысы хәм тийкарғы сөзлик фонды жағынан Бердақтың тилинен айырмасы көп емес.⁴⁶ Ол әдебий тилди хәқыйкат халыққа жақынластырып, әдебиятты халық массаларына түсиникли, уғымлы етиуде көп мийнет синирди.⁴⁷ Сонлықтан да

⁴⁶ Сағитов И. Бердақтың творчествосы. - Нөкис.: ҚКМБ. 1958. - Б.183.

⁴⁷ Сағитов И. Сахра бұлбили. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1974. - Б.328.

Бердақ шығармалары карақалпақ әдебий тилин қәлиплестириўде хәм раўажландырыўда айрықша орын тутады. Бул туўралы профессор Д.Насыров Бердақ хәм Әжинияз шығармаларында китабий тилге тән болған сөзлер ушырасқаны менен, тийкарынан олардың шығармаларының тилин улыўма халықлық карақалпақ сөйлеў тилинің шеберлик пенен қайта исленген түри деп жазады хәм бул шайырдың карақалпақ жазба әдебий тилине қосқан үлесин жоқары баҳалайды.⁴⁸ Академик Х.Хамидов «Бердақ шығармаларының тили карақалпақ әдебий тилин қәлиплестириўде хәм раўажландырыўда үлкен орын тутатуғынын»⁴⁹ оның шығармалары тилинде әдебий дәретиўшиликтиң жазба дәстүрлері менен аўызеки түрлериниң синтези яғный бир-бири менен жақынластырыўға умтылыўшылығы көринеди. Усыннан оның сөзлерди таңлап, қайта ислеў тийкарында, әдебий тилдин нормаларын қәлиплестириўге умтылғанын көриўге болады», -деп жазады⁵⁰. Бердақ карақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилине тийкарлана отырып, Орта Азиялық түркий әдебий тилди халықтың рухый талапларына сай түрде қайта иследи. Оны карақалпақ халқында бурыннан қәлиплескен әдебий тилдин аўызеки түри-фольклорлық шығармалардың тили менен қарыстырып хәзирги әдебий тилимиздиң қәлиплесиўине салмақлы үлесин қосты. Сондай-ақ, шайыр шығармаларында қолланған сөзлер арадан бир әсир ўақыттың өтиўине қарамастан бүгинги күнде де сол мәнисинде жумсалмақта. Бул факторлардың барлығы хәзирги карақалпақ жазба әдебий тилинің негизлери Бердақ жасаған дәўирде, оның шығармаларында қәлиплесе баслағанын көрсетеди. Шайырдың шығармалары XIX әсирдеги карақалпақ халқының улыўма халықлық тилинде жазылды, аўызеки сөйлеў тилине тән болған қәсийетлер менен сөйлеў нормалары онда сәўләлениўин тапты. Соның менен бирге, Бердақ шығармаларында хәзирги әдебий тилимизге салыстырғанда даўыссыз хәм даўыссыз сөзлердин жумсалыўында, грамматикалық формалар менен сөзлердин семантикасында айырым өзгешеликлердин де ушырасыўы тәбийий

⁴⁸ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус-Казань 1975. -С.223.

⁴⁹ Хамидов Х. Каракалпақ тили тарийхының очерклері. - Нөкис.:Каракалпақстан. 1974. -Б. 298.

⁵⁰ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX вв. по данным письменных памятников.-Т.: Фан.1986. -С. 27

кубылыс, буның себеби бириншиден, XIX ғасырда карақалпақ жазба әдебий тилинің жаңа қәлиплесип атырғаны, оның нормаланыу жағдайларына байланысly сөз хәм грамматикалық формаларда вариантлылық өмир сүрген болса, екіншиден, шайырдың жеке стильлик өзгешелигине байланысly сөзлерди жаңа мәнилерде қолланыуы тийкар болады.

Әлбетте, шайырдың шығармаларының тилинің дереклери нелерден ибарат болды? -деген сорау тууы заңлы. Карақалпақлардың узак әсирлер дауамында түркий қәуимлер бирлеспесинен халық болып қәлиплесиўине шекем жетилип киятырған аўызеки сөйлеу тили, халқымыздың бай рухий мәденияты есапланған әдебий тилдің аўызеки түринде пайда болып әуладтан-әуладқа өтиу арқалы халықтың кеўил қәлибинде ысылып, көркемлик жақтан байып, талантлы жырау, бақсы хәм қыссаханлардың атқарыўында өзине тән көркемликке ийе болған бай аўызеки халық дөретпелери хәм шайыр жасаған дәўирде Хорезм ойпатында қолланыўда болған қыпшақ-оғуз элементлери басымырақ Орта Азиялық түркий әдебий тилинде хәм оның карақалпақша вариантында жазылған жазба әдебият үлгилери-мине булардың барлығы шайыр шығармалары тилинің дереклери болып табылады. Бердақ қосықларында әне усы үш деректен өзиниң дөретпиўшилиқ мақсетлерине муўапық зөрүрлерин ғана пайдаланғанын көремиз. Өз дөретпелеринде бай тиллик материалларды қолланыўда халықтың күнделикли турмысында бурыннан қәлиплескен дәстүр бойынша жумсау менен бирге айырым сөзлерди ана тилимиздің рухына сәйкес мәнилик жақтан байытып, жаңа мәниде қолланыу жағдайлары көплеп ушырасады. Усының себебинен оның шығармалары тили халықтың қарапайым сөйлеу тилинде жазылған әпиўайы хәм түсиникли болып келсе, соның менен бирге, усы «әпиўайылықта» шайырдың барлық жаңалығы, сыйқырлы сыры, күдиретли күши жасырынып турады.

Шайырдың шығармалары тилин тереңирек үйренип карағанымызда бул «қарапайым әпиўайылық» емес, ал «қурамалы әпиўайылық» екенлигин көремиз. Бердақтың барлық уллылығы да усы әпиўайылығында.

Шайырдың әдебий мийрасларын изертлеген илимпазлар оның шығармаларының хақыйкый мәнисинде халықшыл шығармалар болыуының тийкары тилине байланысly екенлигин мойындайды: «Бердақтың поэтикалық тили мийнеткешлерге түсиникли хәм

жақын. Ол әпиұайы халық тилинде жазды» /Н.Дәуқараев/, «Бердақтың шығармалары көпшилиқ халық массаларына толық түсиникли, жақын хәм жеңил халық тили менен жазылған» /И.Сағитов/. «Бердақ шығармаларының тили хәммеге түсиникли. Онда өткен дәуирдеги көплеген түрк тиллес шайырларында ушырасатуғын араб-парсы тилинің элементлери жоқтың қасында. Дөретиүшилигиниң усы қәсийети менен ол өзинен бурынғы /Әжинияз/ хәм өзинен соңғы /Аяпберген/ шайырлардан ажыралып турады. Бердақтың поэтикалық тилинің өз дәуириндеги сөйлеу тилине жақынлығы оның дөретиүшилигиниң ең баслы өзгешелиги». /М.Нурмухаммедов/.

Шайыр өзиниң қосықларында дөретиүшилигине халықтың арасынан шыққан сөзге шешен, дилуар, көпті көрген адамлардың тәсири үлкен болғанлығын, олардан үйренгенлигин билдиреди:

Бир ғарры айтса әнгиме,
Ол сөз пайдалы кимге,
Деп тынлап отырып хәмме,
Нәсихатқа қулақ қойдым.
Ғарры кемпирлер қосылса,
Бярдым оған жақынласа,
Душпаным еттим таса,
Өз исиме болдым қуунақ. «Ақмақ патша»

Ол халқымыздың бай ауызеки әдебиятын терең өзлестирип өзиниң көпшилиқ шығармаларын фольклорлық дәстүрлер бағдарында дөреткен. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Өтеш дөретпелериндегидей Бердақ мийрасларында да ауызеки әдебияттың дәстүрлери биринши орында турады.⁵¹

Бердақ фольклорға тән эпикалық дәстанлар /«Ақмақ патша», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Амангелди»/ дөретиү менен бирге тилдің көркемлеу қуралларынан пайдаланыуда да, жазыу стилин де де ауызеки халық дөретпелеринен шебер пайдаланған. Сондай-ақ қосықларында халық дөретпелериндеги батырлар, қахарманларды үлгі тутьп оларды мақтаныш етеди.

Шайыр өз шығармаларында халыққа түсиниксиз парсы әдебий тилинің тәсиринде келип кирген араб-парсы сөзлерин орынсыз

⁵¹ Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1991. - Б.191.

түрде жийи қолланыўға қарсы болды. Қарақалпақ тилиниң тазалығы ушын гүрести. Шайырдың «Менин» қосығында: Өзим амый, тилим түркий, Жоқты араб-парсы менин,- деп жазыуы буның дәлили. Солай болса да, Бердақ шайыр ХІХ ғасырда қарақалпақтар арасында тарқалған көркем шығарма дәретіўдеги әдебий тилдің аўызеки түри менен араб-парсы сөзлери де жийи қолланылатуғын Орта Азиялық түркий әдебий тилиниң ең қонымлы жақларын пайдалана отырып қосық хәм поэмаларын жазды. Мешит хәм медреселерде араб-парсы тилинде жазылған сабақлықтар менен бирге /«Шар кітап»/ Орта Азиялық түркий тилинде жазылған шығармалар оқытылып, бул әдебий тил шайырға үлкен тәсир жасағаны белгили. Орта Азиялық түркий тилинде жазылған шығыс классиклериниң әдебий дәретпелерин терең өзлестириў арқалы ол өз дәўириниң уллы шайыры дәрежесине ериседи. Ол «Излер едим» қосығында өзиниң шайыр болып қәлиплесиўинде шығыс классиклериниң орны айрықша екенлигин билдиреди. Өзиниң «Наўайыдан саўат ашқанлығын», «Физулийдан дүрлер шашып», «Мақтымқулыны қайта-қайта оқығанын» билдиреди. Шайырдың өткен дәўирлердеги Аристотель, Платон, Фирдаўсий, Абдирахман Жәмий, Бедил, Аттардың шығармалары, дүньяның жаратылысы туўралы олардың философиялық көз-қарасы менен таныс болғанын төмендеги қатарлар тастыйықлайды:

Өткен Арасту, Афлатун,
Бедил, Аттар, Бедиятты,
Тәкирарлап атырдым танды,
Фирдаўсийдай дана барма,
Түсиндирер «шаркый молла»⁵²

Бердақ Хийўа, Бухара, Үргениш нәхәрлерине мағрифат излеп барғанлығын төмендеги қатарларда билдиреди:

Көрдим Хорезм, Бухарды
Данқы шыққан көп шәхәрди
Шешиў ушын пикири бәнтин,
Мен мағрифат излер едим.

Бул шәхәрлерден өзине дос арттырып үлкен тәсир алғанлығын, олардан дәретіўшилиқ бағдарында үлгилер алғанлығын аңлатады:

⁵². «Шаркый молла» — Абдирахман Жәмийдің араб тили синтаксисине шарқы нәзерде тутылған.

Китап көрдім Мусанниптен,
Сөз ешиттим Андалибтен («Шежире»)»⁵³

Бердақ дөретиүшилиги бойынша XX ғасырдың 60-жыллары жүргізілген ылым-изертлеу жұмыстарында шайырдың қарақалпақ халқының ауызеки дөретпелері менен халықтың сөйлеу тилинен нәр алғанлығы тийкары дыққат орайында болып, оның Орта Азиялық түркий әдебий тилинде жазылған көркем шығармалар менен жазба нұсқалардан алған тәсири толық сөўлелениўин таппады.

Бердақ шығыс классиклери Наўайы, Физулий, Мақтымқулы, Абдирахман Жамий, Бедил, Аттар шығармалары менен «таныс болған», «олардан терең үйренген» деп тастыйықлай отырып, Бердақтың Орта Азиялық түркий әдебий тилин өзлестириуи хәм бул тилде жазылған «Шежире», «Хорезм» поэмаларының тилилик өзгешеликлери туўралы пикир айтылмады. Бул шығарма реакциялық бағыттағы диний тилде Қарақум ийшанның мәжбүрлеуи тийкарында жазылған деп орынсыз тастыйықлаўға жол қойылды хәм қарақалпақ халқына түсиниксиз араб-парсизмлерге толы түркий тилинде шығармалар жазбады деп дәлиллемекши болды.

Сонда Наўайы, Физулий, Мақтымқулы шығармаларын шайыр қайсы тилде оқып үйренди, олардан үлги алды деген сораў тууады. Әне усы жерде, Орта Азиялық түркий әдебий тили хәм оның вариантлары мәселесине тоқтап өтиўге туўра келди.

Орта Азия хәм Волга бойларында X-XVI ғасырлерде жазылған жазба естеликлердің тилине ески уйғыр мәмлекетинде пайда болып, Қараханид мәмлекети түсында өзиниң раўажланыўын тапқан уйғыр-қарлұқ әдебий тилиниң тәсири күшли болғанлығы ылимпазлар тәрәпинен анықланған. Бул тилде Юсуп Хас Хажиптин «Қутадғу билик», Ахмед Йугнакийдин «Хибатул-хақайық» шығармалары жазылғанлығы мәлим. Проф. А.К.Боровков Орта Азияда таралған қуранның аўдармалары «Тефсир» жазба естеликлери тилин терең изертлеу тийкарында XI-XIV ғасырлерде уйғыр-қарлұқ әдебий дәстүрлериниң бир қанша тәсирине ушыраған оғуз-түркмен әдебий дәстүри болғанлығын, бул еки дәстүр тиллик өзгешеликлери бойынша бир -биринен ажыралып параллель өмир сүргенин анықлайды.⁵⁴

⁵³. Нурмухаммед Андалиб, XVIII ғасырдеги түркмен халқының шайыры.

⁵⁴. Боровков А.К. Лексика средне-азиатского тефсира XII-XIII вв. -М.: Восточная литература. 1963.-С.40.

Әсиресе Орта Азиялық түркий әдебий тилинің оғуз-түркмен әдебий традициясы түркмен қәуимлери тығыз жайласқан Арқа Хорезмде күшли сақланған, бул тилде сонғылығында Хийуа медреселеринде оқыған Мақтымқулы да өз шығармаларын дәреткени тарийхтан белгили.

Алтын Орда мәмлекетинде қыпшақ - оғуз әдебий дәретиушилиги тийкарғы орынды ийелеп, бул тилде Хорезмийдин «Мухаббатнама» хәм Рабғузийдин «Қысса-сул-әнбия» шығармалары жазылған. Проф. Әмир Наджип көрсетиуинше, XV әсирде /Темурийлар дәуиринде/ Орта Азияда еки әдебий дәстүр қарлук-уйғыр /Қараханид/ хәм қыпшақ-оғуз /Алтын Орда/ әдебий дәстүри тийкарында, оған оғуз-түркмен әдебий дәстүринин бир қанша тәсири нәтийжесинде шағатай тили пайда болды.⁵⁵

Шағатай тили Науайы дәуиринде оның дәретиушилик үлгисинде өзиниң шыңына көтерилди. Тарийхтан белгили, XIV әсирде Хорезм, Алтын Орда мәмлекетиниң қарауында болып, кейин ала Темурийлар мәмлекетине бойсындырылған еди. Сонлықтан да Алтын Орда дәуиринде жазылған «Мухаббатнама», «Хысрау хәм Шийрин», «Гүлистан бит-түркий», «Нахж-ул ферадис», «Қыссас-ул-әнбия» сыяқлы Сырдарьяның төменги жағысында хәм Хорезмде дәретилген жазба естеликлердин тили Қараханид мәмлекети тусында жазылған қарлук-уйғыр элементлери басым болған жазба естеликлерден тили жағынан өзгеше. Бул естеликлердин лексика менен грамматикасында қыпшақ хәм оғуз элементлери басым көпшиликти қурайды.

Бердақтың жазба түринде табылған «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларының фонетика-морфология хәм лексикасын үйрениу шайырдың бул шығармалары Орта Азиялық түркий әдебий тилинің қыпшақ-оғуз әдебий дәретиушилик дәстүринде жазылғанын көрсетеди.

Айырым изертлеушилер Бердақ өмириниң ақырғы жыллары Қарақум ийшан хәм оның моллалары изине түсип қоймағанлықтан пирге қол берип суўпы болған өзиниң дәслепки көз қарасларынан бас тартыуға мәжбүр болған деп тастыйықлайды. Сонлықтан да халықтың тилинен алыс, дин ийелериниң тили есапланған араб-парсы элементлери басым түркий тилинде қосық хәм поэмаларын

⁵⁵.Наджип Э. Исследование по истории тюркских языков XI-XIV вв.-М.: Наука. 1989. –С.24.

жазыўға мәжбур болған деген сыякты бир тәрәплеме пикирлер айтылып келди. Бул пикирлердин тийкарсызлыгын дәлиллеўде Э.Р.Тенишевтинң «..кыргызларда революциядан бурын әдебий тил болмады, әдебий тил деп жүргени «моллалардың тили» еди деген пикирди еситиўге туўра келеди. Бул пикирди менинше, тек унамты мәниде түсиндириў керек деп ойлайман, себеби ески ўақытлары моллалар тек диний исенимниң хызметкерлери болып қоймастан, ал мәденият хәм ағартыў хызметкерлери де болды, балаларға билим берди. Олар классикалық Шығыстың бир неше тиллерин билетуғын саўатлы адамлар болды хәм әдебий тилдин пайда болыўына хәм раўажланыўына тәсир жасады»⁵⁶ -деген пикири жеткиликти. Бердақ оқыған аўыллық мешит хәм Қарақум ийшан медресесинде Орта Азиялық түркий әдебий тилинде жазылған көркем дәрәтпелер диний-ағартыўшылық мийнетлер менен қатар оқытылған. Сонлықтан да шайыр өзиниң «Излер едим» қосығында шығыс классиклериниң өзине жасаған тәсирин жоқары баҳалайды. Академик В.В.Виноградов әдебий тил ағартыўшылық, тәлим-тәрбия исиндеги тийкарғы қурал екенлигин көрсетип, әдебий тилдин тарийхын изертлеўди ағартыўшылық, тәлим-тәрбия орынларының пайда болыўы тарийхы менен байланыслы изертлеўдин зәрүрлигин көрсетеди.⁵⁷

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында улыўма халықлық қарақалпақ тилиниң тийкарында қарақалпақ жазба әдебий тили қәлиплесе баслады. Бул процессте қарақалпақ халқының данышпан шайыры Бердақ Фарғабай улы орайлық тулға болды. Ол өзине шекемги әдебий тилдин аўызеки түринде дәрәтилген көп санлы көркем әдебият үлгилери менен Орта Азиялық түркий тилинде жазылған шығыс классиклери шығармаларын терең өзлестирди. Оның қарақалпақ әдебий тили тарийхындағы хызмети әдебий тилди халыққа жақынластырды, қарақалпақларда бурыннан қәлиплескен әдебий тилдин аўызеки түри менен Орта Азиялық түркий тилдин жетискенликлерин өзлестирип улыўма халықлық қарақалпақ тилинде өзиниң көркемлиги жоқары, мазмұны бай шығармаларын дәрәтти. Халықтың сөйлеў тилин шеберлик пенен қайта иследи, мәнилик жақтан байытты хәм халық тилинен қалай

⁵⁶.Тенишев Э.Р.О киргизском литературном языке в донациональной период.//Вопросы языкознания. -М.1989-№5. -С.38.

⁵⁷.Виноградов В.В.Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития -М. 1967 -С.100-101.

пайдаланыу зәрүрлигин көрсетти. Тилимиздин көркемлик дәрежесин арттырып оның раўажланыу бағдарларын белгилеп берди. Шайырдын заманласы Өтеш Алшынбай улының «Өтти дүньядан» қосығындағы «Бердақ еди шайырлардың данасы» деген қосық қатары оның қарақалпақ халқы мәдениеті, жазба әдебиеті менен бирге әдебий тили тарихындағы айрықша орнын, анық хәм дәл сәўлелендіретуғынын көремиз.

II БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Бердақ шығармалары тилинде жумсалған фонемалар хәм олардың қолланыў өзгешеликлери, даўыслы хәм даўыссыз сеслер тараўында ушырасатуғын фонетикалық кубылыслар менен сәйкесликлерди аныклаўда хәзирги қарақалпақ тили хәм диалектлериниң материалларына, олар бойынша жүргизилген илимий мийнетлерге тийкарландық.⁵⁸

Даўыслы сеслер /вокализм/

Бердақ шығармаларында жумсалған даўыслы сеслер хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги даўыслы ссслерге өзиниң фонемалық сыпатламасы, сапасы жағынан толық сәйкес келеди.

Шайырдың шығармалары тилинде а, ә, е, и, ы, о, ө, у, ү фонемалары яғный тоғыз даўыслы фонема қолланылған. Олар хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы жуўан хәм жинишке, еринлик хәм езиўлик даўыслылар болып классификацияланады. Шайырдың шығармаларындағы даўыслылар үнлеслиги еки түрли бағдарда: ерин хәм танлай үнлеслиги түринде ушырасады. Даўыслы фонемалар позициялық қолланыўы жағынан хәзирги қарақалпақ тилине тийкарынан сәйкес келиў менен бирге бир қанша өзгешеликлерине де ийе.

«А» фонемасы. Езиўлик, жуўан даўыслы «а» фонемасы сөздин барлық позицияларында жумсалған. Бул фонема хәзирги барлық түркий тиллеринде хәм жазба естеликлердин тилинде де жийи жумсалатуғын фонема. «А» фонемасы сөздин басында: Алтын хан, арыслан; сөздин ортасында: ақшам, Ерназар бий; сөздин соңында: мырза х.т.б. сөзлерде жумсалады.

⁵⁸ Дәулетов А. Вокализм каракалпакского языка. - Самарканд. 1976. - 166 с., Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. - Нөкис. :Билим.1995. 280 б., Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. Автореф.дис. .канд.фил. наук. - Нукус. 1966. - 25 с.

Бул фонема ески түркий жазба естеликлеринде де сөздин барлык позицияларында ушырасады: аз./КТ6,40/ каған./КТ6,9/ кара/Ее/. Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде де бул фонема сөздин барлык позицияларында жумсалғанын көреміз: аба/1,113/, балдыз/3,13/, ата/1,146/.

«Ә» фонемасы. Езиулик, жинишке дауыссыз «ә» фонемасы шайырдың тилинде жийи жумсалған. «Ә» фонемасы түркий тиллериниң ишинде түрк, түркмен, азербайжан, уйғыр, өзбек, карақалпақ, казак, ноғай, башқурт тиллеринде жийи жумсалатуғын фонема болып табылады. Илимпаз А.Д.Будаев «Қарачай-балқар тилиниң вокализми» мийнетинде бул сестин қарачай-балқар тилинде еле фонема болып қәлиплеспегенин, ал «а» фонемасының варианты екенлиги туўралы пикир билдиреди.⁵⁹ Проф. Н.А.Баскаков «Қарақалпақ тили» мийнетинде карақалпақ тилинде «ә» фонемасы араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде қолланылатуғынын көрсетип, ол еле карақалпақ тилинде өз алдына ажыралып шыққан фонема емес деген пикирди билдирген еди.⁶⁰ Акад. А.Дәулетов эксперименталь-фонетикалық изертлеулер нәтижесинде карақалпақ тилинде «ә» сеси фонема сыпатында толық қәлиплескенин анықлады.⁶¹ «Ә» фонемасы Бердақ шығармаларында аңлаут позицияда: әжел, әрман; инлаут позицияда: ҳәзирет, дәстан сөзлеринде жумсалған. Сөздин екнши хәм үшинши бууыныларында төменги мысалларда жумсалған: нәсиһәт, мәсләхәт, ауслаут позицияда: үйгә, биргә сөзлеринде жумсалған. Бул фонема ҳәзирги карақалпақ тилинде тийкарынан биринши бууында, ал айырым сөзлерде екнши, үшинши бууында ушырасады. Илимпаз У.Бекбауловтың көрсетиуинше «ә» фонемасы карақалпақ тилиниң қубла диалектинде де сөздин барлык позициясында ушырасады.⁶² Проф. Д.Насыров та бул фонема қубла диалектте арқа диалектке салыстырғанда өнимли қолланылады деген пикирди билдиреди.⁶³ Бул фонеманың XVIII-XIX әсирлердеги карақалпақ жазба

⁵⁹ Будаев А. Вокализм карачаево- балкарского языка. // «Родной язык и литература в кабардинской и балкарской школе». -Нальчик. 1967. -С.90.

⁶⁰ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. -М.:Т.2. 1952. -С.33

⁶¹ Дәулетов А. Вокализм каракалпакского языка. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Л.1971

⁶² Бекбаулов Е. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. Автореф.дис. ...канд. фил.наук. -Нукус.1966.

⁶³ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус-Казань.1976. -С.309.

естеликleri тилинде де⁶⁴ Бухара каракалпакларының тилинде де жумсалатуғыны белгили.⁶⁵

«Ә» фонемасы Орхон -Енисей жазба естеликлеринде ушыраспайды. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде тек еки сөзде жумсалған: әчә-әжапа/1,114/, әчи-әже/1,114/. Солай етип, бул фонема каракалпак тилине араб-парсы тиллеринен кирген сөзлердин қурылысында бирге келип, соңғылығында каракалпак тилинин түпкиликли фонемаларының бирине айланғанын көриү мүмкин.

«Е» фонемасы. Жиңишке хәм езиулик «е» фонемасы шайырдың дөретпелеринде сөздин барлық позицияларында қолланылған. «Е» фонемасының анлаут позицияда қолланыуында бир қанша өзгешелик ушырасады, дифтонглық сыпат алып «йе» сеслер дизбеги түринде қолланылады. А.М. Щербак бул туұралы «...в балкарском, гагаузском, казахском, каракалпакском и ногайском языках начальный «е» в той или иной мере дифтонгизируется» деп көрсетеди.⁶⁶ Шайырдың шығармаларында анлаут позицияда: екки, сөздин ортасында: дәулет, беглер беги, сөздин акырында: гәзийне, сөзлеме х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Орхон-Енисей естеликleri хәм Қашғарийдің сөзлигинде де бул фонема сөздин барлық позицияларында жумсалған: еки /Моғ, 25/, түмен/КТб, 52/, еккин /1,107/, бек /2,183/ кече/3,328/.

«О» фонемасы. Жууан хәм еринлик «о» фонемасы шайырдың шығармалары тилинде сөздин басында хәм биринши бууында дауыссыз сеслер менен қабатласып қолланылады. Сөздин анлаут позициясында «ө» дауыссыз сыякы «о» фонемасының алдына да «ў» дауыссыз сеси қосылып артикуляциялық жақтан дифтонг түринде айтылады. Бул каракалпак аўызеки сөйлеу тилине хәм диалектлерине тән қубылыс екенлигин проф. Д.С.Насыров атап көрсетеди.⁶⁷ Сөздин басында бул дауыссызлардың дифтонгласыу қубылысы каракалпак тилин ески булгар /хәзирги чуваш /, гагауз хәм якут тиллери менен жақынластыратуғын белги. Проф. А.М.Щербак каракалпак тилинде анлаут позицияда «о»

⁶⁴ Насыров Д.С., Хамидов Х. Памятники дореволюционной каракалпакской письменности.//Вестник КК ФАН УзССР.1961. №4. -С.42-52.

⁶⁵ Хамидов Х. Наблюдение по языку бухарских каракалпаков //Вестник КК ФАН УзССР. 1964.-№3.

⁶⁶ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л.:Наука.1970.- С.153.

⁶⁷ Насыров Д.С. Становление... -Б.311.

фонемасының дифтонгласыу кубылысын көрсетеді: В гагаузском, казахском, каракалпакском, кумыкском и ногайском языках начальный «о» дифтонгизируется».⁶⁸ Шайырдың шығармаларында анлаут позицияда: очак, оқуған, инлаут позицияда: қонырат, тоғыз х.т.б. сөздерде жумсалған. Сөздің соңында шайырдың шығармаларында жумсалмаған.

Ески түркий жазба естеликлерінде сөздің басында хәм ортасында қолланылған: оғуз /Мог,32/, Тонукук /ГК,1/, тоқуз /ГК, 44/. Қашғарийдің «ДЛТ» сөзлігінде де «о» фонемасы сөздің басында хәм ортасында биринши буында жумсалған; ол /3,244/, отунлук /1,275/, орғақ-орақ /1,141/.

«Ө» фонемасы. Еринлик дауыссыз «ө» фонемасы шайырдың шығармаларында сөз басында хәм ортасында қолланылған.

Проф.А.М.Щербак «ө» фонемасының да сөз басында дифтонгласатуғынын көрсетеді.⁶⁹ Шайырдың шығармаларында «ө» фонемасы сөздің басында: өмир, өрре турды, сөздің ортасында: көб, чөл х.т.б. мысалларда жумсалған.

Бұл фонема Орхон-Енисей естеликлерінде де анлаут хәм инлаут позицияларда жумсалған: өз /Мог 15/, өкүз /Гк,56/, көк /Гк,98/, төрт /Гк. 42/. Қашғарийдің сөзлігінде де сөздің басында хәм биринши буында жумсалғанын көреміз: өнлүк-алдыға тutyлатуғын зат /1,76/, өз/3,238/, көзүлдүрүк-көз ауырғанда ямаса қамасқанда көзге тutyлатуғын зат /1,482/, өтүнч-қарыз /3,450/.

«У» фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің барлық позицияларда жумсалған, хәзирги қарақалпақ тилинде тек анлаут, инлаут позицияларда жумсалатуғыны белгилі. Сөздің басында; уруу, уста, сөздің ортасында: қулун, алтун, сөздің ақырында: кайғу, ошбу, бу х.т.б. сөздерде жумсалған. Бұл фонема ески түркий жазба естеликлерінде хәм Қашғарийдің сөзлігінде де сөздің барлық позицияларында жумсалғанын көреміз: улус, уйғыр /Мог,37/, будуну /Ее,11/, қару өкүз /Гк,39/, қудук /3,134/, памук-пахта /1,360 /, бойундурук /3,194/, сорғу-соратуғын әсбап /1,401/.

«Ү» фонемасы. Еринлик, жиңишке дауыссыз «ү» фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің биринши, екінши, айырым жағдайларда үшінши буынында жумсалған, ал хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің биринши буынында жумсалады, ал

⁶⁸ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.-Л.:Наука. 1970.- С.149.

⁶⁹ Щербак А.М. Көрсетілген мийнети.-С.154.

айырым қоспа антропонимлердің қурылысында /Гүлназ, Бағдагүл, Бахытгүл/ сөздің кейінги буыңларында қолланылады. Шайырдың шығармалары тилинде бул фонема сөздің басында: үч, Үрге жол, сөздің ортасында: көмир, ләйләтүл сөзлеринде жумсалған. Төмендеги мысалларда «ү» фонемасы сөздің үшінши буынында жумсалған: өчүрүб , кечүрүб, Сүйүндүк. Ауслаут позицияда бул фонема жумсалмаган.

Бул фонеманың ески түркий жазба естеликтери менен Кашгарийдің сөзлигинде де жийи жумсалғанын көремиз: көзү көртү/Мог,2/, өлүг/КТ6,5/, көмүлдүрүк/1,482/, өкүнч/1,152/, бергү-береси қарыз/1,403/.

«Ы» фонемасы. Жуған, езиўлик даўыслы «ы» фонемасы шайырдың шығармалары тилинде қарақалпақ тили диалектлери⁷⁰ менен жазба естеликлердеги⁷¹ сыяқлы сөздің барлық позицияларында жумсалған. Сөздің басында: ыхтийар, ықлым, сөздің ортасында: тухым, қонырат, сөздің сонында: Майқы, уғы х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Орхон-Енисей естеликлеринде де бул фонема сөздің барлық позицияларында жумсалған: ыңранды/Тк,5/, қырғыз/Мог,26/, күн батысқақы-күн батыстағы/КТ6,52/, Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде де сөздің барлық позицияларында қолланылған: ығачағаш/2,149/, сағызхан-саўысқан,/1,473/ ағырды-аўырды/1,271/.

«И» фонемасы. Жиңишке, езиўлик даўыслы «и» фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің барлық позицияларында жумсалған: илим, ихтисабын, сөздің ортасында: күдирет, бир, несийбем, сөздің сонында: екки, хандекли х.т.б. сөзлерде жумсалғанын көремиз. «И» фонемасы ҳәзирги қарақалпақ тилинде/ийне, тис, күни/ қарақалпақ тили диалектлеринде /мәси, илдиргиш/, ески қарақалпақ жазба естеликлеринде де /фәўески, хәр кимлерден, илән/ сөздің барлық позицияларында жумсалған.

Бул фонема ески түркий жазба естеликлеринде аңлаут, инлаут, ауслаут позицияларында жумсалғанын көремиз: илинә-елине /Тк,1/ чиг-халык/Мог,26/, киси-хаял/КТм,61/.

Кашгарийдің сөзлигинде де бул фонема сөздің барлық позицияларында жумсалған: ин/1,84/, инир /1,120/, йикән-жекен

⁷⁰ Насыров Д.С. Становление... -Б.310-321.

⁷¹ Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Нөкис.: Қарақалпақстан.1974.- Б.219.

/3,29/, экин-егин /1107/, еки/1,83/, йигирми /3,55/.

Дауыссыз сеслер /консонантизм/

Бердак шығармаларында жумсалған дауыссыз фонемалардың курамы 23 бирликтен ибарат. Ески түркий жазба естеликтери тилинде 18 дауыссыз фонема⁷², Қашғарийдин «Девону-луғат-ит турк» мийнетинде 22 дауыссыз фонема⁷³, XIX әсирдеги Орта Азиялық түркий әдебий тили - чагатай тилинде 23 дауыссыз фонема қолланылғаны белгили⁷⁴. Бердак шығармаларындағы дауыссыз сеслерди бул естеликлердеги дауыссызлар системасына салыстырып қарағанымызда олардың тийкарынан сәйкес келетуғынын хәм түркий тиллериндеги бул сеслердин рауажланып барыу эволюциясын көриуге болады.

Проф. Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинің консонантизми дәслебинде толық қәлиплескен 14 дауыссыз фонемадан ибарат болғанылығын көрсетеди.⁷⁵ Орхон - Енисей жазба естеликлеринде «ж», «ў», «ф», «х», «х» фонемалары жумсалмаған. Ал Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетлеринде хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалатуғын араб-парсы сөзлериниң курамында келип кирген «ф» фонемасы ушыраспайды..

Бердак шығармалары тилиндеги дауыссыз сеслер лингвистикалық сыпатламасы, хызмети жағынан хәзирги тилимиздеги дауыссыз сеслерге сәйкес келеди. Буннан XIX әсирге келип қарақалпақ тилиндеги дауыссыз сеслердин толық қәлиплескенин көриуге болады.

Шайырдың шығармаларында жумсалған дауыссыз фонемалардың позициялық колланыу жағдайлары төмендегише:

«Б» фонемасы. Үнли, еринлик, жабысыңқы дауыссыз «б» фонемасы сөздин барлық позицияларында қолланғанын көриуге болады: сөздин басында: Бедил, Бидаят, билек, сөздин ортасында: сыбызғы, тоқсаба, ата-бабам, сөздин соңында: көб, көчүб. Бердактын қол жазба түринде келип жеткен шығармаларында ауслаут позицияда «б» фонемасы жийи ушырасады, ал ауызеки түрде келип жеткен шығармаларында сөздин ақырында хәзирги қарақалпақ

⁷² Ergin M. Orhun Abideleri. -Istanbul.: Bogazigi yayinlari. 1991.- S.150-151.

⁷³ Dibanu lugat-it-turk tercumesi. Ceviren Besim Atalay. C.I.II.III.Ankara.: Turk tarih kurumu basimevi. 1992.

⁷⁴ Eckmann J. Cagatay dili. -Istanbul. 1988. —S.23

⁷⁵ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык.-М.: 1952.Т.2.-С.56-57.

әдебий тилиндегі сыяқты «б» үнлі дауыссыз фонемасының орнында «п» үнсіз дауыссыз фонемасы қолланылғанын көріуге болады.

Орхон-Енисей естеликтері менен Қашғарийдің сөзлігінде де бұл фонема барлық позицияларында жумсалған: беңу-мәңги /Мог, 15/, бун-мың/ Тк, 16/, қорқурбиз-қорқамыз /Тк, 39/, суб-суу/ Мог, 35/, бең/ 1,67/, беш/ 1,386/, чабақ/ 1,361/, кобуз-қобыз/ 1,346/.

«Г» фонемасы. Үнлі, тил арты, жабысынқы «г» фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалған: сөздің басында: гийне, гүман, гүмбезли, гежи, сөздің ортасында: жөргек, кенегес, қусбеги. Сөздің ауслаут позициясында «г» фонемасы санаулы сөзлерде ушырасады. Мәселен, беглер беги. Бұл мысалда «г» ауслаут позицияда қолланған. Айырым жағдайларда түбір сөздің ақыры «к» үнсіз дауыссыз сесине пйткен сөзлерге дауыссыз сестен басланған қосымта қосылса ямаса тартымның үшінші бетинің жалғауы жалғанса үнсіз «к» сесинің үнлі «г» фонемасына өзгеріу қубылысы ушырасады. Түркий тиллеринің қыпшақ топарына киретуғын тиллерде «к», «қ» үнсіз дауыссыз сеслері қолланған орынларда, оғуз тиллерінде «г», «ғ» сеслері қолланылатуғыны белгили. Қыпшақ-ноғай шақапшасы ишиндегі қазақ тилинен қарақалпақ тилинің өзгешеликлеринің бири қазақ тилинде «к» «қ» фонемалары жумсалатуғын орынларда қарақалпақ тилинде «г», «ғ» үнлі дауыссызлары жумсалады. Проф. С.Е.Маловтың пикиринше, бұл комбинаторлық қубылыс емес, ал қарақалпақ халқын хәм тилин қәлиплестириуде салмақты орны бар, печенег қәуимлері тилинің изи болыуы мүмкин.⁷⁶ Илимпаз Д.Сайтов «г» фонемасының классик шайырлар тилинде қолланыуына тоқтай отырып, Жийен жырау, Күнхожа, Бердақ шығармаларында бұл фонема хәзирги қарақалпақ тилиндегиге сәйкес келеди, ал Әжинияз дәретпелерінде сөз ортасында, барыс сеплигінде «г» сеси элизияга ушырайды, бұл Әжинияздың түркменлер менен медреседе оқыуына, Мақтымқулыны устаз тутыуына байланыссыз оғуз тиллеринің тәсири болыуы тийис деген жуўмаққа келеди.

Орхон-Енисей естеликтерінде бұл фонема тийкарынан сөз ортасында хәм ақырында жумсалған: билге-билгир, дана /ҚТм,6/ едту-ийги, жақсы /ҚТм,6/, чиг-халық /Мог,26/ кисиг-киси /ҚТм,6/

⁷⁶.Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. -Нукус.:Каракалпакстан.1966. -С.25.

, бегилик-беккемлик/ҚТб,32/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде «г» фонемасы көпшилик жағдайда сөздің басында хәм ортасында қолланылған: гүп-суу қуйып қоятуғын ыдыс,-гүби /3,264/, гүң-шоры /3,370/, чигит-шигит /1,337/, йигне-ийне /3,42/, тигирман /3,285/.

«Ғ» фонемасы. Үнли, кишкене тиллик /увуляр/ «ғ» дауыссыз фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалғанын көреміз: ғайры, ғәрип-қәсер, ғайрат, ғайып, сөздің ортасында: Дағыстан, ағалар, жауғұр, сөздің соңында: бағ, шәмшырағ, дағ.

Шайырдың шығармаларында «ғ» фонемасы аңлаут, инлаут позицияларда өнимли қолланған, ал ауслаут позицияда жүдә сийрек қолланылғанын көреміз. Проф. Н.А.Басқақов қарақалпақ тилиндегі «ғ» үнли дауыссыз фонемасын араб-парсы тиллеринен сөзлердің өзлестирилиуі менен соңғы ўақытлары дифференция жасалып өз алдына фонемалық мәниге ийе болған деген пикирди билдиреди. Илимпаздың не ушын бул пикирди билдиргени түсиниксиз. Себеби «ғ» фонемасы түркий тиллеринде ески дәуірлерден бар, ең дәслепки консонант сестің бири екенлиги анық. Ески түркий жазба естеликлерде бул фонеманың өнимли жумсалғанын көриўге болады: оғуз, байрағ-байрақ, табғаш, сабығ-сөзди, уйғыр, оғуз, Темир қапуғ, комурсға, тағ, тамғалық, қутлуғ-қутлы, бахытлы, тонлығ, башлығ, улуғ. Қашғарийдің сөзлигинде де «ғ» үнли дауыссыз фонемасы көпшилик жағдайда инлаут, ауслаут позицияда жумсалған: айғыр, йығач, ырғалды, сүт сағылды, улуғ, қырғуй, сағ-оң, орғақ, тарғақ, ағыз, айығ, арығ-арыў, таза, дағ х.т.б.

«Ғ» үнли дауыссыз фонемасының ески түркий жазба естеликлеринде, ХІ әсирге тийисли Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде хәм Бердақ шайырдың шығармаларында, әсиресе қол жазба түринде сақланған нускаларында тек араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлерде ғана ушыраспай, ал түпкиликли түркий сөзлеринде қолланылыўы бул фонеманың қарақалпақ тилинде бурыннан бар фонема екенлигин тастыйықлайды. Илимпаз Д.Сайтовтың «гейпара жағдайларда «ғ» сесинің сөздің ортасында, ақырында артық қолланыў фактлери де гезлеседи /уғыл, уғры, улығ, муңлығ/ деген пикири менен де келисиў қыйын.⁷⁷ Себеби бул сөзлердің қурылысында «ғ» фонемасы Орхон-Енисей жазба

⁷⁷.Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердегі қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкіс.: Қарақалпақстан. 1989. -Б. 23.

естеликлерінде де, Қашғарийдің сөзлігінде де, хәzirгi оғуз топарына киретуғын тиллерде де ушырасады. Сонлықтан да бул фонетикалық жағдайды хәzirгi қарақалпақ тилинде инлаут хәм ауслаут позицияларда айырым жағдайларда «Ғ» фонемасының элизияға ушырауы деп түсиндириу, дәлиллеу бизинше мақсетке мууапық. Буны Бердақ шайырдың шығармаларындағы мысаллар да тастыйықлайды.

«Д» фонемасы. Үнли, тил алды, жабысынқы дауыссыз «д» фонемасы сөздің барлық позицияларында қолланған. Сөздің басында: дәрья, дәрғах, дәуран, сөздің ортасында: сандук, кәдем, сардар, сөздің соңында: мәрд, абад. «Д» фонемасы түпкиликли түркий сөзлерде сөз ортасында өнимли қолланылған, сөз басында хәм ақырында көпишлик жағдайларда араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде жумсалғанын көремиз.

Бул фонема Орхон-Енисей жазба естеликлерінде сөздің басында хәм ортасында жумсалғанын көремиз: адақ-аяқ/Мог,30/, будун-халық /ҚТм,2/, қудрук-қуйрық /ҚТ,77/, адғыр-айғыр /ҚТб,52/, улусқум-уйқым /ТК,22/. Сөздің ақырында жүдә аз сөзлерде көринеди: шад-атақ/Мог,9/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде де үнли «д» дауыссыз фонемасы сөз басында хәм ортасында жумсалған: балдыз /3,13/, дағ /2,369/, ханда - қайда /3,238/, карындас - туысқан /1,386/, бурундук - мурынлық /1,460/, тоғралды - тууралды /2,266/, бойундурук - мойынтырық /3,194/ хәм т.б.

Түркий тиллеринин қыпшақ топарындағы тиллерде «д» үнли дауыссыз фонемаға салыстырғанда үнсиз «т» фонемасы өнимли қолланылатуғыны белгили. Қыпшақ-ноғай шақапшасына киретуғын қазақ тилинде «т» фонемасы жумсалған сөзлерде қарақалпақ тилинде «д» фонемасы жумсалады. Бул кубылысты проф.С.Е.Маловтың дурыс көрсеткениндей, оғуз тиллеринин қарақалпақ тилине тийгизген тәсири сыпатында бахаламай, ал қарақалпақ тилинің қәлипlesiйинде қатнасқан печенег хәм басқа да түрли тил орталығының изи екенлигин көрсетип өткен макул.⁷⁸

«Ж» фонемасы. Үнли, тил алды, жууысынқы дауыссыз «ж» фонемасы Бердақ шайырдың шығармаларында сөздің басында

⁷⁸. Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке.- Нукус.: Каракалпакстан. 1966. - С.24.

хәм ортасында жумсалған, ал шайырдың қол жазба нұсқаларында сөз басында «ж» фонемасының орнына «й» фонемасы жумсалғанын көреміз: сөздің басында: жоғымнан, жолбарыс, жүрек, жактылы жол, жәбири жапа, сөздің ортасында: пәнже, ғенже, шежире, әжел, ханжығалы х.т.б. Сөздің басында: «ж» фонемасының орнына «й» фонемасының жумсалыуына мысаллар: йол, йыл, йурт.

Ески түркий жазба естеликлерінде «ж» фонемасы ушыраспайды. Махмуд Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде «ж» фонемасы қолланған. Көпшилик сөзлерде сөздің басында хәм ортасында, ал жекке сийрек сөзлерде ауслаут позицияда да жумсалғанын көреміз: ажун-дүнья/1,106/, тәжик-тәжик/1,168/, ағуж-ууыз, ақ ууыз/1,88/, жалаң йәр-тақыр жер/3,382/, жундум-жууындым/2,364/, жетти/2,364/ хәм т.б. Қашғарий бұл сести оғулар менен қыпшақ диалектлерине тән деп көрсетеди. Бул тиллик фактлер яғный ески түркий жазба естеликлерінде бул фонеманың ушыраспауы, «ДЛТ» мийнетінде тек еки диалектте қолланыуы бул фонеманың орта түрк дәуирінде қәлиплесе баслағанын көрсетеди. Илимпазлардан С.Е.Малов хәм қазақ илимпазы Ә.Қурышжановларда усы пикирде⁷⁹. Илимпаз Р.Сыздықова Абай шығармалары тилинде сөздің анлаут позициясында «ж» сесиниң орнына «й» сеси өнимлирек қолланылғанын анықлайды. Абай шығармалары тилиндеги «ж» сесиниң орнына «й» сесиниң жумсалыуын ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы араб транскрипциясы менен шыққан көплеген китаптарға тән болған дәстүр деп бақалайды.⁸⁰ Бул қубылысты проф. С.Е.Маловтың дурыс бақалағанындай, қарақалпақ тилиндеги «ж» фонемасының «й» фонемасына алмасыуы қоңсы отырған өзбек, түркмен тиллериниң тәсиринен /ямаса араб графикасынан емес/, ал қарақалпақ тилиниң қәлиплесиуине қатнаскан ески түркий қәуимлериниң тилиниң фактлери сыпатында бақалау хәм бул фонемалардың рауажланыу эволюциясынан қарастыру керек.⁸¹

«З» фонемасы. Үнли, тил алды, жууысыңқы дауыссыз «з»

⁷⁹ Малов С.Е. Көрсетилген мийнети.-С.24., Қурышжанов Ә. «Китабий тил» материалларынан /Қазақ тили тарийхы менен диалектологиясының мәселелери.-Алматы. 1960. -Б.73.

⁸⁰ Сыздықова Р. Абай тилиндеги негизги морфологиялық ерекшеліклер. - Алматы.: Ғылым 1959. -Б.69.

⁸¹ Малов С.Е. Көрсетилген мийнети.- С.24.

фонемасы сөздің барлық позицияларында өнімлі жумсалған. Сөздің басында: заман, зибан, зер, сөз ортасында: мырза, қазуқ, казак, сөз соңында: доңыз жылы, қыз, отыз, Шаббаз.

Бердақ шайырдың шығармаларында «з» фонемасы түпкиликли түркий сөзлерінде сөздің ортасында хәм ақырында жийи қолланылған, ал сөздің басында тек араб хәм парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлерде жумсалғанын көреміз. Хәзирги қарақалпақ тилинде де «з» фонемасы анлаут позицияда тек өзлестирілген сөзлердің курамында катнасады. Бул кубылыс улыўма түркий тиллерине де тән кубылыс болып табылады.

Орхон-Енисей жазба естеликлеринде «з» фонемасы сөзлердің ортасында хәм соңында қолланылғанын көреміз: қырқыз-қырғыз/Мог,26/, йүз-үз/Мог,37/, токуз/Тон,44/, узун/Тон, 34/, өкүз/ТК,56/, лағзын-доңыз/Мог,10/, сәкиз/Ее,49/, бунсыз-мунсыз/Мог,12/.

Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде де «з» фонемасы сөз басында ушыраспайды, көпшилик жағдайда инлаут хәм ауслаут позицияда жумсалған: азақ-аяқ/2,249/, азық-ажырық/1,124/, узак/1,97/, биләзүк/3,222/, тизгин/1,400/, сағызхан-саўысқан/ 1,473/, көз/1,181/, ағыз/1,78/.

«Й» фонемасы. Сонор, тил ортасы, жуўысынқы даўыссыз «й» фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің барлық позицияларында жийи қолланылған. «Й» фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде жазыўда сөз хәм буўынның ақырында жазылады.⁸² Бердақтың қол жазба түринде келип жеткен нускаларында анлаут позицияда «ж» фонемасының орнына «й» фонемасының қолланыў жағдайлары ушырасады. Илимпаз Д.Сайтовтың көрсетиўинше, «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының шығармаларында «ж» фонемасының орнына анлаут позицияда «й» фонемасының қолланыўы бириншиден, сөйлемлик /говорлык/ өзгешеликлерге байланысly болса, екыншиден, олардың биразының ески әдебий тил нормаларын сақлап, қол жазба түринде келип жеткени менен байланысly».⁸³ «Й» фонемасы сөздің басында төмендеги мысалларда көринеди: йигирма, йашында, йурт, йыл, йол, сөздің ортасында: байрақ, дәрйа қуйар, бийғайрат, бийақыл, шарайна, Айдос, сөздің соңында: бий,

⁸² Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. - Нөкис.: Билим. 1990. - Б. 388.

⁸³ Сайтов Д. Көрсетилген мийнети. - Б. 21.

Нагадай, үй, ай.

«Й» фонемасы хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде сөздин басында сийрек жумсалады. Ал қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде бул фонема анлаут позицияда да өнимли жумсалатуғыны белгилли.

Орхон-Енисей естеликлеринде «й» фонемасы сөздин барлық позицияларында жумсалған: уйғыр /Мог,37/, туруна-тырна /ТК,94/, йүз /Ее,82/, йаратмыш /Мог,13/, байрағ /Мог,33/, йоқ /Ее,22/, йир-жер /КТб,32/, йараклығ-жараклы /КТб,32/. Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде де сөздин үш позициясында жумсалғанын көремиз: йэр-жер/1,105/, йығаш-ағаш/1,250/, йэмиш-жемис /2,19/айғыр /3,134/, кой /2,21/, йамақ-жамаў /2,29/, йармақ-тенге /2,97/.

«К» фонемасы. Үнсиз, тил арты, жабысыңқы «к» фонемасы Бердак шайырдың шығармаларында сөздин барлық позицияларында ушырасады. Сөздин басында: Каба, кеңе-күндиз, күшли, күн, сөздин ортасында: хүким етти, өткермегил, хикмети, еки, сөздин соңында: бөлек-бөлек, намыс керек, ар керек, жүзик х.т.б.

Ески түркий жазба естеликлери тилинде «к» фонемасы сөздин барлық позицияларында жийи ушырасады: түрк /ТК,1/, келин /Ее,19/, эки/Мог,25/, күмүш/КТб,52/, өкүз/Гк,38/, күшүг берүр-күшин берер/. Қашғарийдин сөзлигинде де бул фонема анлаут, инлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалған: экин/1,107/, эрүк /1,99/, йикэн/3,29/, этақ/1,98/, этүк/2,98/, кэрпич/3,131/, кийиз /3,277/, пичэк/3,277/, көкерчгүн-көгершин/3,425/, эмгак-мийнет,енбек /1,134/.

«К» фонемасы. Үнсиз, кишкене тиллик, жабысыңқы «к» фонемасы шайырдың шығармалары тилинде сөздин барлық позицияларында жумсалған. Сөздин басында жумсалыуына мысаллар: коян, қарақалпақ, қаршыға, сөздин ортасында жумсалыуына мысаллар: ес-ақыл, жақсы, тақат, машкала, сөздин соңында төмендеги мысалларда жумсалған: халық, курғақ, урпақ, хақ.

Орхон-Енисей естеликлери хәм Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде де «к» фонемасы сөздин барлық позицияларында өнимли жумсалғанын көремиз: кул /КТб,20/, тамқалық йылқы-тамғалы жылқы /Ее,49/, кудрук-қуйрық/ГК,77/, қыз/Ее,84/, азук /КТб,39/, қағун/3,117/, айақ-ыдыс/1,112/, тақуқ/3,20/, қапуғ /3,65/ қоруғчы/3,260/, орғақ /3,282/, йудрук-жудырық /3,127/, кулақ /1,79/, кудук-кудык /3,134/.

«Л» фонемасы. Сонор, тил алды, жууысыңқы «л» дауыссыз

фонемасы тийкарынан алғанда сөздің ортасында хәм ақырында ушырасады. Анлаут позицияда араб-парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлерде қолланылады. «Л» фонемасының анлаут позицияда қолланбауы улығма түркий тиллерине характерли белги болып табылады.⁸⁴ Түрк, азербайжан, түркмен, өзбек, уйғыр, татар, башқурт тиллеринде араб-парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлердің анлаут позициясында қолланса, қарақалпақ, қазақ, ноғай тиллеринде өзлестирілген айырым сөзлерде протеза қубылысы ушырасады, яғный сөздің абсолют басында «л» фонемасының қолланығуы бизиң тиллеримиз ушын төн болмағанлықтан оның алдына «ы», «и» дауыслы сеслери қосылығу жағдайлары ушырасады: лайуқ-ылайық, лай-ылай, лас-ылас, лақа-ылақа, лайым- иләйим ғ.т.б. Бирақ бул қубылыс турақлы сыпатқа ийе болмай, шайырдың шығармаларындағы көпшилик сөзлерде араб-парсы тиллериндеги түп нускасы түринде қолланылғанын көремиз. «Л» фонемасының сөздің басында қолланығу жағдайлары: ләйләтүл, лашын, ләшкер, ладан, сөздің ортасында: уллы, алтун, хәмиле, сөздің сонында қолланығу жағдайларына мысаллар: тәуекел, қызыл, йашыл, мал, йол.

Ески түркий жазба естеликлеринде де «л» фонемасы тийкарынан сөз ортасында хәм ақырында қолланылғанын көремиз: оғлы /Мог,16/, бунлы-мунлы /ТК,34/, алп-алп, батыр /ТК,39/, кулун /ТК,36/, кэлин /Ее, 19/, йылқы /Ее,84/, Култегин /КТ6,45/. Орхон-Енисей жазба естеликлеринде тек үш сөзде «л» фонемасы анлаут позицияда қолланылғанын көремиз: Еки сөз табғашлы /қытайлы/ адам атлары /Лүсин Тай, Исийи Ликенд/, үшінши сөз: лағзын /доңыз/ /Мог,10/.⁸⁵ Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде де «л» фонемасы тийкарынан сөз ортасында хәм ақырында қолланылған: түрлүк чэчек йарылды-түрли гүллер ашылды /1,141/, кэрилди /1,141/, йалу-желле, киши арқан /3,32/, йәлим-желим /3,27/, түнлик /3,132/, йелин-желин /3,30/, тил /1,131/, сақал-сақал/1,109/, кулақым-кулағым /1,79/.

«М» фонемасы. Сонор, мурынлык, қос еринлик /билабиал/, жабысынқы «м» дауыссыз фонемасы шайырдың шығармаларында сөздің барлық позицияларында жийи ушырасады. Сөздің

⁸⁴ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. -М.1955.-С.181.

⁸⁵ Ergin M. Orhun Abidleri. -Istanbul.: Bogazigi Yayinlari.: 1991.-S.124

басында: машкала, мейхана, мийнет, думан, өмир, жаман, жигирма үш, жумырбас, сөздің соңында: адам, ким, көрдім, бир ярым ай, т.б. сөзлерде жумсалғанын көреміз.

Изертлеушілер түпкиликли түркий сөзлерінде сонор дауыссызлардың ишінде «м» фонемасы анлаут позицияда ең өнімлі, «н» фонемасы сөзлерде сийрек қолланылған, ал қалған сонор дауыссызлар қолланылмады деп көрсетеді.⁸⁶ Ески түркий жазба естеликлерінде «м» фонемасы сөз ортасы хәм ақырында жийи ушырасады, ал анлаут позицияда сийрек қолланылғанын көреміз. Орхон-Енисей жазба естеликлерінде «м», «б» сәйкеслиги орын алып, көпшилик сөзлерде «б» фонемасы қолланылған: бинип-минип, бәңкү-мәңги, баңа-маңаң, бен-мен, бени-мени, бинмек-минбек, бун-мун х.т.б. Ески түркий жазба естеликлерінде «м» фонемасы төмендегі мысалларда жумсалған: оғлум-улым /Мог,9/, иним /КТб,30/, семиз /Гк,100/, йылқым-жылқым /Ее,84/, миң-мың /Гк,49/, түмен-оң мың /КТб, 31/, синдим-қарындасым /КТб,20/, тамқа /Ее,49/.

Проф. Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинде, улыұма түркий тиллерінде «м» фонемасы «б» фонемасына салыстырғанда кейинирек пайда болды деген пикирди билдиреді.⁸⁷ Түркий тиллеріндегі м-б сәйкеслиги туұралы айта келип П.М.Мелиоранский бул құбылысты л, н, р сонор дауыссызларының тәсирінде жүзеге келген жағдай сыпатында бахалайды.⁸⁸ Проф. Н.К.Дмитриев өзиниң «Башкурт тилиниң грамматикасы» мийнетинде «м-б» сәйкеслигин сөздің қурамындағы еринлик дауыссыз сеслердің өз-ара тәсиринен пайда болған құбылыс екенлигин көрсетип өтеді⁸⁹. Қашғарийдің сөзлигинде де «м» фонемасы сөздің барлық орынларында жумсалғанын көриуге болады: үзим-жүзим /1,115/, йәм-жем/3,158/, йәлим-желім /3,27/, эмчи-тәуип /1,74/, тигирман-дигирман /3,282/, байрам /3,191/, мүнүз-мүйиз /3,159/.

«Н» фонемасы. Сонор, мурынлық, тил алды, жабысыңқы «н» дауыссыз фонемасы шайырдың шығармаларында сөз басында сийрек ушырасады. Сөз басында көпшилик жағдайларда араб-парсы

⁸⁶ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. -М. 1984. -С.170.

⁸⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. -М. 1952. -Т.2. -С.81.

⁸⁸ Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка. ч.1. -СПб. 1894. -С.21.

⁸⁹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М.-Л.1948. -С.31.

тиллеринен кирген сөзлерде қолланылғанын көреміз, ал анлаут хәм ауслаут позицияларда түпкиликли түркий сөзлеринде өнімли қолланылған: сөздің басында жумсалыуына мысаллар: начар, несип, надан. Анлаут позицияда «н» фонемасының түпкиликли түркий сөзлеринде сийрек қолланыуы бул улыўма түркий тиллерине тән құбылыс болып табылады.⁹⁰ Сөздің ортасында: Амангелди, ғәзийне, ана, гөне, сөздің соңында: мүйтен, Асан, арыслан, хан, хожайын х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Орхон-Енисей естеликлеринде де, шайырдың шығармаларындағы сыяқлы «н» фонемасы сөздің анлаут позициясында аз ушырасады, тек төрт сөзде жумсалғанын көреміз: не-не, неке-неге, ненче-неше, ненг-зат, буйым.⁹¹ Сөздің ортасында хәм ақырында жийи ушырасады: санчды-шанышты /ТК,28/, құдруқын-қуйрығын /ТК,77/, сесбин-сүйин /Мог,2/, өтүн-өтин /Гк,83/ будун-халық /Ктб,29/, күнтүз-күндиз /КТб,27/, күн-күн/ГК,36/ х.т.б. Қашғарийдің “ДЛТ” мийнетинде де «н» фонемасы сөз ортасында хәм ақырында өнімли қолланылған: нән-зат /3,369/, арслан/2,152/, бән /1,325/, бойның /2,9/, бурын-мурын /1,470/, канат /1,333/, кәтмән /1,416/, тизгин /1,400/, нә-не /1,212/ х.т.б.

«Н» фонемасы. Сонор, мурынлық, кишкене тилик /увуляр/, жабысыңқы дауыссыз «н» фонемасы шайырдың шығармаларында хәзирги қарақалпақ тилиндеги киби инлаут хәм ауслаут позицияда жумсалған. «Н» фонемасының анлаут позицияда жумсалмауы барлық түркий тиллерине тән құбылыс болып табылады. Бул фонема айырым түркий тиллеринде анлаут позицияда бир қанша сөзлерде ушырасады, мәселен, хакас тилинде нинже-жинишке, нажах-нәресте, бөпе, нитке-енсе х.т.б. сөзлерде сөз басында қолланыу жағдайлары ушырасады.

Шайырдың дәрәтпелеринде төмендеги мысалларда «н» фонемасы жумсалған. Сөздің ортасында: Қонырат, көнли, маңғыт, қанлы, сөздің соңында төмендеги мысалларда жумсалған:соң, жалаң, таң, мун.

Орхон-Енисей естеликлеринде «н» фонемасы үн хәм нұ қосарлы дауыссыз сесин аңлатқан.⁹² Тийкарынан сөз ортасында хәм сөз соңында жумсалған: буң-муң /Мог,12/, таң-тан /Гк,39/, бәнү-мәнги

⁹⁰ Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. -М. 1984.

⁹¹ Ergin M. Orhun Abidleri. -Istanbul.: Bogazigi Yayinlari. 1991.-S.184

⁹² Ergin M. Orhun Abidleri. -Istanbul.: Bogazigi Yayinlari. 1991.-S.151

/Мог,15/, тәңри-тәңири /Ктб,12/, сабына-сөзиңе /КТм,6/, бунадуп-мунайып /ГК,26/, сүнүг-найза /КТб,46/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде де «ң» фонемасы инлаут хәм ауслаут позицияларда ушырасады: мүнүз-мүйиз /3,159/, мәниң-мениң /2,97/, маңа-маған /2,94/, жалаң иөр-тақыр жер /3,382/, сүнги-найза /3,379/, қон эт-қон ет /3,370/, аң-аң /1,76/, сунқар /3,392/, қалың берсе қыз алыр-қалың берсе сөз алар /3,384/ х.т.б.

Н.Н.Поппений кәрсетиуінше, түркий тиллериниң барлығында да «ң» фонемасы сөз ортасында хәм соңында еки дауыссыз сестин аралығында хәм дауыслы сестен кейин қолланылады, ал дауыссыз сестен кейин қолланыу жағдайлары ата тилде де /праязык/ ушыраспайды.⁹³

«П» фонемасы. Бердақ шайырдың шығармаларында үнсиз, қос еринлик /билабиал/, жабысынқы «п» дауыссыз сеси сөз ортасында хәм соңында жийи қолланылғанын көриу мүмкин. «П» фонемасы түпкиликли түркий сөзлерінде анлаут позицияда сийрек ушырасады, көпшилик жағдайларда басқа тиллерден кирген сөзлерде қолланылған. Проф. Н. А. Баскаков қарақалпақ тилинде «п» фонемасы сөз басында сийрек қолланады деп атап көрсетеді.⁹⁴ Илимпаз Г.Убайдуллаев та усы пикирди қоллап қууатлайды.⁹⁵

Шайырдың шығармаларында «п» фонемасы сөздің басында төмендеги мысалларда қолланған: пайғамбар, палұан, патша, пара, сөздің ортасында: қарақалпақ, қыпшақ, қақпаш, шыпта, сөздің соңында: ала жип, ғәрип, х.т.б. сөзлерде жумсалған. Жоқарыдағы мысаллардағы «п» фонемасы сөздің абсолют басында жумсалған «пайғамәвар, падшах, пахлаван, пара» сөзлериниң барлығы да араб хәм парсы тиллеринен келип кирген сөзлер болып табылады.

Ески түркий жазба естеликлеринде анлаут позицияда тек бир сөзде «Пурум-Шығыс Рим, Рум» топониминде «п» фонемасы қолланылғанын көремиз.⁹⁶ Басқа жағдайларда түпкиликли түркий сөзлерде сөз басында «п» үнсиз дауыссыз фонемасы ушыраспайды, ал инлаут хәм ауслаут позицияларда жийи ушырасады: алып-алып, тынлап /КТм,7/ ,болуп-болып /Ее,26/, эсидип-еситип /

⁹³ Поппе Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. // Сравнительная фонетика. - Виесваден. 1960. - С. 70.

⁹⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. - М. 1952. Т. 2. - С. 62.

⁹⁵ Убайдуллаев К. Хәзирги заман қарақалпақ тили /фонетика/. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1964. - Б. 38.

⁹⁶ Ergin M. Orhun Abidleri. - Istanbul.: Bogazigi Yayinlari. 1991. - S. 127

ТК,22/, қапығ-қапы /КТб,2/, Апа тархан-әскерий атақ /ТК,34/, алп-алп, батыр /Ее,47/, Өрпенде соңүшдүм-Өрпенде урыстым /Мог,26/ хәм.т.б. Қашғарийдің сөзлігінде де «п» фонемасы сөз ортасында хәм ақырында жийи ушырасады, ал сөз басында түпкиликли түркий сөзлерінде сйрек қолланылғанын көріу мүмкин: қапуғ /1,160/, керпич кеби-гербиш қәлиби /3,131/, гүп-гүби, суу қуйып қоятуғын ыдыс /Э,159/, пичәк-пышақ /3,171/, тепе-төбе /3,336/, йабақы-жабағы жүн /3,8/ күл тәнирге тапды-күл тәнирине табынды /2,9/ х.т.б. Б.А.Серебренников түркий тиллеріндегі «п,т,к» үнсиз дауыссыз фонемаларының интервокаль позицияда үнли дауыссыз сеслер «б», «д» «г» сеслерине өзгеретуғынын атап көрсетеди. Бул кубылыс алтай, угро-фин тиллери ушын да характерли деген пикирди билдиреди.⁹⁷

«Р» фонемасы. Сонор, дирилдеуик «р» дауыссыз фонемасы шайырдың шығармаларында, түркий тиллерінде түпкиликли түркий сөзлерінде анлаут позицияда қолланылмайды⁹⁸. Сөздің басында араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде жумсалғанын көріу мүмкин: рәхәт, райаты, Рүстем. Сөз ортасында түпкиликли түркий сөзлерінде жийи қолланылған: шырак, бүркит, торғай, урпак, сөздің сонында төмендегі мысалларда жумсалған: тор, жумыр бас, бир, ар-намыс х.т.б.

Ески түркий жазба естеликлерінде «р» фонемасы анлаут позицияда жумсалмаған, тек сөздің ортасында хәм ақырында ушырасады: түрк /Мог,30/, йир-жер /КТб,22/, қыркыз /Мог,26/, ичрәки-ишки /Мог,30/, турунайа-тырна /ТК,94/, бир /КТб,52/, турур-турар /Гк,24/, болур-болар /Гк,89/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде де «р» фонемасы сөз ортасында хәм ақырында жумсалған: йармақ-тенге /2,97/, ағырды-ауырды /1,171/, айғыр /3,134/, эр-ер, еркек /3,270/, курәш-жарыс, урыс/1,439/, чарук-шарык, аяқ кийим /1,362/, тарығ-егин /3,268/, түрлүг-түрли /1,141/ х.т.б.

Проф. С.Е.Малов ески түркий жазба естеликлери тилинде тек бир сөзде анлаут позицияда «р» фонемасының жумсалғанын

⁹⁷ Серебренников Б. А. О двух возможных причинах соноризаций интервокальных глухих согласных в чувашском языке //Проблемы сравнительной филологии.-М.-Л. 1964.-С.146.

⁹⁸ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. .-М.1984.-С.361

көрсетеди: «рмла-жабайы хайуан аты».⁹⁹

«С» фонемасы. Үнсиз, тил алды, жууысыңкы «с» дауыссыз фонемасы хәзирги карақалпақ тилиндеги сыяклы сөздің барлық позицияларында жумсалған. Сөздің басында: сыбызғы, сахра, сөздің ортасында: қасың қара, киси, дәсме-дәс, сөздің соңында: қоныс, жолдас, ас, болған емес х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Орхон-Енисей естеликлерінде «с» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалғанын көреміз: саб-сөз /КТм,7/, сү-әскер /Ее,26/, киси-г-киси /КТм,6/, суб-суу /Мог,35/, қомурса-қумырса /Гк,56/, бас /ГК,26/, сач-шаш /Ее,49/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде де «с» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған: сунқар-сунқар /3,392/, сағ-он/1,102/, сағызхан-сауысқан /1,473/, арслан-арыслан /2,159/, йазсун-жайсын /1,80/ х.т.б.

Бердақтың қол жазба түрінде сақланған шығармаларында хәзирги карақалпақ тилиндеги «с» фонемасы қолланылатуғын орынларда «ш» фонемасы қолланыу фактлери жийи ушырасып отырады. Бул фонемалардың сәйкеслигин бир неше жағдайларға байланысly түсиндириу мүмкин. Бириншиден, илимпаз Д.Сайтовтың көрсетип өткениндей, «карақалпақлардың ерте уакытларда өзбеклер менен қоңсы отырууына байланысly олардың тилинде «с» ның сөз ақырында «ш» сесине өтиу факти гезлесе, яки Әжинияз шығармаларында «с» ның «ш» ға өтиуин Орта Азиялық жазба әдебий тилдин дәстүри аркалы жүзеге келген кубылыс» деп карауымызға болады. Екиншиден, буны тек өзбек тилинің тәсири сыпатында бахалау бир қанша қәте болар еди. Себеби карақалпақ, қазақ, ноғай тиллеринен басқа барлық түркий тиллеринде, әсиресе қыпшақ топарына киретуғын татар, башкурт тиллеринде де «ш» фонемасы карақалпақ тилинде «с» фонемасы қолланған сөзлерде жумсалыу фактлери де ушырасады.

Сонлықтан, классик шайырларымыз Бердақ, Әжинияз шығармаларында хәзирги тилимизде «с» фонемасы жумсалатуғын орынларда «ш» фонемасының қолланылыуын тарийхый процесс сыпатында бахалап ески түркий тиллеринен Орта Азиялық түркий жазба әдебий тил-чағатай тилине дәстүрий өткен хәм XIX әсирдеги карақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тилинде сақланған үлгилери сыпатында бахалауға болады. Себеби, карақалпақ тили

⁹⁹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии в Киргизии. -М. 1959. -С.102.

диалектлериниң материаллары да буны тастыйықлайды: салы-шалы, серик-шерик, сүйел-шүйел, бас-баш, алпыс-алтмыш, сағал-шағал, сорпа-шорпа, ас-аш, басқа-башка, есит-ешит.¹⁰⁰

Н.Н.Поппе түркий тиллериндеги «ш» фонемасы «с» фонемасының раўажланыу барысында пайда болған деген пикирди айтады.¹⁰¹

«Т» фонемасы. Үнсиз, тил алды, жабысыңқы даўыссыз «т» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған. Сөздің басында: тенге, тоқсаба, тутқын, тон, сөздің ортасында: Асан аталық, патша, татлы, мийнеткеш, сөздің соңында: төрт, журт, мәрт, мурат х.т.б. сөзлерде жумсалғанын көреміз.

Бул фонема ески түркий жазба естеликлеринде де сөздің барлық позицияларында жумсалған: түрк-түрк /ТК,1/, Тоңуқ-Тоңықөк, турунайа-тырна /Гк,94/, түмен-он мың /КТб,52/, алту-алты /ТК,16/ ат-ат /ТК,77/ Тәмир қапуғ-Темир қапы /КТб,2/, Түбүт –Тибет /Ес,57/, алтун-алтын /ТК,32/, төрт-төрт /Гк,32/, х.т.б. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде де «т» үнсиз даўыссыз фонемасы сөздің басында, ортасында хәм ақырында жийи қолланылған: бутақ-путақ /1,49/, от-от, шөп /2,105/, тарығ-егин /3,268/, эт-ет, гөш /3,32/, тигирман-дигирман /3,282/, төпе-төбе /3,336/, ийт-ийт /1,123/, атан-пиштирилген түйе /1,105/, ат туйағы-ат туйағы /3,180/, йут-жут /3,156/ х.т.б.

Хәзирғи түркий тиллеринде де «т» фонемасы сөздің барлық позицияларында қолланылады.¹⁰²

«Ў» фонемасы. Сонор, қос еринлик /билабиал/, жуўысыңқы «ў» фонемасы анлаут позицияда сийрек, ал инлаут хәм ауслаут позицияларда шайырдың шығармаларында жийи қолланылған. Сөздің басында: Ұәзир, Ұәлий, сөздің ортасында: Томаўыл, сөздің ақырында: урыў, суў х.т.б. сөзлеринде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлеринде сонор «ў» даўыссыз фонемасы ушыраспайды. XI әсирге тийисли Қашғарийдің сөзлигинде бул фонема сөз ортасы хәм ақырында қолланылған. Сөздің басында жумсалмаған. Бул фонема түркий тиллериниң раўажланыуының орта түрк дәўирине келип өз алдына фонема сыпатында

¹⁰⁰ Насыров Д.С. Становление... -С..322.

¹⁰¹ Поппе Н.Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецкому языку. III. Изв. АН. VI. серия. XIX.1925. №1-5. -С.23

¹⁰² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. -М. 1984. -С. 208-221.

кәлиплескен: әў-үй /2,143/, тәуэ-түйе/3,153/, суў /2,148/, аўат-аўа, мақуллаў /1,84/, аўчы-аўшы, аңшы /2,94/, таўар /2,92/ х.т.б.

«Ф» фонемасы. Үнсиз, еринлик-тислик /лабиоденталь/, жуўысыңқы «ф» дауыссыз фонемасы түркий тиллерине, соның ишінде, қарақалпақ тилине де басқа тиллерден сөзлерди өзлестіріу нәтийжесинде келип кирген фонема болып табылады.¹⁰³ Қарақалпақ тилине бул фонема парсы әдебий тилинен Орта Азиялық түркий әдебий тили арқалы келип киргени мәлим. Араб-парсы тилинен кирген сөзлердің қурамында қолланылған бул фонема Бердақ шайырдың қол жазба түрінде сақланған шығармаларында ушырасады. Шайырдың аўызеки түрде келип жеткен шығармаларында қарақалпақ тилинің сеслик ығзамлылықтарына сәйкес өзлестірилген араб-парсы сөзлериндеги «ф» фонемасының орнына «п» үнсиз дауыссызы қолланылғанын көриуге болады. Хәзирги қарақалпақ тилинде де бул фонема тек өзлестірилген сөзлердің қурамында ушырасады.

«Ф» фонемасы сөздің басында: фәрзәнд, фарыз, сөздің ортасында: ҳафта, дәфтар, йафрағ, сөздің соңында: йаф сөзлеринде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлеринин тилинде хәм Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде бул фонема жумсалмаған.

«Х» фонемасы. Үнсиз, кишкене тиллик /увуляр/, жуўысыңқы «х» дауыссыз фонемасы араб-парсы тиллеринен өзлестірилген бир қанша сөзлердің қурылысында жумсалған. Сөздің басында: хат, халқы, сөздің ортасында: тахт, нұсха сөзлеринде жумсалған. Шайырдың дәретпелеринде ауслаут позицияда «х» фонемасы ушыраспайды.

Орхон-Енисей жазба естеликлеринде «х» фонемасы қолланбаған. Проф. А.М.Шербак «х» фонемасы түркий тиллеринде орта түрк дәуирине келгенде жазба естеликлердің тилинде қолланылатуғынын көриуге болады деп жазады.¹⁰⁴

Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде бул фонема жумсалған: хан /2,9/, ханда-қәйерде /3,233/, хизим-қызым /2,218/. Қашғарий бул сес оғуз хәм қыпшақ диалектлери ушын тән сес екенлигин атап көрсетеди.¹⁰⁵

¹⁰³ Шербак А.М. Көрсетілген мийнети.-С.98.

¹⁰⁴ Шербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков.-Л.:Наука.1970.-С.98.

¹⁰⁵ Қашғарий М. «ДЛТ».-Т.1963.-Т.3.-Б.238.

«Х» фонемасы. Шайырдың шығармаларында үнсиз, көмекей /фарингаль/, жууысыңқы «х» дауыссыз фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде бул фонема ауслаут позицияда тек танлақ сөзлердин курылысында қолланылады. Сөздин басында: хәмилә, Хажыгелди, сөздин ортасында: сахабасы, пахлауан, сөздин ақырында: падшах, расуулилах, дәрғах х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлеринде «х» үнсиз дауыссыз сеси ушыраспайды. Қашғарийдин сөзлигинде бул фонема сийрек болса да қолланылғанын көремиз. Қашғарийдин өзи бул сес түркий қәуимлери тилинде жүде аз жумсалатуғынын көрсете келип «хана»-ана, «хата»- ата сөзлеринде қолланылатуғынын жазған хәм бул сес тек кенжек, хотан қәуимлериниң тилинде бар, басқа қәуимлерде ушыраспайды деп атап көрсетеди.¹⁰⁶

Қарақалпақ тилинде «х» сесиниң фонема сыпатында кәлиплесиуи тууралы айта келип проф. Н.А. Баскаков «х» дауыссыз сесиниң фонемалық мәни өзгешелиги араб хәм парсы тиллеринен сөзлерди өзлестириу нәтийжесинде пайда болды. Хәзирги уақытта түпкиликли сөзлерде тийкарынан танлақ сөзлерде қолланылады-, леп атап көрсетеди.¹⁰⁷

Түркий тиллериниң сеслик курылысын изертлеуши илимпазлар арасында бул фонеманың пайда болыуы тууралы, мәселен, М.Рясянен тийкар тилдеги /празык/ «н» сесинен «х» сесине қарай рауажланыу болды деген пикирди айтса, Н.К. Дмитриев, М.Ш. Ширалиевлер кавказ субстратынын тәсиринде келип кирген болыуы тийис деген болжауды билдиреди.¹⁰⁸

«Ч» фонемасы. Үнсиз, тил алды /дорсаль/, жабысыңқы-аффрикат дауыссыз «ч» фонемасы Бердақ шайырдың шығармаларында сөздин барлық позицияларында жийи ушырасады. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде бул фонема тек өзлестирилген сөзлерде қолланылады. Сөздин басында: чөл, чалжууыт, сөздин ортасында: қыбчақ, очақ, сөздин ақырында: қылыч, үч, ач-әптада х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлери тилинде де аффрикат «ч»

¹⁰⁶ Қашғарий М. «ДЛТ».- Т. 1960. Т.1.-Б.32.

¹⁰⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык.-М.1952.Т.2.-С.70.

¹⁰⁸ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков.-Л.:Наука.1970.-С.182.

фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған: чиг-халық /Мог,26/, чығай-жарлы /ГК,45/, күч-күш /КТ6,8/, тоғунч ай-тоғызыншы ай /КТ6,53/, үчүн-ушын /Ее,43/, ичрә-ишинде /КТм,2/, сач-шаш /Ее,49/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде де аффрикат «ч» фонемасы сөздің барлық позицияларында жумсалған: чыбык-шыбык /2,9/, чарук-шарык-аяк кийим /1,362/, камчы-қамшы /3,364/, кечә-түн, акшам /2,38/, балчык-балшык, ытай /1,434/, барчын-жипек /3,25/, кәрпич-гербиш /3,131/, қоруғчы-қорығшы /3,260/ х.т.б. сөзлер.

Қарақалпақ тилинің кубла диалектинде «ч» фонемасы түпкиликли түркий сөзлериниң қурылысында қолланыў жағдайлары ушырасады: шапан-чапан, шаққан-чаққан, қайшы-қайчы, кишкене-кичкинә, шаққы-чаккы х.т.б.¹⁰⁹

Қарақалпақ, қазақ, ноғай тиллеринен басқа хәзирги түркий тиллериниң бәринде «ч» фонемасы түпкиликли түркий сөзлеринде жумсалады.

«Ш» фонемасы. Үнсиз, тил алды, жуўысынқы «ш» даўыссыз фонемасы сөздің барлық позицияларында қолланылған: шүйит, шошқа, шикәс, сөздің ортасында: йақшылар, қаршыға, ашлық, сөздің соңында: йаш,беш, йолдаш х.т.б. сөзлерде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлеринде хәм Қашғарийдің сөзлигинде де шайырдың шығармаларындағы сыяқлы «ш» үнсиз, даўыссыз фонемасы сөздің барлық позицияларында жийи қолланылғанын көриўге болады: таш-тас /Мог,15/, куш-қус /ГК,94/, күмүш-гүмис /Мог,II/, шад-әскерий атақ /Мог,9/, сөңүшти-соғысты, урысты /Мог,28/, йараш-жарас /Мог,11/ хәм.т.б.

Қашғарийдің сөзлигинде де «ш» фонемасы барлық позицияларда жумсалған: шаян /3,378/, эшак-ешек /1,134/, аш-ас, азык-аўқат /1,105/.

Сингармонизм

а) Даўыслы сеслер үнлеслиги

Даўыслы сеслер тараўында ушырасатуғын сыпатлы белгилердин бири даўыслы сеслердин үнлесип келиў кубылысы болып табылады. Шайырдың шығармаларында даўыслы сеслердин үнлесип келиўи еки түрде ушырасады: биринши, таңлай үнлеслиги, екинши, ерин

¹⁰⁹ Насыров Д.С. Становление ... -С.322.

үнлеслиги.

Таңлай үнлеслиги. Таңлай үнлеслиги нызамы бойынша сөздің биринши бууынында келген дауыссы фонема күшли фонологиялық хызмет аткарады, егер сөздің биринши бууынында тил арты, жууан дауыссы фонемалар жумсалса, сөздің кейинги бууыныларында да тил арты, жууан дауыссы сеслер қолланылады, егер сөздің биринши бууынында жиңишке дауыссы фонемалар жумсалса, кейинги бууыныларда жиңишке дауыссы фонемалар қолланылады.

Тил билиминде дауыссы сеслер үнлеслиги тууралы ең дәслепки пикир билдирген илимпазлардың бири Август Шлейхер болды.¹¹⁰ В.В.Радлов, И.А.Бодуэн-де-Куртэнэ х.т.б. илимпазлар А.Шлейхердің дәстүрин дауам ете отырып, түркий тиллериндеги дауыссы сеслер үнлеслиги басқа тиллик семьялардағы пәттин атқаратуғын хызметине сәйкес келетуғынын атап көрсетеди. Бул тууралы акад. В.В.Радлов былай жазады: «Задача резко выделяемого ударения в индоевропейских языках-группировать слоги и корни в единое целое, в урало-алтайских и главным образом тюркских языках выпадает на долю гармоний гласных.»¹¹¹ . Таңлай үнлеслиги нызамы түркий тиллерине тән кубылыс болып ерте дәуирилерде түркий тиллериниң агглютинациялық сыпат ала баслаған пайытлары түркий тиллериндеги пәттин жәмлестириушилик қасийети азлығы себепли дауыссы фонемалар үнлеслиги сөзди фонетикалық шөлкемлестириушилик хызмет атқарған. Таңлай үнлеслиги хәзирги түркий тиллериниң ишиндеги өзбек, караим тиллеринен басқа түркий тиллеринде жийи ушырасады. Орта Азиялық түркий әдебий тили чағатай тилинде де түпкиликли түркий сөзлеринде таңлай үнлеслиги толық сақланғанын көриуге болады¹¹²

Шайырдың шығармаларында таңлай үнлеслиги төмендеги мысалларда көринеди: жыламайман, қостамғалы, астырдылар, билгенлерден, жүргенимде, бийдәулетке, уғурлабдур, жауунғурға, мусанныфдын, өмирдин х.т.б. Бердақтың шығармалары тилинде таңлай үнлеслиги бундай избе-из, турақлы емеслиги көринеди. Араб-

¹¹⁰ Шлейхер А. Сравнительно-лингвистические исследования: Ч.2.Языки Европы в систематическом освещении. -Бонн. 1850.-С.63.

¹¹¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л.:Наука. 1970 -С.70.

¹¹² Eckmann J.Cagatay dili.-Istanbul.,1988.-S.12

парсы тиллеринен кирген сөзлерде бул үнлесликтин сақланбағаны тәбийий, ал түпкиликли түркий сөзлеринде де бул жағдай ушырасады. Проф. Х.Хамидовтың пикиринше XVIII-XIX әсирлерде жазылған жазба естеликлердің тилинде де усы жағдай ушырасады.¹¹³ Проф. Н.А.Баскаков бул кубылысты карақалпақ тилинің вокализмининң қурамына «ә» фонемасының келип кириўи менен байланыстырады.¹¹⁴ Таңлай үнлеслигиниң бузылыў жағдайларына мысаллар: барчә, сендағы, хызметкөр, дәрьядәк, Бөденетай, жигирма, кәраматын, х.т.б. Таңлай үнлеслиги ҳәзирғи карақалпақ тилиндеги сыяқлы көпшилик сөзлерди өзиниң ишине қамтыйды. Бул ызамлыққа түпкиликли карақалпақ сөзлери бағынады. Карақалпақ тилиндеги айырым жалғаулар бир вариантлы болғанлықтан сөздің биринши буўынында жуўан яки жиңишке даўыслы келиўине қарамастан жалғанады. Бундай жағдайларда таңлай үнлеслиги ызамы сақланбайды: бий-бийабан, биймаза, бийинсап, -дар: сөрдар, хәмелдар, -гер: саўдагер, -дур: тентекдур, -на: намәрт, -хана: мәйхана, -гөй: ақылгөй. Шайырдың шығармалары тилинде араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер жийи ушырасып отырады, бул сөзлердің көпшилиги таңлай үнлеслиги ызамын сақламайды: зерўарак, шәйда, әлўан, мөкан, инақ, мехрибан, дийдар, зүриад, зибан, дәўран, пинханы, зина, әрўак, шәрийғатдур х.т.б. Шайырдың шығармалары тилинде жумсалған еки сөздің биригиўинен жасалған бириккен қоспа сөзлерде таңлай үнлеслиги сақлана бермейтуғынын көремиз: Хытайбек, қушбеги, Ағадил, қәтқуда, киятыр, ағабий, байбәтше, Гөрүғлы х.т.б.

Ерин үнлеслиги

Шайырдың шығармаларында ерин үнлеслиги сөздің биринши буўынында еринлик даўыслы сеслер /о,ә,у,у/ жумсалса, екінши хәм үшінши буўындардағы қысық даўыслы сеслер «ы», «и» фонемалары еринлик даўыслыға өзгереді. Ҳәзирғи карақалпақ сөйлеў тилинде бул ызамлық сақланғаны менен жазыўда «ы», «и» сеслери жазылады. Илимпазлардың көрсетиўинше, карақалпақ тили түркий тиллериниң ишинде ерин үнлеслигин сақлаўы жағынан ең турақлы тиллердің бири болып есапланады.

¹¹³ Хамидов Х. Карақалпақ тили тарийхының очеркleri.- Нөкис.:Карақалпақстан. 1974 - Б. 220.

¹¹⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. -М. 1952.Т.2.-С.35

А.М.Щербак бул тууралы былай жазады: «Түркий тиллеринин ишинде ерин үнлеслиги нызамын ең күшли саклаган тиллер-кыргыз, якут тиллери, екннши топарга-казак, каракалпак, ногай тиллери киреди. Оннан кейин карагас, тува, карачай-балкар, кумык, караим, уйгыр, азербайжан, түрк, гагауз, туркмен тиллери, төртннши топарга-алтай тили, бесннши топарга-татар, башкурт тиллери киреди. Өзбек, хакас, чуваш тиллеринде ерин үнлеслиги кубылысы ушыраспайды.¹¹⁵

Бердак шығармаларында төмендеги сөзлерде ерин үнлеслиги сакланып жазылганын көрiу мүмкин: көңүл, өчүрүб, кечүрүб, өсүб, уғурлаб, көмүб, көмүр, болуб, тосуб, бөлүшүб, мүнүб, чүлүк, булүнди, үйүндө, куйрук, уруу, уғурлабдур, шумлук х.т.б. Ерин үнлеслиги төмендеги грамматикалык формаларда колланылган: абстракт мөнили атлык, келбетлик сөзлөрдө: көңүл, шумлук, көрүкли, б/ меншикли хөм ғалабалык атлык сөзлөрдө: уруу, уғул, болус, Сүйүндүк, оғуз, күмүш, уруш, в/ тартымнын бирлик сандағы биринши, екннши, үшннши бетлеринде: сөзүм, көрдүм, г/ буйрык мейилднң бирлик сан екннши бетинде: олтур, көрүн, болун, д/ өткөн мэхөл хал феийллерде: мүнүб, кечүб, күйүб, койүб, куруб, қосуб, болуб: е/ феийлднң дөреже формаларында; бөлүшүб, айтдур, ж/ санлык сөзлөрдө: отуз, тоқуз, з/ буйрык мейилднң үшннши бет формасында: кечүрсүн, болсун.

Дауыслы сөслөр де ушырасатуғын фонетикалык кубылыслар

Э л и з и я. Бердак шығармалары тилинде сөслөрднң элизия кубылысына ушырау яғннй түсип қалыу жағдайлары ушырасады. Проф. Д.С.Насыровтын көрсетиуінше, каракалпак тилинде элизия кубылысына қысық дауыслы сөслөр хөм ашық дауыслы «а» сөслери ушырайды.¹¹⁶ Дауыслы сөслөрднң элизия кубылысына ушырауының тийкарғы себеплериннң бири пөтке байланыслы болып пөт түсетуғын бууынның алдындағы дауыслы сөслөр көпшилик жағдайларда бундай тәсирге ушырайды.¹¹⁷ Шайырдың шығармаларында элизия кубылысына қысық дауыслы сөслөр «ы»,

¹¹⁵ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л :Наука. 1970. -С.74.

¹¹⁶ Насыров Д.С. Становление. ...-С.311.

¹¹⁷ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. -М.1965.-С.80.

«и», «е» фонемалары еки хәм көп бууынлы сөзлерде шаўқымлы хәм сонор дауыссызлар менен қатар келгенде ушырайтуғынын көриўге болады. Элизия кубылысына ашық «а» дауыссыз хәлсиз бууында «л» сонор дауыссыз сесиниң аралығында келгенде ушырайды: Инағу-бектин баллары. Шайырдың шығармаларында «а» ашық дауыссыз сеси бириккен қоспа сөзлерде хәм аналитикалық формаларда яғный қосылас еки сөздің аралығында еки дауыссыз қатар келсе, олардың биреуі түсип қалыу жағдайлары ушырасады: Алалмадым турған сыйын, Алалмастай елди тауып, Бир жайалмай пәлегимди, Қыз туралмады орнынан, Биреу жүр тамақ табалмай. Қысық дауыссыз «ы», «и» сеслери төмендегі фонетикалық жағдайларда пәтсиз бууында түсирилип қалдырылғанын көриўге болады: Қыз алыб көндү хош болуб, Ыақтым өтти йокдур хәзим, Мурны кесилер иншалла х.т.б.

Бердақтың шығармаларында хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы сөздің аңлаут позициясында дауыссыз сестің қосып айтылыуы протеза кубылысы, инлаут позицияда дауыссыз сестің қосылып айтылыуы эпентеза кубылысы, ауслаут позицияда сестің қосып айтылыуы эпитеза кубылысы ушырайды. Сөздің бир бууынында еки ямаса үш дауыссыз сес қатар қолланылғанда «ы», «и», «у», «ү», «а» дауыссыз сеслердің қосып айтылыуы хәм жазылыуы тийкарынан басқа тиллерден өзлестирілген сөзлердің қурылысында қолланылған.

Протеза. Протетикалық дауыссыз сеслер тийкарынан сөз басында қатар келген еки ямаса үш дауыссыз сестің хәм «л», «р» сонор дауыссыз сеслериниң алдына жалғанады: Рус-Оруста бар губернатыр, Айтыдур бизге ылайық, рең-Кемеден алды иренди, Платон-өткен Арасту, Афлатун, румал-Орамал түйди, қой сойды, тараф-Жарқ еттирди этирапты.

Эпентеза. Эпентезалық дауыссыз сеслер инлаут позицияда өзлестирілген сөзлердің қурылысындағы еки дауыссыз сестің аралығында қолланылады: гүлстан-Гүлистан етип жерлерди, чарқ-Мен шарық урып Шамға кетсем, рәсуа-Ели-журтка рәсиуа болып, бахт-Бахыт ушын силтесе жол, мағриб-Мағырып еттиң гүлзары, сабр-Бабам қылғыл енди сабыр, жабр-Мәхремлерге қылма жәбир.

Эпитеза. Эпитеза кубылысы яғный ауслаут позицияда қатар келген дауыссыз сеслерден соң дауыссыз сестің қосып қолланылыуы да шайырдың дәретпелеринде ушырасады: тахт-

Падшах минген алтын тахты, дөст-Худа берди ана дөсти, ахд-Ыкпар ахди имам келди, арз-Арзы айтқанлар көп келгей, зад-Хасыл әулад дер задыны, Айдос баба шыны ерди х.т.б.

Дауыссыларда ушырасатуғын фонетикалық сәйкеслик

Бердақ шығармаларында хәзирги қарақалпақ тилине салыстырғанда дауыссыз сеслер тарауында бир қанша фонетикалық сәйкесликлерди көриу мүмкин. Олар ашық хәм қысық дауыссылар, тил алды хәм тил арты, еринлик хәм езиулик, тил алды, тил ортасы, ашық хәм қысық дауыссыз сеслер сәйкесликлери түринде ушырайды:

а/ Ашық хәм қысық дауыссыз сеслер сәйкеслиги: а-у: Айланурлар нече заман, Ақшам түнәб йатмағунча, Ұәлий алдын тутмағунча, а-ы: Нәсиб аўлардын ушларман, Арадын алты ай кечди, Атдын тушуб байлан экән, е-и: Байбичедин Майқы туўды, Атасы жоқ күндин болды, Хан хәзиретдин жауаб алыб, о-у: Жийен шуннан болған экән, Себеби шул болған экән, Шунда аўқат қылған экән, е-ү: Елтүзәр хан, Қутлымырад инақ.

б/ Тил алды хәм тил арты дауыссыз сеслер сәйкеслиги: е-а: Үйгә кириб саламлашды, Сәдирбек йүзбашы, Сәксанбай.

в/ Еринлик хәм езиулик дауыссыз сеслер сәйкеслиги: ы-у: Отуз үч мың саҳабасы, Әда қылды азуқуны, Отуз тоқуз атны сойды; и-ү: Йокдур сөзүмнің қатасы, Чақ алдынан йүгирүб өтди, Көрүнләр халықның шежиресин, у-ы: Баймырадбий йәне Боранбай, Елтүзәр хан, Қутлымырад инақ, ү-и: Хан кийәуи болған экән, о-а: Аның патшасы Алтун хан, Андын соң айтмаған экән, ы-у: Отуз уғулның өзгәси, Алтун қафлаған туғырды, Алғур шунқарның пәнжеси, Салды туйғун, лашын, сунқар.

г/ Тил алды, тил ортасы дауыссыз сеслер сәйкеслиги: е-ә: Хәк дийдарын көргән екен, Жүмлә арабның қәбийлеси, Хытай тонын қылды жөргәк.

б) Дауыссыз сеслер үнлеслиги

Түркий тиллериндеги сингармонизм нызамы дауыссыз сеслер менен бирге дауыссыз сеслердің де үнлесип келиуин тәмийинлейди. Бул туўралы академик А.Н.Кононов өзиниң «Хәзирги түрк әдебий тилиниң грамматикасы» мийнетинде: «сингармонизм дауыссыз хәм дауыссыз сеслерге тәсир етиуи

жағынан а) дауыссызлардың үнлесіу нызамы, б) дауыссызлардың үнлесіу нызамы түрінде көринеди»-деп жазған еді.¹¹⁸ Академик А.Дәулетов түркий тиллерінде соңғы дәуірде пайда болған илимий жаңалықтарға тийкарлана отырып, «Қарақалпақ тилинде сингармонизм» мийнетінде хәзирги қарақалпақ тили материалларын терең үйрениу арқалы сингармонизм қарақалпақ тилинің фонетика тарауындағы тийкарғы нызам екенлигин ол өзиниң ишине дауыссыз сеслер менен бирге дауыссыз сеслерди де камтыйтуғынлығын анықлады¹¹⁹.

Шайырдың шығармаларында дауыссыз сеслер бууын менен бууынның, түбир менен қосымтаның шегарасында үнлесип келген. Түбир сөздің ақыры үнсиз дауыссыз сеске тамамланса, оған үнсиз дауыссызлардан басланған, үнли ямаса сонор дауыссызға тамамланса, оған үнли хәм сонор дауыссызлардан басланған жалғаулар жалғанғанын көремиз. Шайырдың шығармалары тилинде дауыссызлар үнлеслиги төмендеги жағдайларда ушырасады:

а/ Түбир сөздің ақыры үнсиз дауыссыз сеске питкен жағдайда үнсиз дауыссыз сестен басланған қосымталар жалғанған: төртте, отсыз, қарақалпаққа, хәзиретке, қынаптан х.т.б.

б/ Түбир сөздің ақыры үнли дауыссыз сеске тамамланса, оған үнли дауыссыз сестен басланған қосымталар қосылған: қызды, сизден, буздым, өзге, көзден х.т.б.

в/ Түбир сөздің ақыры сонор дауыссызға тамамланса оған сонор дауыссыздан басланған қосымта қосылған: шапаннан, қалмады, көрме, зорлық х.т.б.

г/ Түбир сөздің ақыры сонор дауыссызға тамамланса оған үнли дауыссыздан басланған қосымта қосылыу жағдайлары ушырасады: хасылды, қылды, геренди, теренди, шақырды х.т.б.

д/ Түбир сөздің ақыры дауыссыз сеске тамамланса оған сонор ямаса үнли дауыссыздан басланған қосымта қосылады: алмаға, сәхрада, аллаға, ўедеде, араға, қалаға х.т.б.

Кейинги бууынларда «ў» сонорының алдында еринлик дауыссызлардың үнлесип келиу кубылысы ушырасады: Бахадыруу-бегуу Ахмед, Сүйүн бийуу, бийуу Аллаш, Үргәнижуу, Хийуа, Шабат.

Шайырдың шығармалары тилиндеги «п», «к», «к» үнсиз дауыссыз сеслерине тамамланған түбир сөзлерге тартымның

¹¹⁸ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л. 1956.-С.35.

¹¹⁹ Дәулетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм.-Нөкис.: Билим. 1993.

үшінші бетинің жалғауы жалғанғанда комбинаторлық өзгеріске ушырап «б», «г», «ғ» үнлі дауыссыз сеслеріне айналады. Бул қубылыста дауыссыз сеслердің үнлестіру нызамының тийкарында жүзеге келеді: жаслығында, көкірегімде, қулағында, бас аяғы, қынабы, билегініде.

Шайырдың шығармаларында кейінгі сестің алдыңғы сеске тәсір етіу жағдайлары да ушырасады. Бул қубылысқа айқын мысал ретінде «мен», «сен» бетлеу алмасықларына барыс сеплігінің жалғаныуын көрсетіуге болады: Маңа төкәллүм тил берді, /маңа-менга/, Мендін саңа себеп болды, /саңа-сенга/. Бул фонетикалық жағдайды түркі тиллерінде сөздің ақырғы буынына пәт түсетуғын болғанлықтан, пәтлі буынның өзінен алдыңғы буынға, тәсір етіуі сыпатында бақалау мүмкін.

Дауыссыз сеслер де ушырасатуғын фонетикалық қубылыстар

Бердақ шайырдың шығармалары тилинде комбинаторлық сыпатқа ийе фонетикалық қубылыстар өз-ара уқсас болған сөзлердің өз-ара уқсас болмаған басқа сөзлерге өзгеріуі-диссимилиация, сеслердің түсіп қалыуы-элизия, толық бир буынның түсіп қалыуы-гаплologia, сөздің аңлаут, инлаут, ауслаут позицияларында сеслердің қосылыуы протеза, эпентеза, эпитеза қубылысы, сеслердің орын алмасыуы метатеза, сөздің қурылысындағы дауыссыз сестің қосарланып келиуі-геминация қубылысы х.т.б. фонетикалық қубылыстарда ушырасады.

Д и с с и м и л я ц и я. Түбир менен қосымтаның, буын менен буынның шегарасында қатар келген екі дауыссыз сестің жасалуы усылы, я жасалуы орны жағынан ямаса дауыс пенен шауқымның қатнасы жағынан уқсас белгілерінің жойылыуы-диссимилиация қубылысы болып, бул қубылыс шайырдың шығармаларында да байқалады: душман-душпан, қоңыратман-қоңыратпан, фолатман-полатпан, күлмәсмән-күлмеспен, басды-басты, асды-асты, таң атды-таң атты, хақға хаққа, айтған-айтқан, Чыңғысқа-Чыңғысқа, айралыққа-айралыққа, айтышыб-айтысып, көчүб-көшіп, көб-көп, тешиб-тесип, сөзләшти-сөйлести х.т.б. Мысаллардан көринип турғанындай буын ямаса түбир сөздің ақырында «т», «с», «к» үнсиз дауыссыз сеслері өзінен соң үнсиз дауыссыз сесті талап етип келиуіне қарамастан үнлі дауыссыз я сонор дауыссыз сеслер /м, б, г, ғ/ жалғанып тур.

Э л и з и я. Сөздің қурылысындағы бир дауыссыз сестін түсірилип қалдырылған жағдайлары да шайырдың шығармаларында ушырасады: өтирдим-өткердим, айды-айтты, бубул, яшлықында-жаслығында, етди-жетти, нәзер етмәс-нәзер жетпес, худа-қудай, болыс -волость, асл-хасыл, айал-хаял, әсилик-хәсилик, мөр-мөхир, босын- болсын.

Г а п л о л о г и я. Сөздің қурылысындағы бир бууынның түсип қалыу қубылысы да шайырдың шығармаларында аз санда болса да ушырасады: нағып-не қылып, ўақ-ўақыт, пушман-пушайман, белли-белгили, бақ-бахыт, ем-едим, боп-болып, бәси-баҳасы, болай-болайын, туўдым-туўылдым, отқан-отырған, апарды- алып барды, тартып ап-тартып алып.

П р о т е з а. Дауыссыз сестен басланған сеслердің алдына дауыссыз сестін қосылып жазылыуы шайырдың шығармаларында ушырасады: хәмирханы-американы, ўәғәр-егер, ҳесабым-есабым х.т.б. Түркий тиллерінде протетикалық дауыссызлар илимпазлардың дәлиллеуінше «в», «й», «х», «с» дауыссыз сеслери есапланады, қарақалпақ тилиндеги ўо, ўө, йе жалған дифтонгы түрінде қолланылыуы проф. А.М.Щербактың көрсетуінше протетикалық қубылыс болып, ў-в бағдарында раўажланғанынан дерек береді. «В» фонемасы хәзирги түркий тиллериниң ишинде чуваш, азербайжан, түрк тиллерінде, өзбек тилиниң джуш говорында протетикалық қолланады.¹²⁰

Бердақ шайырдың шығармаларында «й» хәм «х» дауыссыз фонемалары дауыссыз сеслердің алдына қосылыу жағдайлары ушырап отырады: йығла-ағла, йетди-етти, хәмирханы х.т.б. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде еки сөзде «х» фонемасы протетикалық қолланған: хата, хана.

Э п е н т е з а. Инлаут позицияға дауыссыз сеслердың қосылыуы да жийи ушырасып отырады: алтмыш-алпыс, дийни-дини, уғурлабдур-урлапты, уғырлық-урлық, мақбул-мақул, тақдийр-тәдир, мәшхуұр-машқур, ақыйры-ақыры, мөхмийин-мөмин, хәхлеуінде-қәлеуінде, мөхтер-метер, олпурмақ-отырмақ, хәнер-өнер х.т.б.

Э п и т е з а. Түбир сөздің ақырына яғный ауслаут позицияға дауыссыз сеслердің қосылыу қубылысы да ушырап отырады: Айдост-Айдос, тахт-тах, дост-дос, барман-барма, қаст-қас, падшах-

¹²⁰ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л.:Наука. 1970. -С.179.

патша, некаҳ-неке, аллах-алла х.т.б.

Г е м и н а ц и я. Бердақ шайырдың шығармаларында түбір сөздің қурылысындағы дауыссыз сестің қосарланып келиуі геминация қубылысы да ушырасып отырады: екки-еки, йетти-жети, тоққыз-тоғыз, жетти-жети, хаққымға-хақыма, өууал-әуел, йекке-жеке, нешшө-неше, хаққы ушын-хақы ушын х.т.б. Көріп отырғанымыздай, геминация қубылысы «к», «т», «қ», «ш» фонемалары менен «у» сонор дауыссыз сеслерінде байқалады. Акад. А.Дәулетов хәзирги қарақалпақ тилиндеги айырым сөзлердин қурылысында да бул қубылыстың сақланып қалғанын атап көрсетеди.¹²¹ Бул қубылысқа қосымша мысал ретінде «ғарры», «хәрре» сөзлерінде келтириу мүмкин.

М е т а т е з а. Сөздің қурылысындағы сеслердің орын алмасып қолланыу қубылысы да ушырасады: айлан-айнал, зәер-зөел, надан-ладан, мусурман-мусылман, сорау-сауал, кеўнине-кеўлиме х.т.б.

Дауыссызларда ушырасатуғын фонетикалық сәйкеслик

Бердақ шығармалары тилинде дауыссыз сеслердің қолланыу жағдайлары тийкарынан алғанда хәзирги қарақалпақ тилине сәйкес келеди. Бирақ соның менен бирликте шайыр шығармалары тилинің сеслик қурылысын тереңирек үйренип карағанымызда оның тилинде спонтанлық өзгерислер, позиция-комбинаторлық айрықшалығы және басқа да фонетикалық қубылысларды көриу мүмкин. Дауыссыз сеслер тарауындағы ушырасатуғын сеслик сәйкесликлердин тийкарғылары төмендегилерден ибарат:

б-м. Қос еринлик жабысыңқы «б» дауыссыз сеси менен қос еринлик сонор «м» дауыссыз сеси сәйкеслиги: түзмәк-дүзбек, мундын-буннан, мунда-бунда;

п-б. Қос еринлик жабысыңқы, үнсиз «п» дауыссызы менен қос еринлик, жабысыңқы, үнли «б» дауыссыз сеси сәйкеслиги: мүнб-минил, айтышыб-айтысып, сүйрәб-сүйреп, айтыб-айтып, талаб-талап, нәсиб-несип, деб-деп, алыб-алып, асыраб-асырап, йүгириб-жууырып х.т.б.

¹²¹ Дәулетов А. О стечении согласных звуков в каракалпакском языке // СТ. -1981. №5. -С. 28-32. Дистрибуция консонантных сочетаний в каракалпакском языке и их фонемно фонетический анализ // Вестник КК ФАН УзССР.1983.- №3. -С.61-68.

м-б. Қос еринлик, сонор «м» сеси менен қос еринлик, үнли «б» сеси сәйкеслиги: бурчына-мүйешине, бурны-мурны, бойны-мойны х.т.б;

п-м. Қос еринлик, жабысыңқы, үнсиз «п» дауыссызы менен қос еринлик, сонор «м» сеси сәйкеслиги: атма-атпа, құлмәсмән-құлмәспен, ақмаса-ақпаса, билмәсмән-билмәспен, табмаған-таппаған, душман-душпан, алтмыс-алпыс, айтмағунша-айтпағанша, өтмеди-өтпеди, тутмады-тутпады, етмәди-етпеди, қоныратман-қоңыратпан, фолатман-фолатпан, хасылзатман-хасылзатпан х.т.б.

п-ф. Қос еринлик, жабысыңқы, үнсиз «п» дауыссыз сеси менен үнсиз, жууысыңқы «ф» дауыссыз сеси сәйкеслиги: құлфақ-құлпағ, қалфақ, заһыйф, фәрзәнд-перзент, қафлаған-қаплаған, файлашды-пайласты, фәрий-пери, фаний-пәний, хәфтә-хәпте, фанам-панам, тафшурдым-тапсырдым, фуһара-пуһара, фатыһа-пәтия, фарқ-парық, сууфы-суупы, тулфар-тулпар, тәрийфи-тәрийпи, нәфәс-нәпес, сафар -сапар х.т.б.

с-ш. Үнсиз, жууысыңқы дауыссыз «с» фонемасы менен үнсиз, жууысыңқы «ш» дауыссыз сеси сәйкеслиги: айтышыб-айтысып, ешитип-еситип, беш-бес, шуннан-соннан, иш-ис, гумуш-гүмис, йақшы-жақсы, шул-сол, тешиб-тесип, душ-дус, сөзләшди-сөйлести, тышы-тиси, ташпы-тасты, беш-бес, башқа-басқа, қыш-қыс, ушларман-усларман, башчы-басшы, қошулған-қосылған, пишәди-писеди, аш-ас, қушбеги-қусбеги, шунқар-сунқар, кишән-кисен х.т.б.

г-к. Үнли, жабысыңқы, тил арты «г» дауыссызы менен үнсиз, жабысыңқы, тил арты «к» дауыссыз сеси сәйкеслиги: кенекес-кенегес, кумуш-гүмис, кезләди-гөзледі, тирикинди-тиригинди, тиләкини-тилегин, Ханкелди-Хангелди, Есенкелди-Есенгелди, Куржистан-Гүржистан х.т.б.

ш-ч. Үнсиз, жабысыңқы «ш» сеси менен үнсиз, аффрикат «ч» дауыссыз сәйкеслиги: үч-үш, бәрче-бәрше, көчүб-көшип, байбиче-бәйбише, чөл-шөл, Ақчолфан-Ақшолпан, начар-нашар, чырақ-шырақ, ач-аш, чечән-шешен, қылыч-қылыш, қарақчы-қарақшы, чымылдық-шымылдық, х.т.б.

қ-ғ. Үнсиз жабысыңқы «ғ» сеси менен үнли, жууысыңқы «г» сеси сәйкеслиги: сандуқға-сандыққа, ақған-аққан, хақға-хаққа, йуртға-журтға, танышған-танысқан, сауашға-сауашқа, Чынғысға-Чынғысқа, айралықға-айралыққа х.т.б.

ғ-к. Үнли, жууысыңқы «г» фонемасы менен үнсиз, жабысыңқы «ғ» сеси сәйкеслиги: яшлығында-жаслығында, құлфақ-құлфақ,

қарғыш-ғарғыс, қарры-ғарры, тағдийр-тәғдир, қарры өкүз-ғарры өгиз, жарқанат-жарғанат, қөрежет-ғөрежет х.т.б.

ж-й. Үнли, жууысыңқы, тил алды «ж» дауыссыз сеси менен сонор, жууысыңқы, тил ортасы «й» дауыссыз сеси сәйкеслиги: йүзи-жүзи, йекке-жекке, йаш-жас, йоқ-жок, йол-жол, йылқы-жылқы, йурт-журт, йақшы-жақсы, йыл-жыл, йүкли-жүкли, йаз-жаз, йетим-жетим, көз йаш-көз жас, йигит-жигит, йигирма-жигирма, йашыл-жасыл, йүз башы-жүз басы, йаф-жап.

Бердақ шығармалары тилиндеги ж-й сәйкеслиги Е.Д.Поливановтың дурыс бахалағанындай «қарақалпақ тилинің фонетикалық өзгешеликлери ушын тән жағдай»¹²². Ески түркий жазба естеликлеринде де «ж» фонемасының хызметин «й» фонемасы атқарғанлығы белгили. Хәзирги түркий тиллеринин көпшилигинде «ж» фонемасына салыстырғанда «й» фонемасының өнимли жумсалатуғынын көриўге болады. Сонлықтан да Бердақ шайырдың шығармаларында ушырасатуғын ж-й сәйкеслигинин тийкарын «говорлық» /сөйлемлик/ өзгешеликтен ямаса «араб транскрипциясынан» излемеўимиз керек, ал проф. С.Е.Маловтын бул кубылысты «қарақалпақ тилине анаў яки мынаў тиллердин төсир жасаўынан емес, ал өйеменен бар, карақалпақ тилинің тәбиятына тән конгломератлық кубылыс» сыпатында бахалаўы шынлыққа анағурлым жақын келеди.¹²³

ў-ғ. Сонор, жууысыңқы «ў» сеси менен үнли, жууысыңқы «ғ» сеси сәйкеслиги: туғуп-туўып, туғры-туўры, ағзын-аўзын, йағды-жаўды, буғды-буўды, туғды-туўды, бағрын-баўрын, дағ-таў, қолдағлы-колдаўлы, йүк ағыр-жүк аўыр х.т.б.

й-ғ. Сонор, жууысыңқы «й» сеси менен үнли, жууысыңқы «ғ» сеси сәйкеслиги: бағлады-байлады, сығыр-сыйыр, шундағ-сондай х.т.б.

й-х. Сонор, жууысыңқы, тил ортасы «й» сеси менен үнсиз, жууысыңқы, көмекей /фарингаль/ дауыссыз «х» сеси сәйкеслиги: мехман-мийман, дәрғахы-дәрғайы, шехид-шейит, деҳқанчылық-дийханшылық х.т.б.

д-н. Үнли, жабысыңқы «д» сеси менен сонор, жабысыңқы «н»

¹²² Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. //Труды Хорезмской экспедиции.-Т.1933.-С.27.

¹²³ Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение //-Каракалпакия. Труды первой конференции по изучению производительных сил ККАССР. Т.2. -Л.1934. -С.200.

сеси сәйкеслиги сеплик жалғауларында ушырасады: пайғамбарның - пайғамбардың, Томаұылының - Томаұылдың, келинлернің - келинлердің мысалларында атлықтың ийелик сеплиги жалғауларында, тауларны-тауларды, қызны-қызды, жайны-жайды, чайны-шайды, айны-айды, күнни-күнди, сырны-сырды, Алтун ханны-Алтын ханды, сандықны-сандықты, тауны-тауды, атауны-атауды, отауны-отауды, ханны-ханды х.т.б. мысалларла табыс сеплиги жалғауларында қолланылғанын көріуге болады.

н-д. Сонор, жабысыңқы «н» сеси менен үнли, жабысыңқы «д» сеси сәйкеслиги атлықтың шығыс сеплиги аффикслерінде ушырасады: алдыдан-алдынан, күндин-күннен, алтундын-алтыннан, андын-оннан, мендин-меннен, тәндин-тәннен, сендин-сеннен, кимдин-кимнен, күндин-күннен, Жайылғандын-Жайылғаннан х.т.б.

т-д. Үнсиз, жабысыңқы, тил алды «т» сеси менен үнли, жабысыңқы, тил алды «д» сеси сәйкеслиги сөздің барлық позицияларында ушырасады: дағ-таұ, зыйад-зият, басды-басты, асды-асты, Баймырад-Баймурат, шехид-шейит, Қутлымырад-Қутлымурат, етди-етти, өтди-өтти, зайыфдын-зайыптан, падша-патша, фәрзәнд-перзент, мақсууд-мақсет, мәрд-мәрт, бәләнд-бәлент, шадыр-шатыр х.т.б. мысалардан көріп отырғанымыздай «д-т» сәйкеслиги атлық, атлықтың шығыс сеплиги, келбетлик сөзлерде хәм феийлдің өткен мәхәл формаларында ушырасады.

д-т. Үнли жабысыңқы «д» сесинің орнына шайырдың дәрәтпелерінде үнсиз, жабысыңқы «т» сесинің қолланыу жағдайлары ушырасып, бул жоқарыдағы кубылысқа кери сәйкесликти пайда етеди: түзмәк-дүзбек, түзәтди-дүзетти, х.т.б.

т-н. Үнсиз, жабысыңқы, тил алды «т» сеси менен сонор, жабысыңқы «н» сеси сәйкеслиги атлықтың ийелик хәм табыс сеплиги жалғауларында ушырасады: арабның-арабтың, халықның-халықтың, казакның-казактың, Мәликнің-Мәликтің, қалфақның-қалпақтың, қоныратның-қоныраттың, маңғытның-маңғыттың, айралықның-айралықты, атны-атты х.т.б.

ұ-ф. Сонор, жууысыңқы «ұ» сеси менен үнсиз, жууысыңқы, еринлик-тислик дауыссыз «ф» сеси сәйкеслиги ушырасады: тағыб алыңлар-тауып алыңлар.

ұ-б. Сонор, жууысыңқы «ұ» сеси менен үнли, қос еринлик «б» сеси сәйкеслиги өзлестірилген сөзлердің қурылысында ушырасады: зәрұарақ-зәрбарақ .

ұ-г. Сонор, жууысыңқы «ұ» сеси менен үнли, жабысыңқы «г»

сеси сәйкеслиги ушырасады: йүгириб-жууырып х.т.б.

н-ў. Сонор, жабысыңқы «н» сеси менен сонор, жабысыңқы «ў» сеси сәйкеслиги ушырасады: бузғушы-бузғыншы, үесийат-нәсият.

й-з. Сонор, жууысыңқы «й» сеси менен үнли, жууысыңқы «з» сеси сәйкеслиги ушырасады: сөзләди-сөйледи. Бул фонетикалық кубылыс акад.Х.Хамидовтың көрсетиуінше, «түркий тиллериниң дауыссыз сеслер системасындағы гейпара сеслердин пайда болыу, қәлипlesiу тарийхы менен байланысly.¹²⁴ Акад. А.М.Шербак бул дауыссыз фонемалардың пайда болыуы хәм олардың эволюциясы хәққында айта келип, түркий тиллеринде дәслеп «з» фонемасының пайда болғанын, оның өсип рауажланыу барысында соң «й» фонемасы пайда болды деп жазады.¹²⁵ Бул пикирдин дурыслығын орта түрк дәуиринде «азақ» хәзирги қарақалпақ тилиндеги «аяқ» сөзлери тастыйықлайды.

г-й. Үнли, жабысыңқы «г» сеси менен сонор, жууысыңқы «й» сеси сәйкеслиги ушырасады: дийән-деген.

с-ч. Үнсиз, жууысыңқы, тил алды «с» сесиниң орнына үнсиз, аффрикат «ч» фонемасы қолланыу жағдайлары ушырасады: ақлы шачды-ақлы састы, ачады-асады.

ш-ж. Үнсиз, жууысыңқы «ш» сесиниң орнына үнли, жууысыңқы «ж» сесиниң қолланыу жағдайлары ушырасады: Ургенж-Ургенш.

б-ф. Үнли, қос еринлик, жабысыңқы «б» сеси менен үнсиз, еринлик-тислик, жууысыңқы «ф» сеси сәйкеслиги ушырасады: зайыфы-зайыбы.

в-б. Орыс тилинен өзлестирилген сөзлерде үнли, жууысыңқы «в» сесиниң орнына үнли, жабысыңқы «б» сеси қолланыу жағдайлары ушырасады: болыс-волость.

л-р. Сонор, жууысыңқы «л» сеси менен сонор, дирилдеуик тил алды «р» сеси сәйкеслиги ушырасады: зәрәр -зәлел.

ғ-н. Үнли жууысыңқы «ғ» сесиниң орнына шайырдың шығармаларында сонор, жабысыңқы «н» дауыссызы ушырасады: йанына -жағына.

н-л. Сонор, жабысыңқы «н» дауыссызы менен сонор, жууысыңқы «л» дауыссыз сесиниң сәйкеслиги тиркеуиш сөзлердин қурылысында ушырасады: билән-бенен, бирлән- бенен.

¹²⁴ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери.-Нөкис.: Қарақалпақстан.1974.-Б.97.

¹²⁵ Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана.-М-Л.1961.-С 58.

н-з. Сонор, жабысыңкы «н» сеси менен үнли, жууысыңкы «з» сеси сәйкеслиги ушырасады: өңге-өзге.

д-й. Үнли, жабысыңкы «д» сеси менен сонор, жууысыңкы «й» сеси сәйкеслиги: куйы-кудык, йастук-дастык. А.М.Шербак көрсетиуинше, «й» дауыссызы «д» дауыссыз фонемасынын рауажланыу барысында пайда болған.¹²⁶ Х.Хамидов та қарақалпақ тилиндеги «й» фонемасының пайда болыуы туұралы айта келип, бул фонема «д», «з», «й» бағдарында рауажланған /будун-бузун, бой-ел, журт мәнисиндеги сөз/ деген пикирди билдиреди.¹²⁷

«Х» көмекей /фарингаль/, жууысыңкы, үнсиз дауыссызының анлаут позицияда көпшилик жағдайларда түсип қалыуы: асыл-хасыл, әмир-хәмир, аят-хаят, аслы-хаслы, әсилик-хәситик, инлаут позицияда бирде сақланыуы, бирде түсип қалыуы: хәмирханы - американы, хәхлеуінде - кәлеуінде, чәхәрийар - шәрияр, ауслаут позицияда сақланыу жағдайлары: падшах - патша, аллах - алла х.т.б.ушырасады.

¹²⁶ Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. -М.-Л. 1961.-С.57.

¹²⁷ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. -Нөкис.: Қарақалпақстан. 1974. -Б.100

III БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

Бердақ шығармаларында жумсалған сөзлердің морфемалық құрылысы, ондағы сөз шақаптары, сөзлердің жасалығу ұсылларын изертлегенде биз түркий тиллерінде қәлиплескен дәстүрий баянлау хәм салыстырығу тәжирийбелерин басшылыққа алдық.

Шайырдың дөретпелери тилинде семантика-грамматикалық қәсийетлери менен бир-биринен ажыралатуғын төмендеги сөз шақаптары ушырасады: атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил, рәуиш, көмекши сөзлер, модаль, таңлақ, еликлеуиш сөзлер.

Бул сөз шақаптары атқаратуғын семантика-функционаллық мәнилери бойынша еки топарға: жеке мәнили сөзлер хәм көмекши сөзлерге бөлинеди. Жеке мәнили сөзлерге атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил хәм рәуишлер, ал көмекши сөзлерге тиркеуиш дәнекер, жанапайлар киреди. Жеке мәнили сөзлер гәп ағзалары хызметин атқарып, заттың атын, сапасын, қәсийетин, санын, оның хәрекетин, жағдайын аңлатып келеди. Көмекши сөзлер гәп ағзалары хызметинде жумсалмайды, тек мәнили сөзлер менен дизбеклесип келип хәр қыйлы грамматикалық мәни бериу ушын жумсалады.¹²⁸

АТЛЫҚ

Бердақ шығармалары тилиндеги атлық сөзлер сан, тартым, сеплик, бетлик категорияларына ийе. Бул грамматикалық категориялардың хәр бириниң тийисли аффикслери болып, олардың түбир атлықларға жалғауында белгили бир ызыамтылық көринеди. Түбир ямаса тийкар атлықтан кейин көплик, тартым, сеплик аффикслери жалғанады. Көплик, тартым, сеплик аффикслери атлық сөз шақабына тән грамматикалық категориялар болып, басқа сөз шақапларындағы сөзлерге жалғанғанда атлықласады /субстантивлеседи/ хәм гәптин

¹²⁸ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л. 1956. - С. 60.

Сан категориясы

Бердақ шығармалары тилинде хәзирги карақалпақ тилиндеги сыяқлы бирлик санды аңлатыўшы арнаўлы морфологиялык көрсеткиши жок, бирлик мәни сөздин негизги түбиринен аңлатылады. Айырым атлық сөзлер бирлик санда турып, көплик мәнини аңлатып келеди.¹³⁰ Ал көплик сан өзиниң арнаўлы грамматикалык формаларына ийе. Шайырдың дөретпелеринде көплик мәни тийкарынан атлық хәм субстантивлескен басқа да сөзлерге -лар// -лер аффиксиниң жалғаныўы арқалы билдириледі. Көплик мәнини аңлатыўшы бул еки вариантлы аффикс сөздин ақырғы буўынындағы даўыссыз сөздин жуўан, жиңишкелигине қарай жалғанады:¹³¹ кимлердин, бизлерге, кеткенлерине, малларымыз, жайлар, хаялларға х.т.б.

Шайырдың шығармаларында -лар// -лер аффикси жумсалып көплик санды аңлатып келеди:

Қайырылады ушқан қуслар /38/
Душпанлар от болын жанғай /45/
Күнлер өтер әрман менен /49/.

Шайырдың қол жазба түринде сақланған «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында бул аффикстин -лар// -лер сыңары менен бирге -ләр формасы да жумсалғанын көремиз:

Чөлләрде гезер жейраны /143/
Еранлар, пийрләр мәдедкәр /147/.

Акад. Х.Хамидов XVIII-XIX әсирлердеги юридикалык хужжетлердин тилинде -лар// -лер аффикси жийи жумсалғанын, -ләр аффикси оларға салыстырғанда өнимсиз жумсалғанын көрсетип өтеди.¹³²

Проф. Д.С.Насыров карақалпақ тилиниң арқа диалектинде бул аффикстин -лар// -лер, -нар// -нер сыңарлары, ал кубла

¹²⁹ Хәзирги карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы /Жуўаплы ред. М.Даўлетов.-Нөкис.:Билим.1994. -Б.117.

¹³⁰ Насыров Д.С. Карақалпақ тилинде көплик категориясы. -Нөкис.:Билим.1961.-Б.7.

¹³¹ Хәзирги карақалпақ тили. /Морфология./Ред. коллегия: Насыров Д., Бердимуратов Е., Даўлетов А., Бекбергенов А.- Нөкис.: Билим.1981.- Б. 42.

¹³² Хамидов Х. Карақалпақ тили тарийхының очеркleri.- Нөкис.: Карақалпақстан.1974.-Б.253

диалектинде аффикстин -лар// -лер//-ләр сынарлары өнімлі жумсалатуғынын көрсетеді.¹³³ А. Бекбергенов бул аффикстин -ләр варианты Әжинияз шығармалары тилинде де өнімлі қолланылғанын анықлайды¹³⁴. Айырым жағдайларда -лар// -лер аффикси көпликтен басқа айрықша белтили бир түсиникти билдиретуғын атлықларға ямаса субстантивлескен сөзлерге жалғанғанда сол түсиникке болған субъективлик катнасты да билдиреди: Мың сан бәле жеп мийлерин/50/, Шийриннен татлы тиллерин/91/, Шәмси камардур йүзлери /Шежире/ 146/, Жан атур жадуу көзләри /Шежире 146/, Кеткенлерине қыйналма /43/.

Шайырдың дәрәтпелери тилинде айырым санақ санлардан кейин келген атлық сөзлерге көплик формаларының жалғаныу фактлери де ушырасады, ал хәзирги қарақалпақ тилинде бул түринде қолланылмайды: Жетпис үштедур жасларым /151/.

Айырым конкрет мәнилі атлықларға жалғанғанда улыўма сол гәптиң мәнисин күшейтиў ушын хызмет атқарады: Бул ауылда өгизлерден бир өзи /35/, Азабынан жүреклерим жарылды /62/, Қалай болар халларымыз /45/.

-Лар// -лер аффикси екинши хәм үшинши бет бирлик хәм көплик сан формасындағы феийл сөзлерге жалғанып баянлаўып хызметинде жумсалады: Азаптан ақтылар көзимнен жасым /35/, Жармаңызлар енди солғын жүректи/62/, Жолда душпан орды қазып жатарлар /53/.

Бул аффикс айырым атлық сөзлерге жалғанғанда жәмлестириўши-көплик мәни аңлатып келеди:¹³⁵ Не йәрләрнин суўын ичди /150/, Күнлер көриў қыйын болды заманда/53/.

Көплик мәнини аңлатыўшы -лар// -лер аффиксинин түркий тиллеринде 32 фонетикалық сыңары ушырасады.¹³⁶ Бул аффикстин түркий жазба естеликлеринде де жумсалғанын көремиз: беглер /Тон,36/, өглер /Ктб,49/, екелер /КТб,49/, эрэнлер /МК,1,116/, өгүтләр /МК,1,116/.

Бердак шайырдың дәрәтпелеринде көплик мәнини аңлатыўда

¹³³ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. - Нукус- Казань. 1976. -С. 326.

¹³⁴ Каракалпак әдебияты классиклери шығармаларынын тили. //Д.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов. Д.Сайтов.-Нөкис.:Билим. 1995.-Б.128.

¹³⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л.1956.-С.68.

¹³⁶ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М. 1988 -С.21

сийрек жумсалатуғын -ат// -т, -ан// -ен, -лық// -лик, -лақ// -лек, -з
аффикслери аз санда ушырасады, олар қәлеген атлық сөзлерге
жалғанбайды. Академик В.В.Радлов көплик мәнини аңлатыуда
-т// -ат аффикси ески форма екенлигин көрсетеди: тарқат-көплик,
тархан -бирлик, апат-көплик, апа тархан-бирлик.

Бердақ дөретпелеринде де көплик мәнини аңлатыуда -ат// -т
аффикслериниң жумсалғанын көремиз: Елатың силтесе ғайры
елге кетсен /75/, Табаны тиймей көлатқа /1,258/.

Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде «тэгит-шахзадалар, тэгин-
шахзада» сөзлери жумсалған. Қашғарийдиң өзи «тэгит» сөзи
«тэгин» сөзиниң көплик формасы деп көрсетеди. Академик
А.Н.Кононов VII-IX әсирлердеги түркий руналық естеликлеринде
айырым атлық сөзлердин курамында ушырасатуғын -т// -ат
форманты жоқары лауазымды билдирген деген пикирди
билдиреди: оглут-оглан.¹³⁷ Н.Поппе «жигит» сөзиниң курамында
ушырасатуғын «т» формасы көплик мәни аңлататуғыны туұралы
айта келип, бул сөз «жийен» сөзинен келип шыққан болуы керек
деп болжайды¹³⁸. Х.Хамидов Орхон-Енисей естеликлеринде «т»
хәм «з» аффикслери көплик мәнини аңлатыу ушын жумсалғанын
көрсетеди. Қарақалпақ тилинде адамның, хайуанлардың қос
мүшелериниң атамаларына тийисли сөзлердин курамында бул
кубылыс сақланып қалғанын анықлайды: көз, мүйиз, ауыз.¹³⁹
Б.Серебренников хәм Н.Гаджиевалар да усы пикирди билдиреди:
икиз, тиз, гөз, омуз, мегз.¹⁴⁰

Бердақ шығармалары тилинде көплик мәнини аңлатыушы -
ан// -ән// -ен аффикслери тийкарынан «яр» хәм «ер» сөзлерине
жалғанады, сонлықтан бул сөзлердин кейнине -лар// -лер аф-
фикслери жалғана береді: Ярыу-яран хәмдам ғулпат /151/, Ерәнләр,
пийрләр, мәдедкәр /Ш,147/, Дослар хызмет етер яраны ушын /79/
, Ерәнләрдин болған нәфәс/Ш,158/.

Курамында көплик мәнини аңлатыушы -ан форманты бар
«уғлан» сөзи Әжинияз дөретпелеринде жийи қолланылғанын

¹³⁷ Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв.
- Л.: Наука. 1980. - С.147

¹³⁸ Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. - М. 1988.
- С.12

¹³⁹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri.
- Нөкис.: Қарақалпақстан. 1974. - Б.75.

¹⁴⁰ Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика
тюркских языков. - Баку.: Маариф. 1979. - С.90.

көрөмиз: Атадан айырылды ғулпақлы уғлан /«Бозатау» поэмасы/
, Өзини билгән қыз-уғлан /«Йоқты» қосығы/. «Уғлан» сөзи Бердақ шығармаларында тек бир жерде жумсалған: Уғлан башше, жигит-карты, қарақалпақ, өзбек халқы /1,134/.

Түркий тиллерин изертлеуши илимпазлар «ерен», «яран», «уғлан» сөзинин курамындағы -ан//-ен көрсеткиши жәмлестирйушилик көплик мәни аңлатып келетуғынын тастыйклайды.¹⁴¹ Көплик мәни -лық//-лик, -лақ//-лек аффикслери арқалы да билдиреди:¹⁴² Қайғылықтан етип афған /68/, Гейде ашлықтан шуўласып /186/, Күн санап гәззаплық ҳикмети артар /81/. Теңиз ашшы суў сорлақ дуз /56/.

Бердақ шығармаларында көплик мәнини билдиретуғын араб-парсы тилинен кирген сөзлерде ушырасады. Бундай сөзлер араб-парсы тиллеринде көплик мәнини аңлатқаны менен түркий тиллерине өзлестирилгенинде мәни өзгешелигине ушырап көплик мәнини емес, ал бирлик мәниде жумсалыу жағдайлары ушырасады. Соңлықтан да бундай өзлестирилген сөзлердин сонында -лар//-лер аффикси жалғаныуы арқалы көплик мәни билдиреди: хал/бирлик/-аўхал/көплик/, хақ/ бирлик /-хуқық /көплик/, алым /бирлик/-улама /көплик/, пақыр/бирлик/ -пукара /көплик/, ўәлад/бирлик/-әўлад/көплик/, мал/бирлик/-әмўал/көплик/, әжеп /бирлик/ -әжайып /көплик/, халика /бирлик/ -халайық /көплик/. Мысаллар: Пукараға жаз келер ме?/56/, Пақырға пайда қылмаса /86/, Разы болың халықларым/150/. Мен алымлық излер едим/117/, Аңла, бул сөзди халайық/149/, Бердимурат хактың қулы /Ш,172/.

Араб тилинде жуплықты аңлататуғын форма «Шежире» поэмасында бир мысалда қолланған: Рәсүүлиллах бурақ мүнүб, Қаба кәўсейн барған екән /Ш,140/. Бул мысалдағы «кәўсәйн» сөзи «еки оқ жетирим жер» дегенди аңлатып, «айн, әйн» көпликтің формасы.¹⁴³ Бул форма сондай-ақ, қарақалпақ тилиндеги «Искендер Зулхарнайн» сөзинде ушырасып «еки шақлы

¹⁴¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.-М.1988.-С.15.

¹⁴² Насыров Д.С. Карақалпақ тилинде көплик категориясы.-Нөкис.:Билим.1961. -Б.33

¹⁴³ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.-М.:Восточная литература. 1963.-С. 276-282., Хамидов Ҳ. Карақалпақский язык XIX-начала XX вв по данным письменных памятников.-Т.: ФАН.1986. -С.76.

Искендер» дегенди аңлатып келеди.

Бердақ шайырдың дөретпелери тилинде сан категориясының колланылыуында -лар// -лер// -ләр аффикси менен бирге түркий тиллериниң рауажланыуының дәслепки дәуирлеринде көплик мәни аңлатқан -т// -ат, -аң// -ен, -з, -лық// -лик, -лақ// -лек аффикслери де ушырасады.

Тартым категориясы

Бердақ шығармалары тилиндеги тартым категориясы заттың белгили бир бетке тийисли екенлигин аңлатып келеди.

Тартымлық мәни шайырдың шығармалары тилинде төмендеги усыллар менен билдирилген:

а/Тартымлық мәни тартым жалғаулары арқалы аңлатылып, оның ийеси айтылмайды, яғный морфологиялық усыл менен жасалады. Шайырдың дөретпелери тилинде тартым аффикслериниң төмендеги фонетикалық сынарлары жумсалған:

Бирлик сан

1. -ым//им, -м, -ум//үм,
2. -ың//иң, -ң, -ун// -үң,
3. -сы// -си, -ы//и, -у// -ү,

Көплик сан

1. -мыз// -миз, -ымыз// -имиз,
2. -ыңыз// -иниз,
3. -сы// -си, -лары// -лери,

1. Биринши бет бирлик сан -м, -ым// -им, -ум// -үм аффикслери арқалы билдирилип, заттың биринши бетке тийисли екенлигин аңлатады, бул аффикстин -ум// -үм сынары хәзирги әдебий тилимизде жумсалмайды: Тәнирим сағауатлы ана мөхрин бер/49/, Бирге жүрген жорам келди/71/, Қарындасым, хеш ойланба /36/, Бир көзүм бар, йок бир көзүм/171/, Бу екки уғлум хан болмас /149/, Үнүм шықпай сам-саз болдым/135/.

Шайырдың дөретпелеринде -мыз// -миз, -ымыз// -имиз аффикслери бир заттың көп адамға тийислилигин билдирип келеди: Досларымыз аман болсын, Тилегимиз усы бизиң/233/, Ата-бабамыз Нағайдайды/144/, Ханыңыз шул болған екән/149/.

2. Екинши беттиң бирлик сандағы -ң, -ың// -иң, -ун//үң жалғауы заттың екинши бетке тийисли екенлигин аңлатып келеди.

Бул аффикстин -ун//-үң сынары хәзирги әдебий тилимизде жумсалмайды: Жамалын бир саат мийман көринди/53/, Билек күшли болып әлиң талмасын/77/, Қолынды қабартып, белинли бүтип, Дизенли сызлатып, мийнетин шегип/83/.

3. Үшинши бетте тартымланғанда атлық сөзлер бирлик хәм көплик санда бирдей көрсеткишлерди қабыллайды: -ы//-и, -у//-ү, -сы//-си, -лары//-ләри хәм заттың 3-бетке тийислигин аңлатады: Гүл йүзләри шәмси-кәмар /Ш,140/, Ол еккиси тараф болды/147/, Бир зайыфы Сәрназ екән/142/, Айат хәдислур сөзлери, Жан алур жадуу көзлери, Шәмси-кәмәрдур йүзлери/140/, Хийуәлының көнлү өсүб/170/, Қалыны йетти сан болды/143/.

Айырым жағдайларда 3-бетте тартым жалғауларының қабатласып қолланылығуы ушырасады:

Майкының уғлы Жайылған,
Йәне бириси Сейилхан/141/,
Өзге ағачның бәрисин/152/,
Төртиси енчиләш болды/154/,
Мал отысы боян болдым/1,26/.

Проф. Д.С.Насыров қарақалпақ тилинің кубла диалектлеринде де бул кубылыстың ушырасатуғынын анықлайды: уоның жийениси¹⁴⁴.

II. Морфология-синтаксислик усул менен тартымлық мәни билдирилгенде тартымланыушы заттың ийеси ийелик сеплигинин аффикси, заттың аты тартым аффиксин қабыллайды:

Мениң сөзим халық сөзи/122/,
Дүньяның аңлары көлимде барды/2/
Йурттың йахшысы-Едилбай/164/,
Ошбу тилнің бир игәси/170/,
Атым Бердимурат, мен хактың қулы/82/,
Пайғамбардың сахабасы/141/,
Жаксының үйине адам көп келер/76/,
Ең үлкени - мениң дайым,
Атын сорасаң Бийбайым/95/.

III. Синтаксислик усул менен тартымлық мәни аңлатылыуынын шайырдың дөретпелери тилинде төмендеги түрлери қолланылған:

а) Тартымланатуғын атлық сөз тартым жалғауларысыз қолланып, заттың ийесин аңлататуғын сөз ийелик сеплигиндеги бетлеу

¹⁴⁴ Д.С.Насыров. Көрсетилген мийнети. 327-б.

алмасығынан жасалады: Бахыт келермекен бизиң еллерге, Өлгенше айтарман, сөзди халық ушын/78/.

б) Тартымланатуғын заттың атамасы тартым аффиксин қабыл етип, заттың ийесин аңлататуғын сөз жалғаусыз қолланады: Карры сөзи уәсийатдур/171/., Адам уғлы бөри бирдейин болмас/77,2/., Дүнья рахәтин көрмедим/139/., Амангелди журт ағасы/167/., Төрт нәрсе — дүнья төркини/117/., Мүйтен тұхымы тентәк болды/143/.

Шайырдың дәретпелери тилинде жумсалған айырым сөзлер тартымланғанда, бул сөзлердің түбиринде сеслик өзгерис жүз берип, «т» сеси арттырылып қосып қолланылады: Душпанды мунайтып, досты күлдирер/80/., Хеш шыкпада сестим менин/151/., Озалдан қастым хан еди/245/.

Бердақ дәретпелери тилинде ақыры үнсиз дауыссыз сеске тамамланатуғын айырым атлық сөзлер тартым аффиксин қабыл еткенде хәзирги карақалпақ тилиндеги киби комбинаторлық өзгериске ушырамай яғный «к» - «г» сесине, «п» - «б» сесине өзгермей қолланыу жағдайлары ушырасады: Өлик-тирикиңни билмәсмән/148/, Тиләкини қабул етди/149/, Яплықында қойды құлғақ/141/, Зорлуқы йок, тенлик болды/152/.

Шайырдың дәретпелеринде ушырасатуғын тартымның биринши бетиндеги атлық сөзлер қаратпа сөз хызметинде жумсалғанында айырым жағдайларда субъектив баҳаны — сышайылық, еркелетиу, таңлақ мәнилерин билдиреди: Әй, кудайым, бизге ақыл дана бер/79/, Жигерли бол жастан, балам/108/, Қайда болар, иним, елиң/114/., Қулағың сал, жаным қызым/157/., Қарындасым хеш ойланба/36/., Хәй досларым, берің кеңес/130/.

Тартымның биринши бетиниң -ым//-им аффикслери адам атларының қурылысында да қолланыу жағдайлары ушырасады: Сәрдөр жеңгеси Гулайым/95/., Оның жеңгеси Гүлимхан/95/., Қәрежетке жоқ кара пул, Нурым бер енди, бер енди/74/., Гүлимди кәдірлеп бөлек, Ақ отауда баққан екен/220/.

Түбир сөздің соңғы буынында қысық дауысly -ы//и сеслери бар сөзлерге тартымның үшінши бетиниң көрсеткиши жалғанғанда соңғы буындағы сеслердің элизияға ушырап түсип қалыу жағдайлары ушырасады: Көңли яман қалған көн/147/., Ели-халқы фуқарасы/148/., Қоңқы мурын, аўзың оймақ, Келбет жағың келген келин/69/., Хәм көйниге болып жеңге, Жат еллерде турсаң келин/80/.

Тартым аффикслери түркий тиллеринин раўажланыўынын дәслепки дәўирлеринде қәлиплескенлиги илимпазлар төрепинен дәтилленген¹⁴⁵. Ески түркий жазба естеликлеринде тартым жалғаўлары толық қәлиплескенин көриў мүмкин: иним/КТ6,27/, оғлын /КТ624/ қағаны /Тон,19/, илимиз-елимиз /КТ6,19/, беглерим /КТ6,51/, қаныңыз-қағаныңыз /Е,П,25/, өгleri /Тон,44/. Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде тартым аффикси жийи жумсалғанын көремиз: мәнинг уғлым/1,73/, аның атасы/111,227/, ол аны сувда жүздирди/3,105/, бөри тиши қаришди - бөри тиси қамасты/2,104/, Келса абақ төркәним - келсе апатарқаным /2,243/.

Бердақ дәрәтпелери тилинде тартым категориясынын морфологиялық усыл менен жасалыўында -нынқы//нинки аффикси жумсалғанын көремиз. Тартымланыўшы сөз атаў сеплигинин аффиксин, ал заттын ийеси бул аффиксти қабыллайды. Бул түрдеги тартымға абстракт тартым деп аталады: Адам уғлы, бөри бирдейин болмас, Бириниң гүли солса, бириники солмас/77/, Ылайықта бу бойыңа, Сеники куры лап екен/100/, Емесе сеники жөн бе?/160/.

Илимпазлар ески түркий жазба естеликлеринде абстракт тартымды аңлатыў ушын ийелик сеплигинин аффикслери өнимли жумсалғанын көрсетеди¹⁴⁶: Бул оғыл сәнің му? — Бул бала сеники ме?/ДЛТ,3,233/, Бул қамук кимнинг турур? Айди: Бул уғанун турур. — Бул халық кимникидур? — Айтты: бул улдикидур, /Раб.2,31/.

Абстракт тартымды аңлатыўшы бул аффикс ийелик сеплигинин -ның//-ниң аффиксине келбетлик жасаўшы -ки//-қы, -ғы//-ги жалғаўының дизбеклесиўи арқалы пайда болған: нынқы//-нинки, -дики//-ники.

Сеплик категориясы

Бердақ дәрәтпелери тилинде түркий хәм хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы алты сеплик қолланған: атаў, ийелик, барыс,

¹⁴⁵ Серебренников Б.А. К проблеме происхождения притяжательных суффиксов в тюркском и уральском языках //Фонетика, фонология, грамматика -М. 1971. -С.279-281., Дмитриев Н.К. Категория принадлежности //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков., -М., 1956. Ч 2. Морфология. -С. 22-37

¹⁴⁶ Абдурахманов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси Т. 1973. -Б. 32-33., Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Н., 1974. -Б.117.

табыс, шығыс, орын сеплиги¹⁴⁷. Ески түркий тилинде жумсалған курал хэм шериклик сеплигиниң айырым формалары сақланған.

Сеплик аффиксиниң сөздин қурылысындағы орны турақлылық сыпатқа ийе болып, көплик хэм тартым аффикслеринен соң жалғанады.

Атаў сеплиги

Шайырдың дөретпелериндеги атаў сеплиги субъекттиң ноль формасын билдирип, морфологиялық көрсеткишлери болмаўы менен сыпатланады. Атаў сеплигиндеги сөз синтаксислик хызмети жағынан баслаўыш, баянлаўыш, анықлаўыш, қаратпа сөз хызметин атқарады:

а) Гәптиң қурылысында тийкарынан баслаўыш хызметинде жумсалады: Бердақ бақсы мийман болды/37/, Әжинияз сөздин ийеси/39/. Пал шайнасан дәми болмас/48/.

б) Анықлаўыш функциясында жумсалады: Тидлө кекиллери маржан төкилмиш/53/., Қамыс қосының ишинде/221/.

в) Қоспа баянлаўыштың қурамында қолланылады: Бердимурат - Бердақ болды/133/, Аға беглер, кулақ салың/64/, Балғалыдан қыз алғалы/128/, Қазы-Есен Рахматулла/127/.

г) Қаратпа сөз хызметинде жумсалады: Ойлан, Бердимурат айтқыл сөзинди/75/, Шайыр, ойлан хәр бир сөз ушын/67/.

Атаў сеплиги басқа сепликлер ушын тийкар болып хызмет етеди, басқа сепликтің аффикслери атаў сеплигиндеги сөзге жалғанады.

Ийелик сеплиги

Ийелик сеплигиниң шайырдың дөретпелери тилинде -ның// -нин, -тың// -тиң, -дың// -диң формалары жумсалған. Ийелик сеплигиндеги сөз заттың белгили бир субъектке тийисли екенлигин, пүтинниң бөлегин, орын хэм ўақыт мәнисин аңлататуғын сөзлерге жалғанып оған тийислиликти аңлатады. Гәптиң қурылысында тийкарынан анықлаўыш хызметин атқарады: Душманның хәр қашан басына жетсең/1,75/, Ақылсыздың қәсийети аз келер/1,86/, Сол жигиттиң жаны қурбан халық ушын

¹⁴⁷ Абдурахманов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси - Т. 1973. - Б. 32-33., Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Н. 1974. - Б.117.

/1,77/, Көргенлердин иши - сыртыны жайлап/1,77/, Кеўлимнин билип сезгенин жаздым/1,82/.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги киби шайырдын дәрәтпелеринде де көпшилик жағдайларда дауыссыз, сонор хәм үнли дауыссыз сеске тамамланған сөзлерге -ның//-нин, -дың//-дин affикслери, ал үнсиз дауыссыз сеске тамамланған сөзлерге -тың///-тин сыңары жалғанған. Ал шайырдын қол жазба нұсқаларында болса бул ізбе-изликтин сақланбағанын көремиз, кейини үнсиз дауыссыз сеске тамамланған сөзлерге де -ның//-нин вариантының жалғаныў жағдайлары жийи ушырасады. Бул жағдай Орта Азиялық түркий әдебий тил ушын характерли жағдай болып, Алтын Орда дәуириде Хорезм мәмлекетинде жазылған естеликлер ушын тән белги¹⁴⁸. Ийелик сеплигинин ески өзбек тилинде -ның//-нин, -нун//-нүн, -ың//-ин, -ун//-үн сыңарлары ғана жумсалған¹⁴⁹. Мәселен, Хорезмийдин «Мухаббатнама» естелигинде: Ишиттин ерса Йүсүфнин жәмәлин, Зеҳи арслан йүрәк қонрат уруғы, Кичик йашдин улуғларның улығы. XIII-XV әсирлериндеги қыпшақ-оғуз естеликлеринде де ийелик сеплигинин -ның//-нин, -нун//-нүн вариантлары жумсалған. Орхон-Енисей жазба естеликлеринде ийелик сеплигинин жаңа қәлиплесип киятырған дәуири болып тийкарынан -ың//-ин affикслери сийрек жумсалған: қағаның сабы - қағанның сөзи /КТм,9/, будуның төрүси-халықтың нызамы/КТм,8/.

Мысаллар: Пайғамбарның йараны екән/Ш,140/, Көрүңләр халықның шежиресин/Ш,140/, Ол қоньратның туўғаны екен /Ш,142/, Ол сандукның ағзын ачты/Ш,146/, Достның гүнасын кечүрүб /Ш,170/.

Шайырдын дәрәтпелери тилинде ийелик сеплиги еки түрде ашық хәм жасырын формада қолланған.

Ашық яғный сеплик жалғаўлары сеплениўши сөзге ашық жалғанған түринде хәм жасырын яғный сеплик affикслери қосық қатарларында буўын тенлигин сақлаў хәм айырым стильлик мақсетлерге байланыссыз түсирилип қолланған түринде де ушырасады: Сәхрә халқы көчүб фәзмәк/Ш,141/, Мүйтен ураны

¹⁴⁸ Фазылов Э.И. Старый узбекский язык. Хорезмские памятники XIV века -Т. I-II, Т. 1966.

¹⁴⁹ Абдурахманов Ф. Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Т. 1973. -С.36.

Ақчолфан/Ш,147/, Кулак сал, Самбет баласы/1,40/, Дин қуралы мешит болды/1,52/, Хақ дийдарын көрген экән/Ш,140/.

Барыс сеплиги

Шайыр дәрәтпелери тилинде барыс сеплиги -қа// -ке// -кә, -ға// -ге//гә, -на// -нә, -а// -ә аффикслери менен жасалып, гәптеги ис-хәрәкеттин бағдарланған объектін, оның орнын, соңғы пунктін билдирип келеди:

а) -ға// -ге// -гә аффикси менен барыс сеплигиниң жасалған түри әнимли жумсалған. Бул аффикстин -ға// -ге// -гә формасы шайырдың қосықларында дауыссыз, үнли, сонор дауыссыз сеске тамамланған сөзлерге жалғанған: Ғамгүн болма ғәриплерге қол бергил/1,78/, Қайнағаға басынды ийип/1,90/, Жийәнгә хақ нәзер чалды/Ш,143/, Мүйтәнгә уран болған экән/Ш,143/, Күнгә хәүес болған экән/Ш,144/.

б) Бу аффикстин -қа// -ке// -кә формасы тийкарынан үнсиз дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлер менен қолланғаны менен бул избе-изликтің сақланыуы турақлы емеслиги көринеди: Көкке жетер көп наласы/1,40/, Жетерсең муратқа хызметлер етсең/1,75/, Ер жигитке намыс пенен ар керек/1,83/, Хийатға уран болған екен/Ш,143/, Айралыққа бел байлады/Ш,147/, Бу сәз йуртға мақул болды/Ш,149/.

в) Барыс сеплигиниң -а// -е// -ә аффикси менен жасалған түри шайырдың дәрәтпелери тилинде ушырасып, бул форма ХІХ әсирдеги классик шайырлар тилинде, әсиресе Әжинияз дәрәтпелеринде де әнимли жумсалғанын кәриуғе болады. Бул жағдайды қыпшақ-оғуз элементлери басым Орта Азиялық түркий әдебий тилиниң Хорезмде кәлиплескен вариантының шайырға тийгизген тәсири сыпатында бахалау бизинше шынлыққа туура келеди. Мысаллар: Етти душманға ғайраты /Х,16/, Не саўдалар баша түшти/Ш,150/, Қуўат бергей алла нәзик беллере, Медет бергей газа ашылған гүллерге, Бахыт келермекен бизиң еллере/1,78/, Нәўбәхәр қызығ-жәўана, Көп болды хәўесим мениң/1,50/.

Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде бул кубылыс сақланған: үйә, она, арка, үйге, оған¹⁵⁰.

г) Айырым жағдайларда шайырдың қосықларында барыс сеплиги жасырын формада жумсалған: Алпыс-жетпис келди

¹⁵⁰ Насыров Д.С. Становление. ...-Б.327

жасым/1,22/, Жигирма тоғыз хәм отыз, Келген келгенди өмиirim /1,145/.

д) Бетлеў алмасықларының барыс сеплигинде хәзирги тилимизде бар, маған, саған, оған алмасықлары менен бирге «маңа, сана, она, ана» формалары да ушырасады: Колдан келсе ана дәўран сүрдирмес /1,76/, Мендин сана себеп болды /Ш,148/, Маңа тәкәллүм тил берди /Ш,170/.

е) -на// -не аффикси төмендеги мысалларда ушырасады: Падшах кызына жай салды/Ш,144/, Киси ярына сөз салма/1,87/, Йаңа дәрийасына йетди/Ш,164/, Билип дарына илмесе/1,85/.

ж) Шайырдың дәретпелери тилинде түркий тиллериндеги барыс сеплигиниң ең ески формаларының бири -гери// -кери, -қары// -ғары, -ра// -рә аффикслери қолланыў жағдайлары ушырасады. Бул аффикслер хәзирги тилимизде өзлериниң грамматикалық мәнилерин жоғалтып, сөз тийкарына биригип көпшилиқ жағдайда рәуиш хәм көмекши сөзлерге айланған: Жоқарыдан алғыл орын /1,109/, Әўел берермен деп соңыра бермеген /1,83/, Әзин хәммеден илгери, Есаплаған Кәлан уста /1,102/, Андын сонра Мәнибайға/1,170/, Хәк бергейлер мәдет илгери болып/1,56/, Андын сонра тисим түсти/1,143/.

з) Шайырдың шығармаларында барыс сеплигиниң мәниси атаў сеплиги арқалы аңдатылғанын көрийте болады: Көз саламан енди қаяқ, Биз сорлыға жаз келер ме?/1956,42/.

Барыс сеплигиниң ески формасы -ра//ре, -ру//рү варианты «Шежире» поэмасында тек бир жерде жумсалғанын көремиз: Сәхра халқы кечуб гезмәк, Кәнтли ерүр Ұатан түзмәк/Ш,141/, яғный кәнтли, қалалы жерге қоныс басыў мәнисинде жумсалған.

Ески түркий жазба естеликлеринде барыс сеплигиниң -қа// -ке, -ға// -ге, -ғару// -геру, -а// -е, -ру// -рү, -йа// -йе аффикслери жумсалған: Тағқа /Тон,47/, ебка /Тон,30/, кунчуйымға-қаншайымға /Ее,7/, ебгерү-үйге /Тон,30/, оғузғару-оғузға /КТ6,48/, қанына /Мч,24/, субынару-суўына /Мог,40/, йырайа-арқаға /КТм,1/, қурыйа-кейинге, батыс тәрепке /КТ6,52/.

Қашғарийдың мийнетинде де барыс сеплигиниң тийкарынан төмендеги формалары жумсалған: оғлыма/1,179/, эвға/11,12/, башра /11,222/, ташра/1,400/, йағықару-жаўға/11688/.

Табыс сеплиги

Шайыр дөретпелери тилинде табыс сеплигинин -ды//-ди, -ты//-ти, -ны//-ни//-н аффикслери қолланылып, ис ҳәрәкеттин тиккелей объектін аңлатады. Синтаксислик хызмети жағынан туўра толықлаўыш болып келеди.

а) Акыры даўыссыз сеске тамамланған сөзлерге -ды//-ди, -ты// -ти аффикслери жалғанады: Көз жасымды көрмей-ақ қой/1,41/ Бул сөзимди тынлаңызлар/1,43/, Әлапатты көрди көзим/1,46/, Жармаңызлар енди солғын жүректи/1,62/.

б) Табыс сеплигинин -ны//-ни аффикси менен жасалған түри түбир сөздің акыры қандай сеске тамамланғанына қарамастан ҳәзирги тилимиздегиге салыстырғанда өнимли жумсалғанын көриўге болады. XVIII-XIX әсирдеги юридикалық ҳужжетлердин тилинде табыс сеплигинин тек -ны//-ни, -н аффикси өнимли жумсалған еди¹⁵¹. Бул жағдай Орта Азиялық түркий жазба әдебий тилинин тәсиринде жүзеге келген кубылыс болып табылады: Алмалы көрүкли дер атыны/Ш,144/, Уллы таўларны жайлады /Ш,142/, Намазыны фасыд етди/Ш,142/, Исендим дүньяны изледим, /Ш,151/, Сандуқны дәрйаға атды/Ш,145/, Чынғысны тафыб алындар/Ш,149/, Гезди нече бөлөнд таўны/Ш,150/. Бул форма ҳәзирги қарақалпақ тилинин кубла диалектинде сақланған: кызыны, сыйырыны¹⁵².

в) Табыс сеплигинин -н аффикси тартымның үшінши бетинен кейин жалғанады: Қазанын асыб ет салды/Ш,151/, Таўшан - кийик таўын гөзлеп/1,48/, Ашлықтың азабын көрдилер елим/160/, Айтқан сөзин палдан шекер етеди/1,76/, Халықтың қанын сорған гилең бийийман/1,84/. Бетлеў алмасықлары табыс сеплигинде ҳәзирги тилимиздеги формалары менен бирге, аны, бизни түринде де ушырасады: Ҳақ бизни йаратты инсан, Аны жақсы деп ким айтар? /184/.

Ески түркий жазба естеликлеринде табыс сеплигинин -ны // -ни, -ы//-и, -ыг//-иг, -ғ//-г, -ың//-ин//-н аффикслери жумсалған: бизин /Тон,20/, аны /Мог,23/, исиг-исти, жумысты /Тон,9/ будынығ-халықты/Мог,29/, сүсин-әскерин/Ктб,47/, илин-елин /Ктб,46/. Ески түркий жазба естеликлеринде жумсалған табыс

¹⁵¹ Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. -Н.: Қарақалпақстан. 1974. -Б.258., Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақский язык... -С.82.

¹⁵² Насыров Д.С. Көрсетилген мийнети. -Б.327.

сеплигиниң -ығ//-иг//-г аффикси түркий тиллеринде сақланбаған, тек монғол тиллеринде ушырасады¹⁵³. Қашғарийдин сөзлигинде табыс сеплиги -ығ//-иг, -ың//-ин, -уғ//-үғ, -ны//ни, -н, -ы//-и аффикслериниң жәрдеминде жасалған, бул аффикслердин -ны// -ни аффикси өнимли жумсалған: эвин-үйди /1,254/, атны-атты /1,320/, бәғни-бекти /11,17/, кишини-кисини /3,108/.

д) Шайырдың қосықларында табыс сеплигиниң бирде ашық, бирде жасырын түрде жалғаныу жағдайлары ушырасады. Ашық түрде қолланылғанда конкрет объектти аңлатса, жасырын қолланғанда улығма усы түрдеги объектлерди билдиреди. Табыс сеплигиниң бундай қолланыуы заттың анықлық хәм анықсызлық мәнилерине байланысly: Таяқ урсам ашығу менен дөндирип /1,35/, Нама тапса ырғақ таппай/1,149/, Атларына мине қашты, Алалмады сулығу услап/1,200/, Сүйсең мийриң қанып - ол интизарың/1,83/.

Орын сеплиги

Шайырдың шығармалары тилинде орын сеплигиниң -да// -де// -дә, -та// -те// -тә аффикслери қолланыш, мәниси бойынша ис хәрекеттиң кеңисликтеги ўақытын, орнын, мәканын билдирип, гәптиң қурылысында пысықлағуш хәм толықлағуш хызметин атқарады. Орын пысықлағуш:

а) Дағуысly хәм үнли дағуыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге -да// -де// -дә сынарлары жалғанып, орын сеплигиниң бул аффикси ең өнимли жумсалған. Заттың тийқарғы орнын билдирип келген: Бул ағылда өгизлерден бир өзи/1,35/, Дәрйада сандукны көрди /Ш,145/, Йүрт шул йерде үч бөлүнди/Ш,166/, Сахрада өскен бүлбүли/1,172/, Шопан бол туғған жеринде/1,48/, Жаным аман жүрсе бул шийрин тәнде/1,62/.

б) Үнсиз дағуыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге -та// -те// -тә сынарлары жалғанған: Шерин тарқар журтта батыр мәрт билән /1,53/, Жасап ғөне қамыс коста /1,189/, Суўықта жүрерге онын халы жоқ /1,60/.

в) Ыақытлық мәнидеги атлықлар орын сеплигинде белгили бир ўақытты аңлатып келеди: Қыста байдың малын бақсаң/1,52/, Жылқы жылда халық шуўлады/1,59/, Хәфтада бир дәрйаны көр

¹⁵³ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. -Алма-ата.: АН КазССР. 1971. -С. 154.

/Ш,1,147/, Хеш уақытта залым қолында барын/1,76/.

Орын сеплигиниң аффикслериниң жалғаныуында да турақты избе-изликтің жоқ екенлиги яғный үнсиз дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге -да//-де//-дә вариантлары жалғаныуы ушырасады: Мың бала йаұмытда қалды/Ш,165/, Сәрдары қалфақда болды/Ш,165/, Орусда бар губернатыр/Ш,165/.

г)Орын сеплигиниң аффикслери жасырын формада қолланып, атау сеплиги менен аңлатылу фактлери ушырасады: Жасы елли сығыр жылы, Бул бир айтқан хикаяты/1,112/, Кенегес, Маңғыт-Қоруғ Жупар, Шәхрисәбиз-хытай, қыпшақ бар, Жийдели байсында-қоңырат бар, Бир нече йыл болған екен /Ш,166/, Бул мысалдағы «сыйыр жылында», «Қоруғ Жупарда», «Шәхрисәбизде» деген сөзлердеги орын сеплигиниң аффикси қосық қатарының бууын тенлигин сақтау үшін жасырын формада қолланылғанын көреміз.

Орхон-Енисей естеликлеринде орын сеплиги -та//-те, -да//-де аффикслери арқалы аңлатылған: ташда-таста/Тон,4/, илте-елде /КТм,3/, қағанта-қағанда /КТм,11/, йерде-жерде /КТм,4/. Қашғарийдин мийнетинде де орын сеплигиниң -да//-де, -та//-те аффикслери жумсалған: йерде/1,284/, ишта/1,349/, эвде-үйде /11,114/.

Бердақ шығармалары тилинде хәзирги тилимизге салыстырғанда орын сеплигиниң үнли дауыссыз сынары сийрек ушырасады. Бул жағдай XVIII әсирдеги юридикалық хужжетлердин тилинде де байқалады¹⁵⁴.

Шығыс сеплиги

Шайырдың шығармаларында шығыс сеплигиниң хәзирги тилимизде жумсалатуғын -дан//-ден, -тан//-тен, -нан//-нен аффикслери хәм хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын -дән//-тән, -дын//дин, -тын//-тин формалары ушырасады.

Шайырдың шығармаларында хәм хәзирги тилимизде тендей қолланылатуғын шығыс сеплиги себепти, хәрекеттин басланған орнын хәм уақтың аңлатыш келеди.

а) Хәрекеттин басланған орнын билдиреди: Жаманлар қасынан қонсы көширер/1,80/, Кетсем бул маннан Кабаға/116/, Көзлериннен жасты төгіп/1,90/, Атасынан жаман болса/1,84/, Тиллеринен пал

¹⁵⁴ Хамидов Х. Карақалпақ тили тарийхының очерклери. -Н.: Карақалпақстан. 1974. -Б.258.

тамбаса/1,86/, Киндиктен қан тамып тууған жер ушын/1,82/, Жәйхун дәрьядан йаф алды/233/.

б) Себепти билдиреди: Заман қысметинен сарғайдым аздым /1,82/, Құйиктен ағарды шашым/1,22/, Жеккеликтен көп йығладым/1,124/, Шұнлын чүллик болған екән/168/.

в) Хәрекеттиң баслануы уақтың билдиреди: Түргелип ертеден жұмысқа шығып/1,83/, Таң азаннан ерте турсам, Сууық сууға дөрет алсам/1,130/, Жасыннан өкпен езиліп/91/, Усы бастан етип талап, Киси ушын жүрме налып/1,91/.

г) Басқа зат пенен салыстырғанда салыстырылатуғын зат шығыс сеплигиниң жалғауын қабылдайды: Соймаға бир ешки малдан жақсырақ/1956,15/, Заман, заман болды заман, Күннен күнге болды жаман/1,118/, Жүзден жүйрик, мыңнан тулпар /1,125/, Мыннан емес жүзден оздым/187/.

д) Заттың қандай материалдан исленгенлигин билдирип келеди: Алтундын қафлаған екән/145/, Бурынжлын сафлаған екән/161/, Аяқ бауын безеп жезден/А.П.213/.

Шайырдың шығармалары тилинде хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде жоқ, шығыс сеплигиниң -дән// -тән, -дын// -дин, -тын// -тин жалғаулары жумсалған. Шайырдың қосықларында бул аффикстин -дын// -дин формасы басқа сыңарларына салыстырғанда өнімли ушырасады. Ақыры дауыссыз хәм үнли дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге -дан// -дән, -дын// -дин формалары, үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге -тан// -тен, -тын// -тин формалары жалғанған.

Э.Р.Тенишев ески уйғыр тилинде жазылған естеликлерде шығыс сеплигиниң -тын// -тин сыңары өнімли жумсалғанын көрсетеди¹⁵⁵. Соның менен бирге бул избе-изликтің бәрқулла турақлы сақланбағанын көриуге болады. Мысаллар: Мәс болып хұштин кетмеге/1,151/, Байбичелин Майкы тууды/144/, Нәсиб аўлардын ушларман/Ш,147/, Бийкәдән туғды үч батыр/Ш,158/, Чынғыс аслы кимлин боллы, Атасы йок күндин боллы/Ш,152/, Нәзер етмес дағдын дашға/Ш,153/.

Шайырдың дөретпелеринде шығыс сеплигиниң мәниси атау сеплиги арқалы аңлатылуы жағдайлары ушырасады: Он төрт уруу сүү өтмәди, Нәсийхәтини тутмады/Ш,164/.

¹⁵⁵ Тенишев Э.Р. Хозяйственные записи на древнеуйгурском языке. // Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. -Т.:Наука. 1965. -С.62.

Ески түркий жазба естеликлеринде -дан// -ден, -дын// -дин, -тан// -тен аффикслери жумсалган: өнден-алдынан/Тон,11/, йирдан-арка төрептен/Тон,11/, бериден-түслик төрептен/Тон,11/.

Кашғарийдин сөзлигинде шығыс сеплигинин -дан// -ден, -тан// -тен, -дын// -дин, -тын// -тин аффикслери қолланғанын көриуге болады: сөздән/1,431/, сувдан/11,79/, түнлүктән/2,25/, аттан/1,120/, эвдин-үйден/11,25/, кийиктин-кийиктен, жабайы ешкиден/1,182/.

Ески түркий тилинде жумсалған құрал хәм шериклик сеплигинин формалары да ушырасады, бирақ олар рәуишлик хәм көмекши сөз мәнісине өткен: Танла жаўның йетер күни, Хесабым шул болған екән/Ш,164/, Болса ийманы йолдашы, Танла йаўмил қиямети/Хорезм/, Худа бирлән раз айтышыб/140/.

Бул грамматикалық форма Бердақтың заманласы, қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) шығармаларында да ушырасады: Йәне хәм бир түрли келинләр келәр, Бүкүн келсә, танла елләрни гезәр/38/, Бүкүн келсе танла ахалап күләр/38/, Я шу күн, я танла кәрўаның көшәр/62/¹⁵⁶.

Орхон-Енисей жазба естеликлеринде құрал сеплигинин -ын// -ин, -н, -ла// -ле аффикслери жумсалған: қышын/Мог,2/, көлүкин /Тон,15/, йазын/Мог,2/, бирле/КТб,17/.

Кашғарийдин мийнетинде «Билигин улуғлыққа тәғдим», яғный «Билим менен мәртебеге еристим», «Ол аны бичәкин санчды» - «Ол оны пышак пенен шанышты» усаған мысалларда жумсалып, құрал сеплигинде қолланған сөз ис-хәрекеттин орынланыуы ушын құрал хызметин атқарғанын көремиз. Рабғузийдин «Қысса-сул-анбия» мийнетинде «Зинҳар әрклиг қылмаң, йумшақын сөзлән» /85-б/ мысалында жумсалғанын көриуге болады.

Өзбек илимпазлары Ғ.Абдурахманов, Ш.Шукуров бул форманың ески өзбек тилинде XV әсирге шекем сеплик категориясы сышатында жумсалғанын, буннан кейинги дәуирлерде рәуишлескенін ямаса көмекши сөзлердин қурылысында сақланғанын анықлайды¹⁵⁷.

Тюрколог илимпазлар түркий тиллерининң раўажланыуының дәслепки дәуирлеринде құрал хәм шериклик сеплиги болғанлығын

¹⁵⁶ Әжинияз. Танламалы шығармалары. - Н.:Қарақалпақстан. 1994. - Б.68,62.

¹⁵⁷ Абдурахманов Ғ., Шукуров Ш. Ұзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Т.:Ўқитувчи. 1973. -С.61.

ески хәм орта түрк дәуири жазба естеликлери тийкарында аныклайды¹⁵⁸. Курал сеплигиниң -ын///-ин аффикси /«кысын-жазын» киби сөзлерде/, шериклик сеплигиниң -ла///-лө, -лан// -лөн, -лы///-ли аффикслери болғанын көрсетеди.

Атлықтың бетлик хәм предикативлик аффикслери

Шайырдың шығармалары тилинде атлық хәм атлықласкан келбетлик, санлық, алмасық х.т.б. сөзлер гәптиң қурылысында баслауыш ұазыйпасында қолланғанда бетлик аффикслерин қабыллайды. Атлық сөзлердиң бетлениуи бирлик сан биринши бетте -ман///-мен, -бан///-бен, -пан///-пен, екинши бетте -сан///-сен, көплик сан биринши бетте -мыз///-миз, -быз///-биз, -пыз///-пиз, екинши бетте -сыз///-сиз, үшінши бетте бирлик хәм көплик санда грамматикалық көрсеткиши жоқ, нольлик формада қолланылады: Көзим жоқ мен бир соқырман/1,192/, Пайманам толған пақырман/1,192/, Рустәм айтубды: «қоңыратсан», Айдос айтубды: «қоңыратман», Алмас гәүхәрмен, фолатман, Чыны қоңырат хасыл задман/Ш,165/ Жалғызбан деп жалтаңлама, Көппен ғой деп талтаңлама/1,110/. Атлықтың бетлик аффиксиниң -ам///-әм формасы шайырдың шығармаларында сийрек ушырасады¹⁵⁹: Рәсүлға үммөт, хаққа қулам, кудирет ишини не биләм/260/.

Орта Азиялық түркий әдебий тилинде 3-беттеги атлық хәм субстантивлескен сөзлер баянлауыш хызметинде жумсалғанда предикатив аффикслери менен байланысқан, шайырдың дөретпелеринде аз санда болса да бул жағдай сақланын қалғанын көремиз. Предикатив аффикси ұазыйпасын хәзирги келер мөхәл -турур///-дурур фейиллериниң қысқарған формасы -дур///-дүр, -тур///-түр, -тыр///-тир, -ды///-ди аффикслери атқарған: Бул дүнья паныйдур, паяны жоқтыр/54/, Ден саўлықдур алтын тағын/1,65/, Қарадан көпдур гунайы /Ш,140/, Ханның қызьдур анасы/Ш,160/, Ата йурьдур Түркстан /Ш,166/, Кене тентөкдур иниси/143/, Айтыў мерекениң бәри тойдадур/1,62/, -ды///-ди предикативиниң

¹⁵⁸ Серебренников Б.А., Галжиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку: Маариф. 1979. -С.83-84. Благава Г.Ф. Категория падежа/ /Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М.: Наука. 1988. -С.22-30.

¹⁵⁹ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начало XX вв.. -Т.: Фан. 1986. -С.86.

қолланылуына мысаллар: Түп бабаныз Нағадайды/144/.

Ески түркий жазба естеликлерінде атлық сөзлер төмендегі бетлік аффикслери менен жумсалған: -ман//-мен, -сен, -мыз//-миз,-биз,-сиз: Қырық аз оғлымен /Судж,11/, Арық оқсен /КТм,8/, Ерен алп ерсиз /Ее,28/, Бу атамыз, Умай бегбиз /Ее,28/. 3-бет бирлик хәм көплик санның көрсеткішлери естеликте ушыраспайды.

1310-жылы Хорезмде жазылған қыпшақ-оғуз естеликлеринен Рабғузийдің «Қысса-сил-анбия» мийнетінде -дурур//-турур предикативи өнимли жумсалған: Араб қамуғы Исмаил урығы турур, Солих анинг ялавачи турур, Исмаил айды: Ул атам турур¹⁶⁰. XVII әсирдегі Хорезм шахы Абулғазы Бахадырханның «Шежірейи түрк» мийнетінде де жийи ушырасады: Расул Мухаммад турур /11/, Лафзы адам араб тили турур/13/, Бу қадим ел турур/36/, Бириниң ати Ясулун турур/93/¹⁶¹. Бу форма XVIII әсирдегі юридикалық естеликлерде де жумсалған: Мурат шайық бабамыз турур/Ахиднама/.

Атлықларда болымсызлық формасы

Атлық хәм атауыш сөзлер ғәптиң қурылысында баянлауыш хызметінде жумсалғанда болымлы хәм болымсыз формаларда қолланады. Бердақ дөретпелери тилинде атлық хәм субстантивлескен сөзлердің болымсыз формасын жасауда «е» толықсыз фейилдің хәр қыйлы сынарлары /емес, эрмас/ атлық сөзлерге дизбеклесип келиуі арқалы жасалады: Ендиги жасларым жас емес, Өткен өмиримде бас емес, Жарылмады бул тас емес /1,146/.

Анықлылық хәм анықсызлық категориясы

Шайырдың шығармаларында жумсалған атлық сөзлерде анықлылық хәм анықсызлық төмендегі усыллардың жәрдеминде аңлатылғанын көриуге болады:

а) Анықлылық тартым жалғаулары арқалы аңлатылады: Ата-бабамыз Жайылған/Ш,167/, Шайыр едим көзим көргенин жаздым /77/, Қолынды қабартыш, белинди бүгіп /83/, Ханыңыз шул болған екән/149/.

¹⁶⁰ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. -Т.:Езувчи. 1990. -С.54,76.

¹⁶¹ Абулғозий. Шажарайи турк. -Т.: Чуллан. 1992. -С.36,93.

б) Ийелик хәм табыс сеплигинин ашық жалғаныуы аркалы анықшылық аңлатылады: Майқының уғлы Жайылған/Ш,141/, Сол жигиттин жаны қурбан халық ушын/77/, Ашлықтың азабын көрдилер елим/60/, Бу сырны анасы билди/Ш,144/, Аянбағыл қызметинди халық ушын/75/.

в) Анықсызлық атлық сөзлердин алдында «бир» сөзинин ямаса белгисизлик алмасықларының дизбеклесии аркалы аңлатылады: Бир ғарры айтса әңгиме/179/, Ақ дәрәя бетке барғанда, Бир қыссаны оқығанда /181/, Бир қара жылан қойнына, Шубатылып кирген екен /191/, Көзим жоқ мен бир соқырман /192/, Акыр бир күн дүнья өтер, Қылыш сүйреп әжел жетер/149/, Биреулер бай, биреулер жарлы, Биреулер намыслы арлы, Биреулер гийнели зарлы, Теңбе-тең сынап билгейсиз/92/.

Атлықларда жыныстың билдирилиуи

Шайыр шығармаларындағы адам хәм тағы басқа да жанлы хайуанларды билдириу ушын атлықларда жыныстың аңлатылыуы хәр кыйлы усыллар менен билдирилген¹⁶²:

а) Лексикалық усыл менен атлықларда жыныс түсиниги аңлатылғанда сөзлер өзиниң тийкарғы семантикасы бойынша белгили бир жынысты аңлатып келеди. Бундай сөзлерге тууысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын терминлер киреди: аға/36/, жеңге /36/, ата/36/, әке/42/, баба/44/, ер/53/, қатын/53/, бала/53/, қыз/55/, жауан/55/, уғыл/57/, ини/63/, апа/63/, жигит/75/, ул/81/, қайнаға/96/ келин/91/, қәйин/9/, бийкеш/90/, сиңли/91/, хаял/92/, кемпир/98/, күйеу/126/, шеше/1,87/, Айырым атлық сөзлер жынысты билдириуши морфологиялық көрсеткишлерине ийе: куда-ер адам, кудағай-хаял адам, куда бала, кудаша.

Хайуанлар хәм қусларға байланыслы: ешек/97/, қораз/106/, өгиз /35/, айғыр/41/, қой/255/, буға/100/, кошқар /63/, ат /282/, ғунан /100/, ғашыр /99/, тай /100/ сөзлери жумсалған.

б) Морфологиялық усыл менен атлықларда жыныстың аңлатылыуы атлық сөзлердин кейнине аффикслердин жалғаныуы аркалы иске асады. Ер адамлардың атларына «мурат»,

¹⁶² Хәзирги карақалпак әдебий тилиниң грамматикасы. -Н.: Билим 1994. -Б. 116-117., Дмитриев Н.К. О категорий грамматического рода в азербайджанском языке.//Изд.АПН.РСФСР вып. 40.1952. -С.96-100., Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М-Л. 1956. -С.64-67.

«бек», «бай», «назар», «бет», «нияз», х.т.б. бир компонент жалғанады: Бердимурат /84/, Халмурат /32/, Елмурат /73/, Кутлымурат /39/, Кулмурат/84/, Еримбет/74/, Нурымбет/74/, Орымбет/84/, Самбет /40/, Қошымбет/95/, Алланазар/39/, Сейтназар/40/, Ерназар/71/, Алланияз/39/, Байнияз/39/, Бегнияз/39/, Әжинияз/39/.

Хаял-қызлардың атларының бир компоненти «айым», «гүл», «хан», «бийке», «жамал», «зада», «сәнем» х.т.б. болып келеді: Бийбайым /95/, Гүлайым/95/, Арыұхан/95/, Мийрихан/95/, Гүлзар/247/, Ақжүзик/222/.

Араб-иран тиллеринен өзлестірілген адам атларында «а» аффикси хаял-қызлардың атларына жалғанады: Әлим-Әлийма, Сәлим-Сәлийма, Кәрім-Кәрийма, Рәхим-Рәхима, Мүслим-Мүслима.

в) Атлықларда жыныстың аңлатылыуы морфология-синтаксислик усыл менен аңлатылғанында жыныс билдириуши арнаулы сөзлердің дизбеклесип келиуи арқалы иске асады: Жайылғанның уғлы Нағдай/286/, Аның уғлы Тохтамышхан/286/, Аның иниси Мендибай/290/, Хан Жәнибек қайнағасы, Ханның қызы бахшийдасы/166/.

КЕЛБЕТЛИК

Шайырдың шығармаларында жумсалған келбетлик сөзлер түркий тиллеріндегі¹⁶³ хәм қарақалпақ жазба естеликлеріндегі¹⁶⁴ сыяқлы мәнилері, грамматикалық өзгешеліклеріне қарай сапалық хәм қатнаслық келбетликлер болып бөлінеді.

1. Сапалық келбетликлер шайырдың шығармаларында хәзирги қарақалпақ тилиндегі киби заттың түрин, көлемін, ренін, дәмін, мөлшерін хәм сапасын аңлатып, түбир келбетликлер түрінде ушырасады, аффикслердің жалғаныуы арқалы жасалмайды¹⁶⁵.

а) Адам, хайуан хәм басқа да затлардың түр-түсін билдиретуғын келбетликлер: Ағыу, қызыл, сары жипек, Аяқ бауына

¹⁶³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М. 1988. -С.150. Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках./Тюркологическая исследования. -М.-Л. 1963., К проблеме частей речи в тюркских языках./Вопросы грамматического строя. -М. 1955., Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв из Восточного Туркестана. -М.-Л.: Наука. 1962.

¹⁶⁴ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начало XX вв. -Т.: Фан. 1986. -С.88.

¹⁶⁵ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М.-Л. 1948. -С. 79.

өргенин/44/, Торы ат мүнөб Майкы келди/Ш,149/, Қоңыр атлы жигит ким деди?/149/, Атаклы, қарыұлы қара өгизим/35/, Ышқысында қызыл гүлдин, Сайраса дәрманы болмас/47/, Қызыл шадыр, йашыл шадыр /Ш,165/.

б) Заттың дәмін, мазасын билдиретуғын келбетлик сөзлер: Шийриннен татты тиллерин/91/, Сөзин шийрин, тилин палдай/90/.

в) Адам, хайуан хәм басқа да затлардың көлемине, сыртқы көринисине байланысly сыпатты билдиретуғын келбетликлер: Маңлайында еки нәхән шақы бар/35/, Терең ақыл керек сөзди дизбеге/83/, Уллы йуртлар бар мусылман/144/, Гезди неча бөләнд тауны/Ш,150/.

ғ) Тәбийий белғилер, минез-қулық хәм хал-жағдайға байланысly белғилерди билдиретуғын келбетликлер: Азан менен ерте турсам, Суұық сууға дәрет алсам/130/, Қыйсықты жолға салмаса/86/, Қасың қара. белиң нәзик/89/, Өттең, жарлы. аш Ерназар/71/, Биразлар аш, биразлар ток, Ток адамның қайғысы жоқ 133/, Әлимбайың сықмар екен 100/, Тынық қыял керек бәрин сезбеге 83/, Жаксы адам душпанларын күлдирмес/76/, Мүйтен тухымы тентек болды/143/.

2) Қатнаслық келбетлик атауыш хәм фейил сөзлерге келбетлик жасаушы аффикслердің жалғаныуы арқалы жасалып, заттың түр-түсин, көлемин, шамасын, келбетин х.т.б. затларға қатнасын билдиреди: Мазалы екен делін бе?/99/, Атаклы қарыұлы қара өгизим/35/, Бизлер шыққан бул ұапасыз заманда/61/.

Бердақ дәретпелери тилинде де XVIII-XIX әсирлердеги жазба естеликлердің тилиндеги сыяқлы араб-парсы тиллеринен өзлестирілген келбетлик мәнисин аңлататуғын сөзлер ушырасады: Жан алур жалуу көзләри/50/, Тәубекәри сууфы болдым/Ш,172/, Мана тақаллұм тил берди/Ш,170/, Худа тақдийр еткән ишти, Тәбәлліл етмәк йалған екән/Ш,172/, Чыны қоңырат хасыл затпан /Ш,165/.

Келбетликтің дәрежелери

Жай дәреже. Келбетликтің жай дәрежеси түбир келбетликлер түринде ушырасады, арнаулы грамматикалық көрсеткішлери жоқ: Жаксы адам сөз мәнисин аңлайды, Жаман адам пасық сөзди тыңлайды/81/.

Салыстырыу дәрежеси. Шайырдың дәретпелеринде -рак// -рек, -ырак// -ирек аффикслери арқалы жасалын, бир затты екінши зат

пенен салыстырғанда, салыстырылған заттың өзгешелік белгилерін көрсетеді: Ақ ғашырдан ұллырақ па?/99/, Сәл гийтини қысқарақ па?/100/., Сәл паланы жуқарақ па?/100/. Келбетликтің салыстырыу дәрежесі аналитикалық жол менен жасалғанда шығыс сеплігінде келген атлық сөз бенен келбетлік дизбеклесип келиуі арқалы билдириледі¹⁶⁶: Бердимурат-халықты, халық-Бердақты, Жалғызындай көрер жаннан жақсырақ/83/, Саны жүз сапасыз талдан жақсырақ 84/, Жеген бир зағараң палдан жақсырақ/84/.

Арттырыу дәрежесі. Интенсив формалардың келбетлік сөзлердің алдында қолланылыуы арқалы жасалады: Қап-қара болып жүзлери/179/, Суп-сур болып қызыл жүзи/187/, Ханның минези жөп-жаман/216/, Қып-қызыл аларған ол еки көзи/35/, Билди қыз жаўды ап-анық/195/. Арттырыу дәрежесі чыны, дөс сөзлери менен де аңлатылады: Айдос баба чыны ерды/Ш,166/, Дөс елли де пирден қайтпа/87/. Арттырыу дәрежесі сапалық келбетліклердің алдында күшейтиу рәуишлериниң келиуі арқалы жасалады: Құта менмен болған екен/184/, Сондай қыйын болды быйыл/59/, Жұла аўыр келди салық/72/, Жүдә қыйын болған екен/101/, Құта гөрқаў болған екен/184/, Менде болды ен жүйрик тил/180/. Келбетлік сөзлердің тәкиарланып келиуінен арттырыу дәрежесі жасалады: Түрли-түрли инәм келди/170/, Бәлек-бәлек думан келди/163/, Өмир өтип әдүан-әдүан/182/.

Пәсейтиу дәрежесі заттың сапасып, көлемин, түр-түсин, белгилерин пәсейтип көрсетеді¹⁶⁷. Шайырдың дөретпелеринде -ғыш//-гиш, -шыл//-шил, -лаў//-леў, -һна//-һе, -ғылт аффикслери арқалы аңлатылған: Сарғыш ендирип жүзине/185/.

Түркий жазба естеликлеринде келбетликтің салыстырыу дәрежесі-сырақ аффикси арқалы аңлатылған: ақсырақ-ағырақ МЧ,20/; Арттырыу дәрежесі -ин//-ен күшейтиу жанапайы арқалы жасалған: ин илки-ен дәслепки /Моғ,30/. Қашғарийдин сөзлігінде келбетликтің арттырыу хәм салыстырыу дәрежелерин аңлатыуда төмендеги формалар жумсалған: ап-ақ/1,70/, көп-көк /1,316/, сап-сары/1,355/, чим өл тон-жүдә хөл тон, кийим/1,325/, Тум кара ат-дым кара ат/1,324/.

¹⁶⁶ Тагиев Б.М. Степени имен прилагательных в азербайджанском языке. -Баку. Автореф. дис. .канд. фил. наук. 1965. -С.14.

¹⁶⁷ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. -Н.: Билим. 1994. -Б.144.

САНЛЫҚ

Шайырдың шығармалары тилинде жумсалған санлық сөзлер хәзирги қарақалпақ тили¹⁶⁸ хәм диалектлериндеги¹⁶⁹ сыяқлы мәнилик жақтан санақ сан, қатарлық сан, жыйнақлау сан, шамалық сан, топлау хәм бөлшек сан түринде ушырасады.

Санақ сан

Санақ санлар қурылысы жағынан дара хәм қоспа санлықлар түринде ушырасады. Шайырдың дөретпелеринде төмендеги дара санақ санлар жумсалған: бир: Жамалың бир саат мийман көринди 63/, еки, екки: Әнес, Мәлик екки киши/41/, Қыбчак, Хытай еки уруу/14/, үш, үч: Томауылының үч уғы бар/146/, Бердимурат үшке шықтың/143/, төрт: Осман Әлий төрт чәхәрийар/140/, бес, беш: Хүкими йүрип беш қаладан/160/, Бес күн мийман адам улы/48/, алты: Бөри алты урыу қарақалпақ/Ш,143/, йети, йетти, жети, жетти: Йети ықлым сахыбқыран/161/, Қалыны йетти сан болды /Ш,143/, Сунқар екен жети пушты/44/, Хисап етсем жетти, сегиз/44/, сәккиз: Йети-сегиз ханны көрдим/171/, Сәккиз теңгемизди қаққан/103/, тоғыз, тоққыз: Тоғыз батпан қызыл тары/37/, Келди енди отыз тоққыз/146/, он: Бир жасым он жасқа татыр көринди /61/, йигирма, жигирма; жийирма: Йасады йигирма бир табақ /151/, Жигирмада дардай болыш/144/, Жийирма беске келгенше /150/, отыз, отуз: Келдик енди отыз жасқа/146/, Отуз уғулның атасы/153/, қырк, қырық: Жөнсиз қырық күн қайғы-уғайым шеккеннен/82/, Отыз тоғыз, келдің бе қырық?/146/, елиу, елли: Қырық-әм өтти келди елиу/146/, Яшап турсаң Бердимурат қырқ-елли/62/, алпыс, алтмыш: Келдим енди алпысыма/147/, Алтмыш жола ат шаптырыш/105/, жетпис, йетмиш, жетмиш: Жетпис үштедур жасларым/151/, Йетмиш-сәксан йашда өзим/171/, Жетмиш-сексен яшқа кирдим/172/, сәксен, сәксан, сексан: Йетмиш-сәксан йашда өзим/172/, Жетмиш-сексен яшқа кирдим /305/, тоқсан: Өмирим йетмәс тоқсан-йүзге/148/, жүз-йүз: Жақынлапты жасың жүзге /158/, Өмирим йетмәс тоқсан-йүзгә/148/, мың: Бәрчә қаралфақ үч мың үй/164/.

¹⁶⁸ Бекбергенов А. Имена числительных в каракалпакском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Ашхабад. 1971. -С.6-10.

¹⁶⁹ Доспанов О. Каракалпақ тили кубла диалектинин лексикасы. -Н.: Каракалпакстан. 1977. -Б.77-88.

Шайырдың дөретпелерінде «бир» санлығы мәнісінде «жекке», «жалғыз», «ялғыз», «тақ», «дара» сөзлери, «еки» санлығы мәнісінде «жуп», «қос», «егіз» сөзлери қолланылған. Бул сөзлердин семантикасы санлық сөзлерге салыстырғанда бир қанша тар, оларда сапалық мәни басым болып келеди: Кенегес, маңғыт-жуп, Теке-тақ /Ш,143/, Хан табағын дара қойды/Ш,151/, Жойылыпты жалғыз тоның/42/, Не көрмеді ялғыз басым/138/, Өзбек йекке болған екән /Ш,141/, Қыйқанлыққа болып егіз/145/, Тамғасы қос болған екән/Ш,154/.

Шайырдың дөретпелерінде араб-парсы тиллеринен кирген «дуу»/екки/, «чар», «шар», «чәхәр»/төрт/, хәпте/жети/, пәнж/бес/, чиҳил/қырқ/ санлықлары қолланылған¹⁷⁰: Худа берди дуу жаҳанны/Ш,161/, Ачны чара-чара қойды/Ш,154/, Шар төрептен хәр елаттан/126/, Хәфтәда бир дәйяны көр/Ш,147/, Алғур шунқарның пәнжеси/Ш,160/.

Шайырдың дөретпелерінде 2,7,8,9,50 санлықларында геминация кубылысы-инлаут позицияда сестин қосарланып қолланыу жағдайы гезлеседи: екки, йетти, сәккиз, тоққыз, елли. 60 санының қурылысында хәзирги тилимизге салыстырғанда эпентеза кубылысы яғный «т» сесинин қосылып қолланыуы ушырасады: Үч йүз алтмыш киши өлди/Ш,161/, Алтмыш жола ат шаптырып/105/. Негизинде бул кубылыс түркий тиллерине тән болып табылады. Түркий тиллеринен қазақ, қарақалпақ, ноғай тиллеринде «алтмыш» сөзинин қурылысындағы «т» сеси түсип (алпыс), уйғыр хәм чуваш тиллеринде бул сөздин қурылысындағы «л» сеси элизияға ушырап «атмыш» түринде жумсалады, ал басқа түркий тиллеринде «алтмыш» формасы айырым сеслик өзгерислер менен сақланған¹⁷¹. Демек, «алтмыш» түркий тиллеринде ески форма болып, бул форма шайырдың қосықларында да сақланғанын көремиз. Илимпазлар түркий тиллеринде оғада үлкен муғдардағы санды аңлатыу ушын «лек» парсы сөзинин жумсалатуғынын көрсетеди¹⁷². Бул «лек» санлығы жазба естеликлерден Захириддин Мухаммад Бабырдың «Бабурнама» естелигинде қолланылған: Бир

¹⁷⁰ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начало XX вв. Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. -Н.1990. -С.20-21.

¹⁷¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М.1988. -С.175.

¹⁷² Тенишев Э.Р. Имя числительное.//Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М. 1988. -С.178.

лак афған йығылыблур¹⁷³. Бердақтың шығармаларында бул сөз еки жерде жумсалғанын көреміз: Жәм болыпты адам лек-лек/106/, Дүнья деген байда лек-лек/158/.

Шайырдың дөретпелерінде қоспа санлықларда көбинесе үлкен сан алдын, киши сан кейининен келиў орын тәртибинде ушырасады: Жаздым бир жыл – он еки ай/182/. Үч йүз алтмыш киши өлди/Ш,161/, Он төртте отаў ийеси/159/. Қоспа санақ санлардың сыңарлары байланыстырыўшы дәнекерлер арқалы байланысып келиў фактлери ушырасады: Мың да беш жүз зайып келди/105/, Жүз мың да бир бәле жетти/50/. Бердақтың шығармаларында мультипликатив қоспа санлықтың курамындағы «мың» санының алдындағы «бир» санлығының түсип қалыўы ушырасады: Мың да беш жүз зайып келди/105/. Ески түркий жазба естеликлеріндеги сыяқлы киши санның үлкен санлардан алдын қолланыўы да гезлеседи: Бир он йети батыр өтди/162/. Булардан басқа да төмендеги қоспа санлықлар жумсалған отуз үч мың /140/, он беш /144/, отуз тоқуз /150/, он алты /144/, он жети /144/, он сегиз /144/, он тоғыз /144/, жигирма төрт /145/, жигирма алты /145/, жигирма сегиз /145/, жигирма тоғыз /145/, отыз алты /146/, отыз жети /146/, отыз сәккиз /146/, отыз тоққуз /146/, бес жүз /105/, қырық мың /105/, он сегиз мың /140/, алтмыш беш /142/.

Шайырдың дөретпелерінде жумсалған бир саны ҳазирги карақалпақ тилиндегидей басқа сөзлерге салыстырғанда өзиниң көп мәнилиги менен ажыралады¹⁷⁴.

а) «бир» саны санақ сан түринде қолланылады: Бир начары болған екән/144/, Жаздым бир жыл он еки ай/182/.

б) «бир» саны ўақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклесип ўақыттын анық екенлигин билдиреди: Ақыры бир күн көрермен /110/, Бир күн көрди ақ отаўны/150/.

в) «не, неше» алмасықлары менен дизбеклесип белгисизлик алмасығын пайда етеди: Не бир иске қыйналарсаң/69/, Бир нешениң буған ақылы жетпеди/55/.

г) «бир» сөзи сөз дизбегиниң қурылысында келип, келбетлик хәм рәуишлерди пайда етеди: Бир шаппат нан болды сөзимниң бәси/60/, Өткен өмир бир пул шелли көринер/60/, Бир күнше

¹⁷³ Бабурнама. - Казань. 1857. - Б. 468.

¹⁷⁴ Бекбергенов А. Карақалпақ тилиндеги санлықлар. - Н.: Карақалпақстан. 1976. - С.31.

жокдур өмирим/142/, Өзи бир тентек биймаза/Ш,157/.

д) -лик аффикси арқалы атлық жасалады: Бирдик жаксыдур таяр бол/70/, Оңлық хәмел саған жеткен/88/.

е) «бир» сөзи шөрт дөнекериниң хызметинде жумсалады: Кеўлим хошдур турқына бир карасам/36/.

к) «бир» сөзине барыс сеплигиниң аффикси жалғанып декорреляция кубылысына ушырап рәуиш мәнисинде жумсалады: Узағына бирге жүрген ермегим/36/.

Қатарлық санлықлар

Қатарлық санлықлар шайырдың дәретпелери тилинде сийрек қолланылған. Қатарлық санлықлар санақ санға -ыншы// -инши, -ланшы// -ленши аффиксиниң жалғаныуы арқалы жасалып затлардың қатар тәртиби, ретлик санын билдирип келеди: Биринши муны билгейсиз/93/, Екинши кызы Мәхийда/96/, Үшинши кызы Арыўхан/95/, Бесинши кызы Рәўшан/95/. Бердақ қосықларында қатарлық санларды жасауда -ленши аффикси жумсалған: Еккиленши бизлерге/1,285/. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде бул форма өнимли жумсалады: бирленши, жетиленши¹⁷⁵. Проф С.Е.Малов бул форма қарақалпақ тилине Хийўа өзбеклери тилинен келип кирмеди ме екен деп қарайды: lansi (хивинск.узб) - lensi¹⁷⁶. Бирақ бул форма қарақалпақ халық дәстанлары тилинде де ушырасатуғынын көремиз: Екиленши күнинде/55/, Үшленши күн толғанда/55/, Жетиленши күнинде/58/, Тоғызланшы күнинде/88/¹⁷⁷.

Бердақтың дәретпелеринде араб тилинен өзлестирилген «әўел», «әўўал», «әдепки» сөзлери «биринши» қатарлық санлығы менен мәнилес болып жумсалған: Әўўал адам, ақыр хатам/149/, Әўўал хақ, инсан бил буны/117/, Әўелде кеўил бөлгенин/36/, Тыпыршылап әдепкисиз/200/.

Жыйнақлаў санлықлары

Шайырдың дәретпелеринде жыйнақлаў санлықлары хәзирги тилдегидей -аў//-еў//-әў аффикслери бирден жетиге шекемги санақ санларға жалғаныуы арқалы жасалған, бул аффикстин -әў

¹⁷⁵ Насыров Д.С. Становление... -Б.328.

¹⁷⁶ Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. -Н.:Каракалпакстан. 1966. -С. 32

¹⁷⁷ Алпамыс дәстаны. -Н.: Каракалпакстан. 1990.

сыңары хәзирги әдебий тилимизде жумсалмайды: Бийге екеў ара қойды/Ш,151/, Уғы төртәу болған экән/Ш,156/, Биреў бәлент, биреулер пәс/93/, Биреў менен жолдас болсаң/91/, Биреў емес, екеў болды/102/.

Шайырдың дәрәтпелеринде жыйнақлаў санлықларының мәниси санақ санға III бет тартым аффикслериниң -ы//-и, -сы/ / -си, -ысы// -иси жалғаныўы арқалы билдирилип, субстантив-лесип келеди: Еккиси қошулған экән/Ш,149/, Төртиси еңчиләш болды /Ш,154/, Бешиси хәм көсе болды/Ш,155/, Қосып күшлерин еккиси /АП,189/.

Топлаў санлықлар

Шайырдың шығармаларында топлаў санлықлар сийрек қолланылып санақ хәм жыйнақлаў санлықларына шығыс сеплигиниң аффикси жалғаныўы арқалы жасалған.Топлаў санлықлары затларды сан жағынан бирдей топарларға бөлип, топлап көрсетеди: Ат қуйрығын үздән өрүб/Ш,169/, Жүзлен жүйрик, мыннан тулпар/125/.

Санақ санлықлардан кейин келген атаўыш сөзге шығыс сеплигиниң аффикси жалғаныўы арқалы топлаў санлықлары жасалады: Он тилләдан келди салық/71/, Хүкими йүрүб беш қалалан/160/.

Топлаў санлықларының мәниси -лап//-леп аффикслери арқалы аңлатылып, топлаў хәм жыйнақлаў мәнилерин билдиреди: Оңлап, жүзлеп буға мойын, Ол аўынан алған екен/2,217/.

Топлаў санлықлары жыйнақлаў санының кейинине «ара» сөзинин дизбеклесиўи арқалы да жасалады: Бийге екеў ара қойды/284/.

Шамалық санлықлар

Шайырдың шығармаларындағы шамалық санлықлар санақ, жыйнақлаў, бөлшек санлықларға -дай//-дей, -тай//-тей, -лаған// -леген аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалып, заттың санын, мұғдарын, аңлатып келген: Бир қайық жүзлеген салдан жақсырақ /84/.

Санақ санлықларға -лар//-лер аффикслериниң жалғаныўы арқалы да шамалық санлықлар жасалады: Отқа қарылды мыңсанлар/211/. Еки санақ санлықтың жупласып қолланыўынан шамалық санлықлар жасалады: Йетмиш-сәқсан йашда өзим /Ш,171/, Алпыс-жетпис жасқа келдим/122/, Йетти-сегиз ханны көрдүм/Ш,171/, Яшап турсаң Бердимурат қырк-елли/62/, Сөзге

инант мынды-жүзди/74/.

Санақ санлықтар менен «неше, нешше, сан» сөзлеринин дизбеклесиуі арқалы да шамалық санлықтар жасалады: Бир нешениң буған ақылы жетпеди/55/, Кетти ләшкерлер нешше сан/229/.

Бөлшек санақтар

Шайырдың шығармаларында бөлшек санлықтар аз санда болса да ушырасып, бөлімі шығыс, ийелик септиклері, ал алымы тартым аффиксин қабыллау арқалы билдирилелі: - Тенгени бөлдік төрт жерге, Бирин алың Айдос баба/183/, Төрттин бирине дийхан турар. Тең бөл, - деди Айдос баба/163/, Сизди кылдық төрттин бири/161/.

Пүтиннің екиден бир бөлегин аңлатыу үшін «ярым», «жарты», «жарым» сөзлери, төрттен бир бөлегин аңлатыу үшін «шерек» сөзлери қолланылған: Бир ярым ай бирге жатып/145/, Жарым жолда майрылған бар/121/, Тен жарыман салық пулға/164/, Болды сонда түннің жарпы/222/.

Нумератив сөзлер

Шайырдың шығармалары тилинде хәр қыйлы өлшемлерди билдирип санлық пенен заттың атамасының арасында қолланылатуғын есаплық-нумератив сөзлер ушырасады: Тоғыз батпан қызыл тары/37/, Он сериси қайда кетти/38/, Бир шаппат нан болды сөзимнің бәси/55/, Үш қулаш гөне қуйыға/97/, Жети лүркин жылқы жыйды/131/, Тоғыз ушан ғәзийне алды/175/, Алтыңш жол ат шаптырып/105/, Қасық дәнсіз қалдық быйыл /58/, Йети сан ат шуннан қалды/25/.

Ески түркий жазба естеликлері хәм Қашғарийдің сөзлигинде санлықтардың төмендегі түрлері жумсалған: бир /Мог,29/, эки /Тон,10/, үч /КТб,4/, төрт /МЧ,19/, бәш /Мог,10/, алты /КТб, 33/, йэтти, йети /Мог,24/, секиз /МЧ,13/, тоқуз /Тон,9/, он /Тон, 19/, йегирми /КТб,11/, отуз /МЧ,4/, қырк /КТб,42/, элиг /Тон,42/, йетмиш /КТб,12/, секиз он /МЧ,3/, йүз /МЧ,3/, бин /Тон,14/, түмен /Тон, 36/, сәксән/410/, тоқсан/1,410/, мың/ 1,372/.

Бердақ дәретпелеринде жумсалған санлық сөзлер тийкарынан хәзиргі қарақалпақ тилиндегі санлықтарға сәйкес келеді. Соның менен бирге, шайырдың тилинде хәзиргі тилимизге салыстырғанда санлықтардың фонетика-морфологиялық өзгешеликке ийе бир қанша сыңарлары қолланылған.

АЛМАСЫҚ

Бердақ шығармалары тилинде жумсалған алмасық сөзлер түркий тиллери хәм қарақалпақ жазба естеликлериндеги киби сан хәм сеплик категорияларына ийе. Шайырдың дәретпелеринде алмасықтың төмендеги мәнилик түрлери жумсалған: бетлеу, силтеу, сорау-қатнас, жәмлеу, белгилеу, белгисизлик, болымсызлык алмасығы.

Бетлеу алмасығы. Бетлеу алмасықлары белгили бир бетти аңлатып бирлик хәм кәплик санда қолланған. Шайырдың қосықларында бетлеу алмасығының биринши бет бирлик сан мәнисинде «бенде», «сорлы», «дәкең» сәзлери жумсалған: Аның паркын айтып бул сорлы нетер?/81/, Сорлы Бердимурат жазар халық ушын/78/, Айтпай оны бенде нетер?/149/, Бендеңе өзін пана бар/119/, Тәрийп етти дәкең сени/129/.

Биринши бет бирлик санда «мен», «мән» алмасығы жумсалған: Атым Бердимурат мен хактың қулы/82/, Менин кеулим хакдур билсең/41/, Көриппедин мени бәңги/41/, Сенин сөзин мәлим маған/43/, Анажан, маңа жауаб бер/III,147/, Разы болғыл анам мендин/148/, Меннен алдың сен бир тенге/41/, Онда көк жүрмел бар, менде қара ат/56/.

Екинши бет бирлик санда «сен» хәм «сән» алмасықлары жумсалған. Олар сепленгенде төмендеги түрде ушырасады: Сен хәм мендин айра түстин/148/, Қызартпағай биреу сениң жүзинди/75/, Мендин саңа себеп болды/148/, Саған дәрман излер едим/115/, Сени хакқа тафшурдум деб/148/, Мен хәм айра түштим сендин/148/, Тилгенем, сеннен наразыман/71/.

Үшинши бет бирлик сан «ол» алмасығы аркалы аңлатылған: Ол байлауда тұрған екен/226/, Сууықта жүрерге аның халы жоқ/60/, Оның патшасы Алтын хан/177/, Худа берди оңа дәсти/168/, Бийлер оңа жарамады/177/, Оған моллеке қыйналма /42/, Оны да алып еткіл шүкир/42/, Аны жақсы деп ким айтар /84/, Бир пуш дәне билсең аный/42/, Оннан Майқы тууған екен /155/, Андын Айдост, Майбас тууған/155/, Кемис бар ма, беглер онда? Анда солар хызмет етер халық ушын/77/.

Бетлеу алмасығының көплик санда жумсалыуы. Биринши бет көплик санда «биз», «бизлер» алмасығы жумсалған: Бизлер шыққан бул опасыз дүньяда/61/, Бизің заманның бийлерин/50/, Әуел бастан ала бизгә/281/, Тоқтан бизлерге буйым жоқ/53/, Тойға

шақырмай бизлерди/100/, Бизден бурын неше заманлар болды /60/. Айырым орындарда бирлик сан биринши бетти аңлатыу ушын «биз» алмасығы жумсалып, сыпайылық, киши пейиллик мәнилтерин аңлатып келгенин көремиз: Жумсады бизди хожайын/1,157/, Хак бизни йаратты инсан/162/, Биз жүрмиз елге қайталмай/37/, Әй, кудайым, бизге ақыл дана бер/79/, Биз сорлыға жаз келер ме?/57/.

Екинши бетте көплик санда «сиз», «сизлер» алмасығы жумсалған: Сизиң пир қаракум ийшан/102/, Сизлерге адам жиберди/235/, Сендейлерге емес заман/89/, Сизди қылдық төрттиң бири/164/, Неше қус сизден қарызым бар/172/. «Сиз» алмасығы айырым жағдайларда бирлик сан хызметинде жумсалып тыңлаушыға деген құрмет, сыйласықты аңлатып келгенин көремиз:

Сиз меҳрибан болун деди/151/, Сөзди кесип айтсам сизге /158/.

Үшинши бет көплик санда «олар», «алар» алмасықлары жумсалған: Олар ойлар өзлериниң оңарын/76/, Алар хызмет етер бәрхә халық ушын/78/, Оларға енди пана бер/121/, Аларның паркын билгейсиз/93/, Оларды бай деп ким айтар?/86/.

Бетлеу алмасықлары сепленгенде бир қанша сеслик өзгерис жүз береді:

а) Ийелик сеплигиниң жалғауы биринши, екинши бет көплик санға жалғанғанда ийелик сеплиги жалғауының құрылысындағы «н» сеси түсип қалады: бизиң/501/, сизиң/102/.

б) үшинши бет көплик санға ийелик хәм табыс сеплигиниң аффикси жалғанғанда «л» сеси түсип қалады: оның /95/, оны /111/.

в) Бетлеу алмасығының биринши, екинши, үшинши бет бирлик санына барыс сеплигиниң жалғауы жалғанғанда: маған/43/, саған /115/, оған/42/ түрине өзгереді.

г) Үшинши бет бирлик санына орын хәм шығыс сеплигиниң аффикси жалғанғанда «л» соноры «н» сонорына өзгереді: онда /116/, оннан/95/.

Басқа сөз шақапларына өткен бетлеу алмасықлары өзиниң белгилі бир бет пенен байланысын биротала жойтып жибермейді: Бәриннен бизлей бир гедей жақсырақ /84/, Қызды тууған сол хаялды, Онындай бузық қыялды/233/, Керек болып бизлердей қыз/198/, Кудайым етпесин ондай/108/.

Орхон-Енисей естеликлеринде бетлеу алмасықларының төмендегі түрлері жумсалған: мен /КТм,11/, бен /Тон,1/, биз

/Тон,8/, сен /МЧ,18/, син /Тон,10/, сиз /МЧ,22/, ол /Тон,10/.
үшінши бет көплик санды аңлатыушы бетлик аффикс
жумсалмаған¹⁷⁸:

Силтеу алмасықлары. Шайырдың қосықларында силтеу алмасықлары бир неше адам, хайуан, зат хәм кубылыстардың ишинен биреуин айырып силтеп көрсетиу ушын жумсалған. Силтеу алмасықлары атлық сөзлердин алдында дизбеклесип келип санлык, келбетлик, рәуиш сөзлерди алмастырын қолланылған: -Бул, бу алмасығы сөйлеу уақытында бар зат хәм кубылысты аңлатады: Бул дунья паныйдур, паяны йокдур/54/, Худа берди бу зибанны/172/, Бул ақ қустың әрманы көп/44/, Бу сырны анасы билди/78/.

«Бул, бу» алмасығы субстантивлескенде көплик аффикслерин қабыллайды: Қытай, қоңырат - булар бұлди/44/, Булар келди он беш йашқа /147/, Сурханға булар хәм келди /168/. «Бу» алмасығына сеплик жалғаулары жалғанғанда «н» сеси арттырылын қолланылады, айырым жағдайларда сонор «н» сесиниң тәсиринен аңлаут позициядағы қос еринлик «б» үнли дауыссыз сеси «м» сонорына өзгереді: Усылай өткен буннан бурын /66/, Сорасаныз буны менен/73/, Биринши муны билгейсиз /93/, Мунда олтурмақ әбести/163/, Жийен муннан алған экән /142/, Мундын мақлук инсан болмас/149/.

- Мына, мынау, мында алмасықлары сөйлеуши менен тыңлаушыға жақын аралықтағы анық белгили зат хәм кубылысты билдириу ушын жумсалған: Қосы мында деген дауыс /195/, Келип тур мынау сүйгениң /36/, Ашылмады мына манлай /162/.

- Ана, анау алмасығы сөйлеуши менен тыңлаушыға бир қанша алыс жердеги бирақ оларға белгили болған затты силтеп көрсетеді¹⁷⁹: Анау жатқан Палым лаққы/72/, Анау күни алдап мени/40/, Жылжып келсе анадайдан/47/.

- Ол силтеу алмасығы бетлеу алмасығының үшінши бет формасы менен уқсас. «Ол» алмасығы атауыш сөзлердин алдында атрибутивлик хызметте қолланғанда силтеу мәнисин аңлатады хәм гәпте анықлауыш болып келеді: Ол қыз он беш йашқа кирди/144/, Ол сандукға салған экән/145/, Ол төртиси енши алысты/154/, Ол сыйырда бүйир болар/92/. «Ол» алмасығы субстантивлесип белгили бир бетти билдирсе, онда ол бетлеу алмасығы мәнисин

¹⁷⁸ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. -Алма-ата: АН КазССР. 1971. -С. 179.

¹⁷⁹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Н.: Билим. 1981. -Б. 109.

билдирип келеди хэм гәптиң курылысында баслауыш хызметин аткарады: Олар ойлар өзлериниң оңарын/76/, Жаман болса да ол өмирлик жолдасын/33/.

- Сол, шул алмасығы сөйлеуши менен тыңлаушыға бурыннан белгили болған, бирак бир канша алыс жердеги зат хэм кубылысты аңлатады: Йурт шул йерде үч бөлүнди/168/, Шул сарайда өмир сүрди 144/, Көрер күниң сол удайы/43/, Солдур пөлектиң гәрдиши/50/. Сол, шул алмасығына бетлик хэм сеплик аффикслери жалғанғанда оның курылысында фонетикалық өзгерислер жүз береді: Шундын қалфақ болған экән/14/, Шуннан қыбчақ болған экән/142/, Барып шунда жай тутарман/147/, Соған мегзес хызмет етер халық ушын/76/, Соның бәрин көрди мынау көзлерим/82/.

Көплик аффикси жалғанғанда «сол» алмасығының түбириндеги «л» сеси түсіп қалады: Солар хызмет егер бәрхә халық ушын /76/.

- Ошбу, усы алмасығы сөйлеу процесинде бар болған зат хэм кубылысты айрықша атап көрсетиу ушын жумсалған: Кулақ салың ошбу сөзге/148/, Ошбу тилниң бир игәси/170/, Аман қоймай усы халға/59/, Болып усынындай заманға қайыл/75/.

Силтеу алмасықларының дөрөнди түрлери де қолланылған: сонындай /35/, анадайдан /47/, сондай /54/, шундағ /56/, солай /60/, усылай /66/, усылайынша /73/, бундай /89/, шуңача /150/, шүйтүб /167/.

Орхон-Енисей естеликлеринде бу /Тон,12/, ол /Тон,11/, буны /КТм,10/, бунта /КТм,11/, аңар /КТм,11/, аны /КТм,13/, анта /Мог,2/ силтеу алмасықлары, Қашғарийдиң сөзлигинде бу /3,224/, ол /1,73/, мунда /1,396/, анда /1,133/, ону /3,265/, муну /3,256/, муны /1,146/, буны /1,416/ силтеу алмасықлары жумсалғанын көремиз.

Өзлик алмасығы. Өзлик алмасығының тийкарғы көрсеткиши «өз» сөзи болып мәниси хэм хызмети жағынан қарақалпақ жазба естеликлери, хәзирги қарақалпақ тили хэм диалектлерине сәйкес келеді. «Өз» алмасығы атрибутивлик функцияда қолланғанда, атлық тәрөпинен билдирилген заттың белгили бир бетке тийисли екенлигин аңлатып тартымланған атлық сөзлерди анықтап келеді, «өз» алмасығы бул жағдайда аффиксиз қолланылады: Өз исиме болдым қуунақ/180/, Өз билдигин еткен екен/183/, Өз сүйгенине қосылған/188/.

Өзлик алмасығы бетлеу алмасықлары менен дизбеклесип белгили бир бетте тартымланады. Белгили бир бетти айрықша

атап көрсетиу, күшейтиу зәрүр болғанда бетлеу алмасықлары түсип қалады: Озалдан өзи бий болды/141/, Алынды өзіннің айың /42/, Журт тиймесе өзин қарап жүргейсең/54/, Сөзим емес - олдуз өзүм/182/.

Сеплик хәм бетлик аффикслери өзлик алмасығына тартым аффикслеринен кейин орын тәртибинде жалғанған: Өз тенине қосыл келин/91/, Жалғыз өзи Ерназар бий/175/, Өзинің дедикли антын иширер/81/, Менмен тутар өзін билмей наданлар/75/, Рәхим әйлеп өзіме/74/, Бердимурат сен өзінди/75/, Жаман адам өзинен кем көрерлер/80/, Өзиннен пәске жүз салма/87/, Тап өзінде болса билим/89/, Өзіме болар өз күним/158/.

Өзлик алмасығы тәкирарланып қолланғанда рәуишлик мәни аңлатып келеди: Өз-өзим отырып пәрман естермен/55/, Өтирик сөзлер айтпаған, өзін-өзи уялтпаған /74/, Не қыларсаң өз-өзіне /65/.

Ески түркий жазба естеликлеринде өзлик алмасығы «өз», «кәндү» сөзлери менен берілген: өзим сақынтым/КТ6,50/, Ел тебер өзи келти/Кч,21/.Қашғарийдің сөзлігинде де «өз», «кәндү» өзлик алмасығы жумсалған.

Жәмлеу алмасықлары. Шайырдың шығармаларында зат хәм олардың белгилерин, қубылысларды жыйнақтап көрсетиу мақсетінде жәмлеу алмасықлары жумсалған. Олар тартым хәм сеплик аффикслерин қабыллайды:

- бәрчә, бәрчә, бәрше: Бәрчәни йаратты қудай/155/, Бәрше жәм болып отырды/173/, Бәрчәнің ата-бабасы/141/, Хызмет етдиләр бәрчәси/140/.

- бар, бәри, барлық жәмлеу алмасықлары: Бәри алты урыу қаралғақ/143/, Бар тапқанды сарп етинлер халық ушын /77/, Барлық жерлер ўақым болды/51/, Күш бермей барлық адамға/229/.

- гүлли, күлли: Үшінши хызметте гүлли/125/, Маңғыт дийән күлли Маңғыт/143/.

- гилең: Бетінде ханы жоқ гилең иймансыз/54/, Халықтың қанын сорған гилең бийийман/141/.

Шайырдың дәретпелеринде хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын жүмлө, тамам алмасықлары жумсалып, мәниси жағынан, «бәри, барлық» алмасықлары менен синоним болып жумсалады:

жүмлө: Жүмлө арабның кәбийләси/140/, Жүмлө қоңыратның бабасы/153/.

тамам: Тамам йуртты алған екән/161/, Тамам ағзаларым матам /149/.

Айырым жағдайларда «аты» сөзи жәмлеу алмасығы хызметинде жумсалғанын көриуге болады: Аты болуб қалфақ кеңести/163/, Аты болуб алаш табысты/169/¹⁸⁰.

Ески түркий жазба естеликлеринде қамуғ - хәмме /КТ6,8/, бары-бәри /МЧ,40/, барча /Мч,38/, жәмлеу алмасықлары ушырасады. Қашғарийда «барча»/1,394/ жәмлеу алмасығы жумсалған.

Сорау-қатнас алмасықлары. Шайырдың шығармаларында төмендегі сорау-қатнас алмасықлары жумсалған:

-ким алмасығы адамларға байланысly қолланып, тартым, көплик хәм сеплик аффикслерин қабыллайды: Ким болды Арзы аталықтай /150/, Таұсылып кимнің тақаны/59/, Кимге пайда, кимге зыян /69/, Чыңғыс асly кимдин болды/152/, Кимнің шундай болған екән/166/, Кими жығып, кими жығылып/105/, Кимлердің кетип жесири/96/.

-Не сорау-қатнас алмасығы адамнан басқа жанly хәм жансыз затларға байланысly қолланған:

а) Фейил сөз бенен дизбеклесип сорау мәнисин аңлатады: Қарун дүньяда не көрди?/171/, Халықтың халы не кешер?/68/.

б) Атлық сөз бенен дизбеклесип қандай, қайсы алмасықларының функциясын атқарады: Не хасылар өткен екән/178/, Не ау күсдур жибергенин/43/, Не сауда бастан кеширдим/69/.

в)Риторикалық сорау гәплерде мәнини күшейтип, айрықша белгилеп көрсетиу ушын жумсалған: Не йахшы, йаманны көрдүм /171/, Кудирет ишини не биләм?/171/.

г) «кыл», «ет» көмекши фейиллери менен қолланып, сорау мәнисин аңлатып келеди: Нәғып инам еткен деди/173/, Айтпай оны бенде нетер/149/, Өтирик айтып нетермен/137/, Не кылып ем залым сени/40/.

д) Сеплик, тартым, көплик аффикслерин қабыллайды: Нелерди көрмеді яранлар басым/35/, Неге шауып жүрмейсең деп/160/.

Шайырдың дәретпелеринде «не» алмасығының тийкарында төмендегі алмасықлар жасалған:

-неме: Мүйтен деген неме-неме, қақташлары кеме-кеме¹⁸¹. (Өтеш пенен айтысы).

¹⁸⁰ Хамидов Қ. Каракалпакский язык XIX-начало XX в.в. -Т.: Фан. 1986. -С.112.

¹⁸¹ Каракалпак фольклоры. Т.ХІІ. -Н.:Каракалпакстан. 1983. -Б. 215.

-нешик, нечүк алмасығы хәзирги әдебий тилде дерлик колланбайды, хәрекет хәм кубылыстың жүзеге шығыу себеби туўралы сораўды билдиреди: Нешик болды берген антын /103/, Заман нешик заман болды/114/, Хәр нечүк дийни мусылман /166/.

-неге: Сонша неге бад урасан/103/.

-неше, нече алмасықлары белгили бир ўақыт, муғдарға байланыслы сораўды аңлатады: Неча йыл кечди, неча ай/169/, Айланурлар неча заман/144/, Нече йыллар ай да болды/144/.

-нешше алмасығы муғдарды аңлатыў ушын жумсалған: Нешше ханнан инәм келди/169/, Аштан елди нешше адам/59/, Малы болса нешше түрли/64/, Нешше өмир өткен екен/179/.

-қа тийкарында жасалған сораў-қатнас алмасықлары:

-қай: Қай ўақ жақсы, қай ўақ жаман/140/, Қай бириннин шамаң келди/69/, Қай манлайшаға қойылды/42/.

-қайдан: Шөл бүлбүли билсин қайдан/48/.

-қалай: Қалай болды ҳалларымыз/45/.

-қандай: Қандай кешер күним менин/130/.

-қашан: Қашан жыйнар адам ести/2,52/, Қара думан қашан кетер?/134/.

-қаерде: Ойланын қаерде жүрдин/148/.

-қайда: Мен болмасам ақша қайда/190/.

-қанша: Бердимурат ўақтың қанша?/69/.

-қайсы: Қайсы батыр болған екән/157/.

Орхон-Енисей естеликлеринде ким/КТ6,9/, не /Тон,14/, кимке-кимге /КТ6,9/, неке-неге /Тон,38/, қаны-қәне /КТ6,9/ сораў-қатнас алмасықлары жумсалған. Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде ким /1,325/, не/3,233/, нэчэ/1,33/, качан/1,383/, қаны /3,254/ сораў-қатнас алмасықлары жумсалғанын көремиз.

Белгилеў алмасығы. Белгилеў алмасығы «хәр» сөзи арқалы аңлатылады, бул сөз этимологиялық жақтан иран тиллеринен ауысқан сөз болып табылады¹⁸².

а)Шайырдың шығармаларында атлық, келбетлик, санлық сөзлердин алдында жумсалады: Хәр көшеде жорға сүрип /105/, Хәр күнде бир атны сойды/150/, Хәр ис етсе кесдур иши /143/.

Қоспа белгилеў алмасығы «хәр» сөзине сораў-қатнас алмасықларының дизбеклесіуи арқалы жасалады: Душпанның

¹⁸² Хәзирги каракалпак тили. Морфология. - Н.: Билим. 1981. - Б. 114.

хәр кашан басына жетсең/75/, Хәр нечүк дийни мусылман/166/,
Хәр кимгә бир болды нәсиб/Ш,170/.

Белгисизлик алмасығы. Белгисизлик алмасығы сөйлеуши менен тынлаушыга эле белгисиз зат хәм кубылыслардың белгисин билдирип келеди. Шайырдың шығармаларында:

а)«Ким» сорау алмасығының тартым жалғаулы түри хәм -кимсә, кимиси формалары аркалы билдирилген: Кими жығып, кими жығылып/105/, Кимсе ғамғун, кимсе шад бул заманда/54/. Кимсә кәпир, кимсе мусылман /Х,5/, Кимиси шығып алдына /198/.

б)«Бир», «биреу» санлықлары өзиниң санлық мәнисин жоғалтып, сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклесип келип белгисизлик алмасығын жасайды: Не бир иске қыйналарсаң /69/, Не бир ерлер өткен екен/179/, Қай бириңнің шамаң келди/169/.

в)Белгисизлик алмасығы «әлле», «базы» сөзи аркалы жасалады: Әлле қыз ба, әлле ул ма? /200/, Әлле нелерге қыйналдың/192/. Хаял демесең атыны, Базы бир ерден зыят екен /3,287/.

г)«Не» сорау-қатнасық алмасығы атауыш сөзлердің алдында дизбеклесип келип белгисизлик алмасығының мәнисин билдиреди: Не йерлерниң сууын ичти, Не саудалар баша түшди /Ш,150/.

Болымсызлық алмасығы. Шайырдың дөретпелеринде жумсалған болымсызлық алмасықлары да адам, зат хәм кубылыстың айтылажақ ис-хәрекетке қатнасының жоқ екенлигин аңлатып, қурылысы бойынша дара хәм қоспа түрде ушырасады:

а) Дара болымсызлық алмасығы хеш, хеч, дым, хасла, сирә сөзлери аркалы аңлатылады: Хеш хәсирет шекпейсиз бул заманда /54/, Хеш уақ харын-талған емес/132/, Хасла сырды душпанына билдиртпе/77/, Хеш хабар болмаған екен/150/, Соған дым күйип жанаман/115/, Бул иси дым жаман болды/122/, Хасла жалған сөйлемеспен/118/.

б) Болымсызлық алмасығының қоспа түри “хеш” сөзине сорау-қатнас алмасықларының дизбеклесиуі аркалы жасалған: Хеш кашанда жумыс етпес өзи ушын/75/, Дағын хеш ким билген емес/133/, Майрылмай хеш бир туяктан/74/, Хақ иске хеш бир ойлан ба/37/.

«Хеш» сөзи «нәрсе», «бир», «гәп» сөзлери менен дизбеклесип болымсызлық алмасығын жасайды: Хеш нәрседен емес кемис /248/, Хеш бир адам билген емес/135/, Маған хеш гәп ешегим бар /71/, Патша хеш бир келе алмайды/217/, Хеш нәрсеге керекпекен? /137/.

Орхон-Енисей естеликлеринде болымсызлық алмасығы тек

«нең» сәзи менен аңлатылған: нең-хеш нәрсе /Тон,208КТ6,8/.

Проминализация

Баска сөз шақапларының алмасыққа өтиў кубылысы шайырдың дәретпелеринде сийрек ушырасады:

а) «Бир», «биреў» санлықлары алмасық сөз шақабына өтеди: Биреўлер бай, биреў жарлы/210/, Биреўлер пәс, биреў зыят/149/, Қызартпағай биреў сенин жүзинди/75/.

б) «Бир» санлығы тартым аффиксин қабыллап субстантивлескенде айырым жағдайларда өзиниң атлықлық мәнисин жоғалтып, белгисизлик алмасығының мәнисин аңлатады: Сонда биреўи сөйледі /196/.

ФЕЙИЛ

Бердақтың шығармалары тилинде фейилдин төмендеги грамматикалық категориялары ушырасады: фейилдин аспекттери, фейилдин грамматикалық функциональ формалары, дәреже, мейил, мөхәл, бет-сан категориялары.

Фейилдин аспекттери. Шайырдың дәретпелеринде жумсалған фейиллер болымлы хәм болымсызлық, мүмкинлик хәм мүмкинсизлик аспекттериниң биринде жумсалады:

1) Фейилдин болымлы түри тийкарынан түбир фейиллерге сәйкес келеди, болымлылықты көрсетиўши арнаўлы грамматикалық көрсеткишлери жоқ: Бул дүнья тарылды әлапат болды /60/, Белинди буў, женинди түр/108/, Жаксы жаманды сынап көр/109/, Өтти дүньядан өмирим/149/, Аңла бул сөзди халайық/149/.

2) Фейилдин болымсызлық түри -ма// -ме// -мә, -бе// -бә, -па// -пе аффикслериниң тийкар фейиллерге жалғаныўы арқалы аңлатылады: Илме ғайыптан сөзлеме, Кисиниң ярыны гөзлеме /86/, Биреў урды деп жылама/108/, Малым жоқ деп хеш мунайма /108/, Жүрме ағызыш дилбарынның көз жасын/83/, Қыз көрмәди күниў-айны/144/, Шабан атма деп сөзләди/145/, Қызартпағай биреў сенин жүзинди/75/, Яр-досларын мунайтпаған /74/, Он төрт уруў суў өтмәди/165/, Он төрт уруў көчбәй қалыб/169/, Сөзини қабул етмәди/165/, Халық дөнбесе, сенде дөнбе, Залымның гәпине кирме /120/. Айырым келбетлик фейиллердин болымсызлық түри «емес» хәм «жоқ» сөзлери менен аңлатылады: Патша әдил болған емес/132/, Хатқа туўры салған емес/132/, Жүз жыл қоныс басқан емес/132/, Хеш ким қәдирим билген емес/135/, Олар

хәм шад болған емес/135/.

3) Фейилдин мүмкинлик аспекти ис-хәрекеттин болыу мүмкиншилигин аңлатып аналитикалық усыл менен билдириледі. Қарақалпақ тилинде мүмкинлик хал фейиллерге «ал», «бил» көмекши фейиллеринин дизбеклесип келиуі нәтийжесинде жасалады. Бердақтың жазба нұсқалары хәм аўызеки түрде келип жеткен дәретпелеринде де фейилдин бундай түри ушырасады.

4) Фейилдин мүмкинсизлик аспекти «ал», «бил» көмекши фейиллерине -ма//-ме//-мә болымсыз аффикслеринин бири жалғаныуы арқалы жасалады: Биреу жүр тамақ таба алмай /121/, Хан болуб йүрт тута билмес/149/, Қосыла алмай бөтен елге/185/, Жайнатып кийим кийе алмай/187/, Бир кеше ойнап күле алмай/187/.

Шайырдың дәретпелеринде мүмкинсизлик аспектінде келген хал фейил менен көмекши фейилдин аралығындағы -а//е сеслері элизияға ушыраған: Алалмадым елди тауып/118/, Тақат қыла алмай орнында/145/, Еңбек ҳақысын ала алмай/121/, Ала алмады турған сыйын /153/.

Фейилдин дәрежелери

Шайырдың шығармаларындағы фейилдин түп, өзлик, өзгелик, шериклик, белгисиз дәрежелери субъект пенен объект арасындағы хәр қыйлы мәнилик қатнастарды аңлатып, тийкарынан форма жасауға қатнасады, айырым жағдайларда сөз жасау хызметин атқарады¹⁸³. «Категория залога в тюркских языках даже в современном ее наиболее развитом состоянии не свободна от словообразования»¹⁸⁴.

Бердақтың тилиндегі дәреже категориясы ҳәзирги қарақалпақ тилине салыстырғанда айырым өзгешеликке ийе.

Түп дәреже өзинин арнаулы грамматикалық көрсеткишлерине ийе емес, хәрекеттин субъектке қатнаслы екенин билдиреди¹⁸⁵. Фейилдин басқа дәрежедегі формалары түп дәрежеге

¹⁸³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.-Л. 1960. -С.197.

¹⁸⁴ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М. 1988. -С. 275.

¹⁸⁵ Баскаков Н.А. Залоги в каракалпакском языке. -Т.Фан УзССР. 1961. -С.7., Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Жууаплы ред. М.Дәулетов. -Н.: Билим. 1994. -Б. 201.

аффикслердин жалғаныуы аркалы жасалады: Шабанкөр алтунны алды /Ш,146/, Хәфтәдә бир дүньяны көр /Ш,147/, Екки уғлы жетим қалды /Ш,154/, Бешиси хәм көсе болды /Ш,156/, Гежи сатып сауда қылды/Ш,154/, Ерман ахун отыр анаў /72/, Хәзирети Юсуптиң хусни көркин бер/49/.

Өзлик дәреже субъекттиң ис-хәрекетиниң өзине бағдарланғанын билдиреди. Фейилдин өзлик дәрежеси дауыссыз сеслерден кейин -н// -л, дауыссыз сеслерден кейин -ын// -ин, -ыл// -ил аффикслериниң жалғаныуы аркалы жасалады.

а) Өзлик дәрежениң -н// -ын// -ин, -ун// -үн жалғауы аўыспалы фейиллерге жалғанып келеди: Ойлан, Бердимурат заман тартылды /62/, Жаў көринсе алған екен /Ш,158/, Йурт шул йерде үч бөлүнди /Ш,22/, Қаралфақ көчүб бүлінди /Ш,166/, Алынды сениң айың, Көзиме ысық көринди/114/, Көрүнди-көрүнди өзимдей ғәрип /60/.

б) Өзлик дәреже -л// -ыл// -ил, -ул// -үл аффикслери аркалы да жасалады: Өз теңине қосыл келин/91/, Ушы оралды мойныма/160/, Бүлген ел қарақалпақ болды, Қырылса да урпақ болды /133/ Жарылмады бул тас емес/146/, Еккиси қошулған екән/Ш,149/.

Айырым жағдайларда өзлик дәреже аффикслериниң қосықтың буўын санын, рифманы сақлаў ушын түсирилип түп дәрежедеги фейиллер менен аңлатылыў жағдайлары ушырасады, бул жағдайда формалық жақтан аўыспалы фейиллер аўыспасыз фейиллер менен бирдей болып келеди¹⁸⁶: Атадан туўдым не көрдим /142/, Сәрназдан туўды Қытайбек/142/, Мүйтен билән Хыйат туўған /142/, Туўдым қәдирли анадан/179/.

Белгисиз дәреже -л// -ыл// -ил, -ул// -үл, -н// -ын// -ин, -ун// -үн аффикслериниң жәрдемінде тийкарынан аўыспалы фейиллерден жасалып¹⁸⁷ хәрекеттиң белгисиз субъект тәрәпинен исленгенин ямаса исленетуғынын билдиреди. Белгисизлик дәрежедеги фейиллер төмендеги мәнилерде жумсалады:

-белгисизлик мәни аңлатып келеди: Йазылған шежиреде хат қалды /154/, Көкмар шабылды, той болды /106/, Жайылсын абырайың сениң /126/, Майданда қурылған екен /150/, Дәрбент

¹⁸⁶ Севортян Э.В. Об историческом положении категорий переходности и не переходности в тюркских языках//ВЯ. 1958. № 2. -С.26-27.

¹⁸⁷ Баскаков Н.А. Залог в каракалпакском языке. -Т.:Фан УзССР. 1961. -С.7. Хәзирги каракалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Жууаллы ред. М.Дәулетов. -Н.: Билим. 1994. -Б.201.

йықылды, йол ачты /172/.

-Өзлик-белгисизлик мәни аңлатып келеди: Қаралфақ жаўдан кутулды/166/, Бәри алты урыў қаралфақ, Өзбекдин айырылған екән/29/, Бейит хатқа сызылып тур/163/, Заман белли бузылып тур/163/, Жарлы, гедей езилип тур/163/.

Белгисиз дәреженің арнаулы көрсеткіши дауыссыз сестен кейін -л// -н, дауыссыз сестен кейін -ыл// -ил, -ул// -ұл, -ын// -ин, -ун// -үн аффикси болып табылады.

Қашғарийдің сөзлігінде де белгисиз дәрежені жасауда бул аффикслердің қатнасканын көреміз: оқ атылды/1,201/, әу безелди/2,150/, ет туғралды/2,266/, йығач буталды/1,201/, ет тузланды/2,283/.

Шериклик дәреже түбір хәм тийкар фейиллерге дауыссыз сестен кейін -ш// -с, дауыссыз сестерден кейін -ыш// -иш, -ыс// -ис, -уш// -үш, -ус// -үс аффикслерінің жалғаныуы арқалы жасалып, бир неше субъекттің бирлесип ислеген ис-хәрекетін билдиреди. Шайырдың дәрәтпелерінде шериклик дәреже фейиллери төмендегі мәнилерде жумсалған:

а) Биргелик-шериклик мәнісін аңлатып, екі ямаса бир неше субъекттің жәмлесип ислеген ис-хәрекетін аңлатады: Пиллердей алысты бүгін/105/, Жыйналысты хәмме қатын/218/, Байға көп қызлар таласып/159/, Йығында айтушған екән/Ш,165/, Қошназар қайтбай чабысты/Ш,169/, Сарпайын жабысты бүгін/104/, Еккі мерген хәм сөзләшди, Мәсләхәт қылыб ойлашды/146/, Шунда булар хабарлашды, Аман-есенлик сорашды/151/.

б) Шериклик дәреже фейиллери бир неше субъекттің көплек мәнидегі ис-хәрекетін билдирип келеди¹⁸⁸: Мал бөлүшүб енчи алды/Ш,162/, Йәне жаў болуб чафышды/Ш,168/, Өз-ара бөлисти бүгін/Ш,162/, Жуп-жуптан жүристи бүгін/105/. Айырым жағдайларда шериклик дәреже аффикслерінің түсірилип қолланыу жағдайлары да ушырасады: Кене Маңғыттың туўғаны (туўысқаны деудің орнына) екән /Ш,143/.

Өзгелик дәреже фейиллери ис-хәрекеттің грамматикалық субъект арқалы емес, ал логикалық субъект арқалы исленгенин билдиреди. Өзгелик дәреже шайырдың шығармаларында төмендегі аффикслердің ауыспалы хәм ауыспасыз фейиллерге жалғаныуы арқалы жасалады:

¹⁸⁸ Хәзиргі қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. -Н.: Билим. 1994. -Б.204.

-дыр// -дир, -тыр// -тир, -дур// -дүр, -тур// -түр аффикси баска формаларға салыстырғанда өнимли жумсалған: Солдырмағыл қызыл йүзин, /95/, Алтын қабақлар аттырып/105/, Ендирмегил сарғыш жүзге /108/, Барып душпанды өлтирди/168/, Барлық халқын жыйдырып/184/, Өләнин айтдурған екән/Ш,170/.

-т// -ыт// -ит аффикси дауыссыз сеслерге хәм й, к, р, л, қ дауыссыз сеслерине питкен фейиллерге жалғанып өзгелик дәреже жасайды: Қызларды бийжай қозғалтып /96/, Босат презентти дегенин /227/, Достынды хасла мунайтпа /109/, Уксат өзинди мөртлерге /139/, Удғайтты усы талапты /189/, Ләйләтул ақшам толғатты /146/, Өрбитпеди урпағымды /180/, Қойдай шүүләтты халықты /203/.

-ғыз// -гиз, -қыз// -киз, -ыз// -из аффикси өзгелик дәрежениң -дыр// -дир аффикси менен синоним болып дауыссыз сеске тамамланған ауыспалы фейиллерге жалғанады: Гүлимди тезден турғызып, Кур менен белин буўғызып, Бети-қолларын жуўғызып /236/, Дәўлет қонғыз хан басына /231/, Тил тийгизип жарлыларға /131/, Жатқызған төрге хийлелеп /199/, Жалғыз улын көргизбеди, Бир қасық суў бергизбеди /227/, Аўзыма суўлар тамызды /260/, Көзимнен жаслар ағызды /260/.

Өзгелик дәрежениң -қар// -кер, -қыз// -киз аффикслерин илимпазлар ротацизм хәм ламбдаизм кубылысы /Р-3/ яғный қарақалпақ тилиниң ески булгар тиллери менен байланысының қалдықлары сыпатында бахалайды¹⁸⁹: жатқар-жатқыз, жеткер-жеткиз, айтғыр-айтқыз.

-қар// -кер, -ғар// -гер, -қыр// -кир, -ғыр// -гир, -ар// -ер, -ыр// -ир аффикслери тийкарынан бир буўынлы түбир фейиллерге жалғанып өзгелик дәреже фейиллерин жасайды: Қысқарады узын бойың /250/, Питкермей елдиң мәпин/103/, Алла жеткер мурадыма /147/, Қайдан жүрген қара басқыр/255/, Қызыл құмнан кетип асқыр/255/.

-сет// -сәт аффикси шайырдың дәрәтпелеринде өзгелик дәреже фейиллерин жасауда қатнасып, өнимсиз жумсалған: Кәрсәтиб көмур, қамысны/168/, Жол көрсеткил жигитлерге/1,81/.

Шайыр дәрәтпелеринде фейил тийкарына еки дәреже көрсеткишиниң избе-из жалғаныў фактлери де ушырасады: Кысылысканнан соң хәммеси/96/, Анластырып қара балам/110/, Келистирип исти қурап/132/.

¹⁸⁹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М. 1962.-С.115-122. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус-Казань. 1976. -С. 143.

Фейилдин дәрәжә категориясы тийкарынан форма жасау менен бирге сөз жасауға да қатнасады. Сонлықтан да илимпазлар фейилдин дәрәжә категориясының фейилден-фейил, жаңа лексикалық мәни жасайтуғын қәсийетин атап көрсетеди¹⁹⁰. Ески түркий жазба естеликлеринде фейилдин түп дәрәжә: көр/Мч,23/, есид /КТм,2/, билин /Мог,23/, шериклик дәрәжә: қачыш/Онг,1/, йараш /Мог,11/, қабыш /Тон,12/, өзгелик дәрәжә: йарат/Мог,13/, атлат/Тон,25/, олурт /КТб,26/, контур /КТб,2/, бинтур /Тон,25/, йукунтур /КТб,2/, алғыз /КТб,38/, белгисиз дәрәжә: тирил /Мог,13/ алдырыл /Мог,13/, қатыл /МЧ,7/, өзлик дәрәжә: себин, /Мог,2/, булған /Тон,22/, тилин /КТб,22/, арыл /КТм,9/ түринде ушырасады. Қашғарийдин сөзлигинде түп дәрәжә: чықар /3,164/, ашат /1,210/, ишир /1,177/, тут /2,174/, мүн/2,229/; өзлик дәрәжә: безанды /1,338/, эмланди /1,259/, тирэнди /2,146/, тайанды /3,190/, белгисиз дәрәжә: оғлан итилди /1,193/, тон йыртылды /3,106/, қапуғ йапулды /3,76/ ; шериклик дәрәжә: ичишди /1,190/, ишләшди /1,240/, киришди /2,161/, көришди /2,107/, билишди /2,120/, екишди /1,212/, йемләшди /3,105/ түринде ушырасады.

Фейилдин функциональ формалары

Фейилдин функциональ формалары хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы келбетлик фейил, хал фейил, атауыш фейил түринде ушырасады. Фейилдин функциональ формаларында бир тәрәптен фейилге тән белгилер жәмленген болса, екінши тәрәптен морфологиялық қәсийетлери хәм синтаксислик функциялары бойынша басқа сөз шақапларына – атауыш фейил атлыққа, келбетлик фейил келбетликке, хал фейил рәуишлерге жақын болып келеди. Бирақ та хәрәкет мәнисин билдиреди, болымсызлық түри -ма// -ме аффикслери менен пайда болады. Фейилдин мәхәл хәм дәрәжә категорияларын сақлайды.

Келбетлик фейил

Шайырдың шығармалары тилинде келбетлик фейиллер төмендеги аффикслердин жәрдемінде жасалған:

-ған// -ген, -гән, -қан// -кен, -кән аффикси арқалы өткен мәхәл

¹⁹⁰ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М. 1960. -С. 197.

келбетлик фейиллери жасалады¹⁹¹: Корыккан экән жаўды көрүб /169/, Ата жолына тартқаны/36/, Өмирим бийкар өткен экән/171/ Саз-сөзи ериткен жанды/38/, Жүдеген бул елатыма/58/, Қайырылады ушқан қуслар/38/, Хақ дийдарын көргән экән/140/ Әууал көчкән жауынғурды/168/, Шунқар түләткән туғыр бар/161/ Келгәнлерин билгән экән/151/.

-ған//-ген, -қан//-кен формалы келбетлик фейиллер субстантивлескен жағдайда тартым, сеплик, бетлик хәм көплик аффикслерин қабыллайды: Тынлағанларға йош келген/38/, Өлген өлди, өлмегенлер, Бул дүньяға келмегенлер/134/, Зәхәр зақым болды ишип жегеним /78/, Сүйгенине хеш ойланба /36/, Көргенлердин мийри қанған/95/, Айтқанымды тыңла менін /138/.

Турақлы сөз дизбегиниң қурылысында жумсалғанда күшли эмоциональ мәниге ийе болып келеди: Жолына түсерсең қашан, Тийкарынан терис қайтқан/102/.

Бул форма меншикли атлықлардың қурылысында да ушырасады: Жайылған бай бәрин қырды/143/, Керимберген гөне нуска/40/.

Шайырдың дәретпелеринде бул аффикстин түркий жазба әдебий тилине характерли болған -ан//-ен,-йән формалары ушырасады: Маңғыт дийән күлли Маңғыт, Теке дийән теке йаўмут /143/.

-ан//-ен формалы келбетлик фейил жасаўшы аффикс айырым сөзлердин қурылысында сақланып, хәзирги тилимиздин көз-қарасынан аффикслик мәнисин жоғалтқан: Жылан аңлып жылға сайдан, Жылжып келсе анадайдан/47/. Бул мысалдағы «жылан» сөзи «жыл-жылжы-жылжыған» келбетлик фейилинен пайда болған¹⁹². Йурттан озған бәри чечән/157/, Жүйрик шешенлердин тили байланды/55/. Бул мысалдағы «шешен» сөзи де «шешкен» келбетлик фейилинен пайда болған.

-мыш//-миш аффиксли өткен мөхәл келбетлик фейили заттын хәрәкет белгисин көрсетеди: Тиллә кекиллери маржан төкилмиш /53/, Айтсам көзде жасым бәрхә егилмиш /53/, Қабыртқа сай болып енди сөкилмиш /53/, Қудайым бир сондай ерди жаратмыш /1,29/, Бираз айтар: узақтан мал келмишлер, Биразлары ийесиз мал демишлер /1,310/.

¹⁹¹ Насыров Д.С. Причастия и его синтаксические функции в каракалпакском языке. -М. Автореф. дис....канд.фил.наук. 1954. -С.6.

¹⁹² Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку.: Маариф. 1979. -Б. 231.

-мыш//-миш аффикси хәзирги қарақалпақ тилинде гейпара сөзлердің қурылысында аффикслик мәнисин жоғалтқан халда ушырасады: жемис, қылмыс, тұрмыс, өтмиш. Хәзирги түркий тиллердің ишинде оғуз тиллеринде, әсиресе түрк тилинде бул форма өнимли қолланады¹⁹³.

-ар//-ер аффикси хәзирги келер мәхәл келбетлик фейилин пайда етип өнимли жумсалған: Өлсем сөзим қалар айтып кетейин /56/. Оңар жағымды гөзлесем /69/, Сууылықтың жолы қыйнар, Оған Бердақ қалай шыдар? /130/, Қолдағлы дер хаслы затын /159/, Халынды сениң көрәрмен/41/.

Шайырдың дөрөтпелеринде бул аффикстин хәзирги тилимизде қолланылмайтуғын -ыр//-ир, -ур//-үр, -әр//-йәр сыңарлары ушырасады: Бердақ сууфы дийәр атын/159/, Сизің аўыл қайда болыр/114/, Келген жериң қайда болыр/113/, Жан алур жадуу көзлери/146/, Айта берсем ишим жанур, Сөзинни көргенде танур /141/, Чыңғыс йурттан кетәр болды/147/.

-мас//-мес//-мәс, -бас//-бес, -пас//-пес аффикси келбетлик фейилдің болымсызлық формасын пайда етеди: Мен өлмеспен сөзим жүрер бәрхәма/55/, Сөзнің паркын билмес надан/149/, Залымлар көрсетпес, хеш ўақ изинди/63/, Сениң исиң жақпас маған/41/, Жолдас болма өзиң билмес гүрт билән/54/.

Келбетлик фейилдің -ар//-ер, -р, -мас//-мес аффикслеринен кейин бетлик, тартым, сеплик аффикслериниң жалғаныў жағдайлары жийи ушырасады: Дәрйә өринә йетермән/147/, Халынды сениң көрәрмен/41/, Тамағым жоқ ишериме, Көлигим жоқ көшериме/56/.

-ар//-ер, -р аффиксинен кейин -лар//-лер аффикси өнимли жалғанған, бул хәзирги қарақалпақ тили ушын тән емес қубылыс: Өзи тиймегенге кесек атарлар/53/, Айланурлар нечә заман/144/, Бириксен жетерлер узаққа халым/53/, Қол саларлар жеген сенин нанына/81/.

Түркий жазба естеликлери тилиндеги өткен мәхәл келбетлик фейил жасаўшы «турған» морфемасы шайырдың «Шежире» поэмасында ушырасады: Бир пәрий олтурған екән/146/.

-жақ, -мақшы//-мекши, -ғуўчы, -ыўшы//иўши, -туғын аффиксли келбетлик фейиллер хәзирги тилимизге салыстырғанда өнимсиз жумсалған: Дүнья өтсе серпилежақ думан жоқ/61/, Болжап айтсам

¹⁹³ Ergin M. Turk dili. -Istanbul.: Bayrak Basim Tanitim. 1988. -S. 335.

болажақты/113/, Сынбайтуғын сақыт болдын/151/, Сулыұлығын көрмекши екен/206/, Ол бузғуучы болған экән/142/.

-ұлы//-ыұлы, -асы//-еси аффиксли келбетлик фейиллер хәзирги мәхәлге катнасылықты билдирип өнимсиз жумсалған, сеплик, бетлик, тартым, көплик аффикслери менен өзгермейди¹⁹⁴: Туудым кәдрили анадан, Шыктым саклаұлы қанадан/179/, Он төртте отаұ ийеси, Байға болсаңыз тийеси/159/, Аласысын артық алды, Бересисин берген емес/133/.

Ески түркий жазба естеликлеринде өткен мәхәл келбетлик фейиллери: йаратмыш/КТб,8/, қалмыш/КТб,9/, тутмыш/Тон,13/, бардук йирде/КТб,24/, қышладукда/Моғ,32/, келер мәхәл фейиллери: келүр/Моғ,25/, йашайур/КТб,42/, гезер/Тон,38/, барыр/КТб,10/, аңлар/Тон,34/, болымсызлық формасы: келмез/Тон,32/, билмез/КТб,50/ аффикслери арқалы аңлатылған. Қашғарийдин сөзлигинде келбетлик фейиллер көплеп ушырасады: унутған/171/, күлгән эр/2,298/, озаған ат/1,437/, баран/1,69/, турасы/2,71/, кәлеси /2,72/, турғучи/2,55/, кәчэр /1,79/, ачар /3,252/, бармас/2,68/, күймәс /1,78/, туғралмыш эт/3,330/.

Хал фейил. Шайырдың дәрәтпелеринде хал фейил төмендеги аффикслер менен жасалған:

-ып//-ип, -п аффикси өткен мәхәлге байланысly хәрәкеттин халатын, сынын аңлатып келеди¹⁹⁵: Гүл ашылып жайнамадым /51/, Жойылыпты жалғыз тонын/42/, Жаў бағынып еки қолын қаўсырса /82/, Қәлем услап сөзлер жаздым /137/, Қосып жиберди тенгени /166/, Бийлер келип мәсләхәт етти /176/.

Шайырдың «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында хәзирги әдәбий тилимизде жумсалмайтуғын -ыб//-иб//-б, -уб//-үб, -йыб, -ман//-мен аффикслери колланылған:

-ыб//-иб//-б: Ешитиб шежирениң мәнисин/140/, Айтыб баян қылған экән/141/, Асыраб саклаған Ақчолфан/143/, Суудан сүйрәб алған экән/147/.

-уб//-үб: Рәсүлиллах, бурақ мүнүб/140/, Майқыдан туғуб айырылған/142/, Қойуб гәүхәри шәмьчырағ /144/, Күйуб бағрын кәбаб болды/148/, Дейүб афған қылған екен/147/.

-ман//-мен: Кула дүзде жайып кулаш, Өлерменлер болған екен /210/, Шадыман болған күнлерим/144/.

¹⁹⁴ Насыров Д.С. Причастие и его синтаксические функции в каракалпакском языке. Автореф. дис... канд.фил.наук. -М. 1954. -С. 18.

¹⁹⁵ Хәзирги каракалпак тили. Морфология. -Н.: Билим. 1981. -Б. 193.

-ып// -ип, -п аффиксли ҳал феи́л тәкирарланып келгенде даўамлы ис-хәрекеттиң орынланыў жағдайын, себебин билдирип келген: Жүре алмадың күлип-ойнап/58/, Жууырып-жортып тамақ таппай/132/, Бузып-жарып кирер болды/95/, Ойлап-ойлап максетине жетерсен /53/.

-а// -е, -й аффиксли ҳал феи́ллер тийкар феи́лдеги ис-хәрекеттиң иске асыў халатын жағдайын аңлатып келеди: Жүре алмадың күлип ойнап/58/, Атқа минип желе бердим/38/.

Болымсызлық түри -ма// -ме// -мә, -па// -пе, -ба// -бе жалғаулары арқалы жасалып болымсызлық аффикслеринен соң бәрхәма ҳал феи́лдиң -й формасы менен жуўмақланады: Карамай ата-анаға /66/, Тенлик таппай жылай бердим/52/, Он төрт уруу өтмәй йатды/164/, Шарқылдамай сәни болмас/48/, Қызартпағай биреў сениң жүзинди/75/, Жөн-жосақларды сорамай/88/, Дос таппай хәм жүрме босқа/110/, Үним шықпай сам-саз болдым/135/, Ҳаслы хайўан әсте кетпей/161/, Тыңланбай айтқан сөзлери/179/, Питкермей елдиң мәпини/103/, Ис питпейди қыйналғаннан /36/, Қошназар қайтбай чабысты /Ш,244/.

Бул аффикстиң болымсызлық -майын// -мәйин түри шайырдың дәрәтпелеринде аз санда ушырасады: Төрк болмайып даўам келди/169/. Бул грамматикалық форманы А.М.Шербак ески түркий тиллеринде өнимли жумсалған қурал сеплигиниң аффикси сыпатында қарайды¹⁹⁶. А.А.Юлдашев бул форманың башқурт тилинде де жумсалатуғынын көрсетеди¹⁹⁷. Акад. Ҳ.Ҳамидов Әжинияз шығармаларында бул форма жумсалатуғынын көрсетеди¹⁹⁸: Заман егләмәйин чықты да кетти, Йылына йетмәйин азар да тозар, Билмәйин хайрана мензәр.

-а// -е// -й аффиксли ҳал феи́л тәкирарланып келгенде ис-хәрекеттиң тәкирарланыўын, даўамлылығын билдирип келеди: Айта-айта талар жағын/65/, Шаршасақта жүре-жүре, Ҳәммеге тегис пана бер/120/, Жылай-жылай күни өти/187/, Оқып шықтым қайта-қайта/181/.

Ҳал феи́лдиң -ғалы// -гели, -кели, -алы// -ели аффикси бурын болған, салыстырмалы өткен мәхәл түриндеги хәрекеттиң басланыў

¹⁹⁶ Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. -М.-Л. 1962. -С. 171.

¹⁹⁷ Юлдашев А.А. Соотношение деспричастных и личных форм глагола в тюркских языках. -М.: Наука. 1977. -С. 65.

¹⁹⁸ Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX начала XX вв по данным письменных памятников -Т.: Фан. 1986. -С. 124.

уактын аңлатып шайырдын дөретпелеринде өнимли жумсалган, бул форма ески түркий жазба естеликлеринде де жумсалган¹⁹⁹: Бул дунья-дунья болгалы, Шайырлар қалем алгалы, Қарақалпақ халық болгалы/132/, Сол жаман түсти көргели, Атаўда өмир сүргели /193/, Халық атағын алгалы, Ҳақ тағала жол салгалы/132/.

-ғанша//генше, -қанша//кенше, -ғунча аффикси тийкарғы фейилдеги ис-хөрекеттин даўам етиў шегин, ўактын аңлатып келеди я болмаса еки хөрекетти салыстырып көрсетеди²⁰⁰: Өлгенше рахмет саған өгизим/36/, Жийирма беске келгенше /150/, Отыз жасыма толғанша/150/, Қырықта кәткуда болғанша /150/, Шыққанша бул жаным жалғыз/198/, Келгенше усы жасыма /121/.

«Шежире» поэмасында бул аффикстин ҳазирги тилимизде жумсалмайтуғын -ғунча варианты ушырасады: Аллах йадын айтмағунча, Акшам түнөб йатмағунча, Ұәлий алдын тутмағунча, Жаўға хәм чабмаған екән/162/.

Өткен мәхәл келбетлик фейилдин -ған//ген формасына орын сеплиги аффикслериниң қосылыўынан -ғанда//генде қоспа аффиксли хал фейил формалары жасалып ғәптин қурылысында пысықлаўыш хызметин атқарады: Бердимурат суўпы болғанда, Асталыралла, тәубе қылғанда, Жетпис үш жасқа келгенде, Таўсылып тур ўәспим мениң/152/.

Ески түркий жазба естеликлеринде хал фейилдин төмендеги аффикслери ушырасады: алып /КТм,7/, тезип-қашын /Моғ,41/, көрипен /КТб,4/, тутыпан /КТб,7/, уча /КТб,16/, кеча-кешип /Тон, 25/, баса /Моғ,32/, санча /Кч,19/, өлү /КТб,27/, көрү-көре /КТб,16/, ити-ете /КТб,1/, коды-койа /Тон,27/, укқалы/Моғ,28/, алғалы /Моғ,32/.

Қашғарийда хал фейилдин төмендеги жалғаўлары жумсалған: ака турур /1,103/, көрүб /1,179/, кирүб /3,72/, барубан /2,237/, кәлибан /2,237/, турғалы /1,60/, болғынча /1,19/, тикмәгинча /2,28/, көрмәгинчә/3,431/.

Атаўыш фейил

Бердақ шығармаларында атаўыш фейил жасаўда төмендеги аффикслер қатнасқан:

¹⁹⁹ Абдурахманов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Т.: Ўқитувчи. 1973. -С. 130.

²⁰⁰ Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларынын тили// Д.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Д.Сайтов. -Н.: Билим. 1995. -Б. 123.

-мақ//-мек, -мәк, -пақ//-пек, -бақ//-бек аффикси атау сеплигинде келгенде ис-хәрекеттің процесін атап көрсетеді: Кешпек бенденің жаны/153/. Бул заман әсте сөйлемек/66/, Сәхра халқы көчүб гезмәк/141/, Мунда олтурмақ әбести/163/. Барыс сеплигинде -мақ//-мек аффиксинің соңғы сеси түсіп қалып -маға//-меге түрине өзгереді: Хайтыұ-мереке бармаға /95/, Душпанды өз зинданына баспаға/49/.

Атауыш фейиллер сепленеді: Жийән коймакнын мәниси /141/, Сәйлемекке бир пурса бер/119/.

Тартым аффикси жалғанғанда бул аффикстің ақырындағы -қ//-к үнсиз дауыссызлары үнли дауыссыз сеске өзгереді: Қутылмағы гүман болды/169/.

Бул аффиксли атауыш фейиллер «учун», «ушыш», «бирлән» тиркеуишлери, «дәркар», «лазым», «керек» модаль сөзлери менен, болымсызлық түри «жоқ», «емес» сөзлери менен дизбеклесип келеді: Сәз мәнисин билмек дәркәр/153/, Сарп өйлемек ушын халық жолына /99/, Алмақ ушын ол арыны/199/, Енди сени көрмек жокты/112/.

-ыұ//-иұ//-ұ аффикси (болымсызлық түри -маұ//-меұ) шайырдың дәретпелеринде атауыш фейил жасауда қатнаскан, бул аффикс хәзирги тилимизде жүдә өнимли жумсалады²⁰¹: Күн көриұ түсти қыйынға/57/, Байлаұлы турдық казықсыз/59/, Хәр йергә сораұ салынлар/Ш,149/, Тыңлаұына кулак таппай/47/, Сораұында мәни болмас/47/, Күнлер көриұ қыйын заманда/53/, Мийрас емес ойнап-қулиұ /146/, Жүриұге мәдар калмады/147/, Салды жүуен асылыұға/221/, Кулак салып тыңлаұ керек/112/, Жылаұ менен өгги түнин/93/.

-ыс//-ис//-с, -ыш//-иш//-ш, -уш//-үш аффиксли атауыш фейиллер өнимсиз жумсалғанын көриұ мүмкин: Анластырын кара балам/110/, Ханға сәлемге кирисин/171/, Бурынғы жүрис-тұрысын/171/, Атушуб чапышған екөн/Ш,167/, Даўлашғанға бөла салды /Ш,167/.

-ыс//-ис аффиксли атауыш фейиллер субстантивлескенде атауыш сөзлер жасалады: Палұанға гүрес туттырып/105/, Карғыш алды худаы атып/Ш,167/, Жаұмут билән уруш етиб/Ш,165/.

Академик А.Н.Кононов ески түркий жазба естеликлеринде -мақ//-мек аффикси жумсалғаны менен олар атауыш фейилдин

²⁰¹ Қутлымуратов Б. Имена действия в современном каракалпакском языке. Автореф. дис. ... канд.фил.наук. -Н. 1963. -С. 11.

хызмети уазыйпасын аткармағанын көрсетип өтеди²⁰².

Қашғарийдің сөзлігінде атауыш фейилдің -ыш//-иш, -уш//
/-үш, -ш, -мак///-мек///-мәк аффикслери жумсалғанын көремиз:
атыш/1,92/, айтыш/1,136/, кәлиш/1,351/, бармак/1,289/, кәлмак
/3,70 /, көрмәк/3,281/.

Фейилдің бет-сан категориясы

Шайыр шығармалары тилинде фейилдің бет-сан формалары пикирди тыянақлы түрде баянлауда хызмет атқарған. Фейилдин бетлениуи биринши хәм екинши беттеги бетлик аффикслери аркалы билдирилген, түркий тиллеринде хәм хәзирги қарақалпак тилинде үшінши беттин арнаулы грамматикалық көрсеткиши жоқ²⁰³. Қурылысы жағынан бет-сан аффикслери еки топарға бөлинеди:

а) Толық формадағы бетлик аффикслери.

Бет	Бирлик сан	Көплик сан
I бет	-ман///-мен	-мыз///-миз
	-пан///-пен	-пыз///-пиз
	-бан///-бен	-быз///-биз
II бет	-саң///-сен	-сыз///-сиз
III бет	(нолылык форма)	-лар///-лер, -ләр

Бет-сан аффиксиниң толық формалары төмендеги фейиллерге жалғанады:

-а///-е, -й аффиксли хал фейиллерден жасалған хәзирги хәм өткен мәхәл фейиллерине: Төгемен хадал теримди/246/, Шах айтты «маған тийесен» /205/, «Жылатпайман елди» – деди /168/, Акырет пенен ел журтыма қайтаман /55/, Байлаймыз еки қолынды /197/, Билемиз хаслы затынды /197/, Не қылғаныма көнесен /205/, Шахқа жүресиз дәдриу /206/, Тийгенлер тийсин тиймеймен /159/;

-мас///-мес, -мәс, -бас///-бес аффиксли келбетлик фейилдин болымсызлык формаларынан кейин: Билмәсмен сүди, зийаны /

²⁰² Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв. -Л.: Наука. 1980. -С. 73.

²⁰³ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. -М.: Высшая школа. 1962. -С. 103., Серебrenников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку.: Маариф. 1979. -С. 155., Қарақалпак әдебияты классиклери шығармаларының тили. -Н.: Билим. 1995. -Б. 147-148.

172/, Мен өлмеспен сөзим жүрер бәрхама/55/, Тийдирмеспен тириде өзим /168/, Оларға бермеспен шыдам/201/.

-п// -ып// -ип affиксли хал фейиллерден жасалған өткен мөхәл фейиллерине: Ханның түсине енипсен/197/, Өзин бир излеп келипсен/197/.

-р// -ар// -ер affиксли келбетлик фейил тийкарында пайда болған хәзирги-келер мөхәл фейиллерине: Чынғыс: Йазларман, қышларман, Нәсиб аўлардын ушларман /147/, Өз-өзим отырып пәрман етермен, Сөзимди оқысам дәрман етермен/55/, Сен йығларсаң жан балам деб/148/, Уяларсаң Айдос баба/166/, Билдирермиз деген екен/216/, Көтерерсең ақырында жаманат /54/, Нағыз палұанға мегзерсен/43/.

б) Қысқарған формадағы бетлик affикслери

Бет	Бирдик сан	Көплик сан
I бет	-м	-қ// -к
II бет	-н	-ңыз// -иңиз
		-нлар// -нлер
III бет	-	-лар// -лер

Бет-сан категориясының қысқарған түри төмендеги фейиллерге жалғанған:

а) Өткен мөхәл фейиллериниң -ды// -ди, -ты// -ти формаларына: Сени хақға тафшурдым деб/148/, Көзим соқыр болдым олақ/180/, Бизлер шахдан келдик деди/196/, Еситтик сениң даңқынды/197/, Жеткердиниз усы халға/223/, Ашлықтың азабын көрдилер елим/60/, Астырдылар Ерназар бий/175/, Гүлимди услап алдылар/202/.

б) Хәзирги-келер мөхәлдеги шөрт мейил формаларына: Сайрасам қағып тишимди/51/, Өткен күнлерге қарасам/178/, Өлсем сөзим қалар айтып кетейин/56/, Қыста байдың малын бақсаң /52/, Шаққан аяқ басып хызмет етпесең/53/, Еситсеңиз сөзди аттан/161/.

Шайырдың дәретпелеринде бет-сан категориясының колланыуында айырым өзгешеликлерде көринеди:

а) Бет-сан affикслериниң толық формаларын қабыллайтуғын айырым фейиллерге биринши бетте қысқарған формалар жалғаныу жағдайлары ушырасады: Ийниме киймишәм мәлле /151/, Құдирет ишини не биләм/171/, Енди сизлерге не дерим /215/, Отларға

күйип мен жанам, Өтті дүньядан өмирим/1,85/, Йашлықта қоймышам ғұлпақ /X,51/, Расулға уммет хаққа күлем /Ш/.

б) Бетлик аффикслери биринши бет бирлик санға жалғанғанда айырым жағдайларда фейилдің болымсызлық түри түсирилип қолланылады: «Барман» - деди Ерназар бий /2,198/, «Барман» - десе тил алмады /2,198/, «Қайтпан» - деди Ерназар бий /2,200/.

в) Хәзирги қарақалпақ тилинде бет-сан категориясы үшінши бетте нольлик формада колланады, ал шайырдың дәретпелери тилинде -ды//-ди, -ты//-ти аффикслери жалғаныў жағдайлары ушырасады: Жокты көзимде зәрре нәм /151/, Бул дүнья паныйдур паяны азды /138/, Мәнзил узақ йүк ағырды/162/.

г) Үшінши бет бирлик хәм көплик санда -лар//-лер аффикси колланған, бул хәзирги тилимиз ушын тән емес кубылыс: Азаптан ақтылар көзимнен жасым/35/, Хақ бергейлер мәдет илгери болып /56/, Жолда душпан орды қазып жатарлар/53/, Патшаға арзы айттылар/211/, Биразы басын қостылар/211/, Гүлимди услап алдылар/202/.

Көплик санда: Бул сөзимди тынланызлар/43/, Жарманызлар енди солғын жүректи/62/, Көринлер аслы задыны/146/, Ештинлер илтифатыны/146/, Хызмет етдиләр бәрчәси/140/.

Мейил категориясы

Бердақ шығармаларында фейилдің мейил категориясы фейиллерден аңлатылған ис-хәрекеттин объектив шынлыққа қатнасы яғный буйрық, тилек, шәрт хәм анық мәнили хәрекетлерди аңлатып келеди.

Буйрық мейил. Фейилдің буйрық мейилдеги түри қандай да бир хәрекетти орынлаўды буйырып, ийтермелеп, орынлаўға шақырық мәнилерин аңлатып келеди.

Буйрық мейилдің биринши бет бирлик сан формасы -айын// -ейин, -йын//-йин аффикслери аркалы билдирилип буйрық-тилек мәнилерин аңлатып келеди: Бердақ дер, сөзимди айтып кетейин /50/, Сөйлейин болажақ ислерди байқап/77/, Қутылайын бул қайғының емин бер/49/, Көрейин Лукманның узақ өмирин бер /49/, Берейин қолда барымды/41/, Әрмансыз ойнайын, сүйип қушайын/49/, Жигитлер айтайын арзы халымды/77/, Уллы болсам той берейин/213/, Хәсиге кетпейин тәўбе етейин/55/.

-ай//-ей аффикси аркалы биринши бет буйрық-тилек мейили жасалған: Болай десең елге мырза, Еллеринди қылғыл ырза /87/,

Өткен истен хабар берей /X/, Ғамлы кеулінге не етей/67/, Алма жеген алтыс бийди, Көрей – деди Ерназар бий/153/, Бийлер анда келе алмады, Өлей десе өле алмады/2,199/, Әрман менен жолдан кетей/72/.

Буйрық мейилдің биринши бет көплик сан формасы -айық / / -ейик, -йық// -йик, -алы// -ели аффикслери арқалы билдирилип, сөйлеуші менен тыңдаушыға ортақ болған ис-хәрекетти аңлатып келеди: Атларын айтып кетейик/140/, Патшаға хабар берейик /233/, Сездирмейик буны хеш кимге/215/, Айтпайық хәм буны ханға /215/.

-алы// -әли аффикси XV-XVI әсирлерде жазылған Орта Азиялық түркий жазба естеликлеринде жумсалып, биринши бет көплик санды аңлатқан: Бир сөз бар қылалы изхар /3,159/, Кел Аманбай сорасалы, Не аў қусдур жибергениң /43/, Екеуимиз баралы сөзин басына /1,304/.

Буйрық мейилдің екнши бет бирлик сан формасының негизги түри тийкар фейиллер болып табылады: Анда бул сөзди халайық/149/, Қапа болма, теңинди изле/36/, Қосылып узақ өмир сүр/37/, Хызмет етсең халық ушын ет/66/, Жаманнан қаш, узаққа кет/66/, Жумыс исле тууылған соң ел ушын/32/, Ғәрип көрсен ақылыңды айт/111/.

Шайырдың қосықларында -ғыл// -гил, -кыл// -кил жалғаулары арқалы екнши бет бирлик сан буйрық мейили жасалған, бул форма хәзирги әдебий тилимизде сийрек жумсалады²⁰⁴: Ойлан, Бердимурат айткыл сөзинди/75/, Шайыр Бердимурат жөне тапкыл сөз/61/, Сөзлерим мерұертдүр еситкил хәр бир/82/, Хызмет еткил удайына халық ушын/75/, Ойланбағыл кеулим хабарыны жаз /60/, Йығламағыл қайғу-ғам йөб /148/, Бердимурат қойғыл, болмағыл хәси /55/, Бәрха бергил достына қол /70/, Бай дәулетин бергил бийғам жасайын /49/.

-ғыр// -гир аффиксиниң түбир фейиллерге жалғаныуы арқалы эмоционаллық -ғарғау, кейиу, қайғырыу, тилеу мәнилериндеги екнши бет буйрық мейиллери жасалады: Мойны сынғыр саған иймес, Көп семирп шошқа болма/88/, Бул ушыш өлгирде жүрмей жетекке/1,127/.

Буйрық мейилдің екнши бет көплик сан формалары төмендеги аффикслер арқалы жасалған:

²⁰⁴ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. -Н.: Билим. 1994. -Б. 221.

-ың// -иң, -уң// -үң, -ң: Кулак салың ошбу сөзге /148/, Алын, алың, алың деди /151/, Сиз меҳрибан болуң деди /151/, Ешитин йәне бир сөз бар /153/, Қырк адам болуң жәм деди /149/.

-нлар// -нлер, -ынлар// -инлер, -унлар// -үнлер: Қырық адам талаб қылыңлар /149/, Хәр йергә сораў салыңлар /149/, Нәсийхәтимни тутыңлар /164/, Дәрьяны өтүб йатыңлар /164/, Көрүңлөр халықның шежиресин /146/, Ешитинлер илтифатыны /146/, Көрүңдәр аслы затыны /146/.

-ңыз// -ңиз, -ыңыз// -иңиз, -уңыз// -үңиз, -ыңызлар// -иңизлер: Мени айыб етмәңиз жанлар /172/, Тынлаңыз, балам сөзимни /114/, Бул сөзимди тыңлаңызлар /43/, Жарманызлар енди солғын жүректи /62/, Өкинбениз өткен иске /43/.

Буйрық мейилдің III бет бирлик ҳәм көплик сан түри -сын/ / -син, -сун// -сүн аффикслери арқалы билдирилип үшінши бетке қаратылған буйрық, мәсләхәт, ғарғыс, тилек мәнилери аңлатады, гәптиң қурылысында баянлауыш хызметин атқарады: Адам баласында болсын ар-намыс /83/, Бостан бер гүллери әтир аңқысын /49/, Соқпасын қуры көкирек /66/, Хақ кечүрсүн йазуқыны /161/, Қалмасын мәхминлер жылап /70/, Исинде жигитлер қамлық болмасын /77/, Бул азапты менен соңға бермесин /79/, Қыркылысын бул қызыл тилиң /159/, Дүньясы қурысын қазан урғандай /61/. Бул аффикс айырым адам атларында да ушырасады: Турсын туұар қызыл аяқ /158/.

Ески түркий жазба естеликлеринде буйрық-тилек мейилдің төмендегі аффикслери қолланылғанын көриуге болады: айайын-айтайын /Тон,32/, йазмайын /Мч,44/, қабышалаым-бирлесейик /Мч,33/, сүлелим-топылайық /Тон,33/, ай-айт /Тон,23/, есит /КТм,2/, бол /И,30/, барын /Тон,31/, билин /Тон,31/, сақының-ойласың /Мог, 33/, барзун-барсын /Тон,31/, болчүн-болсын /КТб,11/, болымсызлық түри: толғатмаң /Мог,13/, алмазун /Онғ,8/ болмазун /КТб,20/, билгил /Мч,17/, есидгил /КТм,1/, урғыл /Тон,34/. Қашғарийдің сөзлигинде буйрық мейилдің көрсеткишлери шайырдың дәрәтпелериндегі формаларға сәйкес келеді: йат /1,73/ бил /1,79/, келчу /3,225/, атқа от бергил /1,71/, алғыл /1,412/, барын /2,67/, барыңлар /2,50/, қоймаңыз /2,51/, барсун /2,67/, кәлсүн /2,67/, көрәйин /3,143/, сәкрәлим /1,160/.

Шәрт мейил. Шәрт мейил тийкар феийлге -са// -се// -сә аффиксиниң жалғаныуы арқалы жасалып ис-хәрәкеттиң орынланыуы ушын зәрүрли болған шәртти аңлатып келеді, бирлик

хәм көплик санда бетленеди:

Бирлик сан	Көплик сан
1. -сам//-сем	-сак//-сек
2. -сан//-сен	-саңыз//-сеңиз
	-санлар//-сенлер
3. -са//-се	-са//-се

Шәрт мейилдің -са//-се формасы төмендегі мәнилерди билдиреди:

а) Ис-хәрекеттин исләниү я исләнбеүи ушын қойылған шәртти билдиреди: Нама тапса ырғақ таппай/47/, Хайыр қылсаң қылма миннет/157/, Сорасаңыз буны меннен/73/, Берселер алла дадымды/115/, Жақсы десе Хиндистанды/116/, Сол жерде жоғың бар десе/117/, Фәр ақса аман болғаным/147/, Көзимнен ақса қанлы жас/135/, Көчсә йолда қырап болды/167/, Елатың силтесе, ғайры елге кетсең/75/.

б) Ұақыт мәнисин билдиреди: Өле ғойсам ойға алың /64/, Азан менен ерте турсам/130/, Қыста байдың малын бақсам/52/.

в) Себеп мәнисин билдиреди: Зәрүр болса уят деди/145/, Пана бермесең бизлерге/119/, Тәрийипинни десәм башдың/161/, Болыс болсаң киши жер ең/127/, Хамалыңнан шығып қалсаң/129/, Бай болсаң малың көп болдың әрмансыз/55/.

г) Салыстырыу мәнисин билдиреди: Едиге менен Алпамыс, Тирилсе мен излер едим/116/, Қарыспаса қаусырылмай жақ/52/.

д) Тилек, әтиниш, арзығу-әрман мәнилерин билдиреди: Дүньяға шыққан соң бақтың ашылса/82/, Кешер болса халқым қәтем /149/, Бах я әжел жетсе дедим, Залым шырағы өшсе дедим/149/, Сапар етсең аман-есен келгейсең/54/.

а) -са//-се формалы шәрт мейилге -да//-де көмекши сөзи қосылып қарсыласлық мәни билдиреди: Түсирсе де зимистанды /116/, Қыйсық болса да жоллары/132/, Қырылса да урпақ болды /133/.

Шайырдың дәретпелеринде шәрт мейилли фейиллерге көплик аффикси жалғаныу жағдайлары ушырасады, бул қубылыс хәзирги тилимизде гезлеспейди: Душпанның колынан биреу өлселер /1,69/, Берселер алла дадымды/115/, Еситселер пәрьядымды /115/, Әй, яранлар ойласаңлар/142/, Мәни берип қарасаңлар /142/, Айтыуға бел байласаңлар/142/.

Ески түркий жазба естеликлеринде шөрт мейил жасауда -сар/ / -сер аффикси қолланған: барсар-барса /КТм,8/ ерсер-ерсе /КТм,30/, сүлемселер-урыспаса /Тон,20/, тодсар-тойса /КТм,8/, ал Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде шөрт мейилдің -са// -се аффикси жумсалған: билсә /1,74/, тэсә-десе /1,78/, барса /3,225/ кэлсә /1,149/.

Тилек мейил. Тилек мейилли фейиллер ис-хәрекеттин орынланыуына байланыслы тилек, нийет, өтиниу хәм әрман етиу мәнилерин аңлатып -ғай//-гей, -қай//-кей жалғауларының жәрдеминде жасалады. Бул аффикс үш бетте, бирлик хәм көплик санда бетленеди, енди болатуғынын ис-хәрекетке тилек мәнини сәулендирип келеди: Сапар етсең аман-есен келгейсең /54/, Журт тиймесе эзин қарап жүргейсең /54/, Қудайым, бергейсең узак жыл өмир /81/, Алла нәзер салғай бизге/1,44/, Кеўлимнің кеткейди жәбириу-жапасы /61/, Хақ нурынан мийрим қанғай /45/, Қызартпағай биреу сениң жүзинди/75/.

Тилек мейилдің бул аффикси көпшилиқ жағдайларда бирлик хәм көплик санға ортақ үшінши бетти билдирип келеди: Адамзаттың бағы болғай/46/, Отырған болмағай сол үйди сынап /83/, Ақыры болғай ақыбети /65/, Арзы айтқанлар көп келгей /183/, Иләхий, сақлағай, душпан зәринен /81/.

Тилек мейил шайырдың дәретпелеринде төмендегі грамматикалық формалардың жәрдеминде жасалған:

а) -а// -е, й формалы хал фейилге «гәр» көмекши фейилинің дизбеклесиуі арқалы жасалған: Жасыра гәр Аманбайды, Хан алар көзи көргенин /44/;

б) Тилек мейилдің аналитикалық формасы шөрт мейилли фейил менен «еди», «екен», «де» көмекши фейилдің дизбеклесиуі арқалы жасалады: Берилсе екен бәрхә душпанға жаза /79/, Бак я әжел жетсе дедим, Залым шырағы әшсе дедим /149/;

в) -ар// -ер// -р аффиксли келер мәхәл келбетлик фейилине тартымның биринши бет формасындағы «едим» көмекши фейилинің дизбеклесиуі арқалы жасалады: Дәўранымды излер едим/117/;

г) Буйрық мейилдің үшінши бет формасының сөз дизбегинің қурылысында келиуінен жасалады: Бостан бер гүллери әтир анқысын /49/, Қолымда сом темир оттай балқысын /49/.

Ески түркий жазба естеликлери хәм Қашғарийдің сөзлигинде -айын//-әйин, -алым//-әлим аффикслери хәм буйрық хәм тилек

мәнилери хызметин атқарып келгенин көремиз: сүлелим-топылайық /Тон,33/, сәкрәлим-секрейик /1,166/.

Анықлық мейил

Бердақ шығармаларында ушырасатуғын анықлық мейиллери белгили бир ўақыт пенен байланыслы анық бағдарды аңлатады, үш мәхәлде бетленеди. Хәр бир мәхәлдің өзине тән грамматикалық формалары болып, бул формалар мәхәлге байланыслы хәр қыйлы мәни реңклерин аңлатып келеди²⁰⁵.

Өткен мәхәл фейиллери синтетикалық хәм аналитиалық усыллар менен билдириледи. Өткен мәхәл фейилиниң синтетикалық түри төмендеги жалғаўлар арқалы жасалғанын көремиз: а) өткен мәхәл фейилдің -ды//-ди, -ты//-ти аффиксине бет-сан аффиксиниң қысқарған формалары жалғанып, анық өткен мәхәлди билдиреди: Егин ордым, масақ тердим /52/, Қаршыға болдым қорықтым /135/, Сонда да жүрдик саламат /51/, Гүл болдым гүл жайнамадым /131/, Бардық қазығуға азықсыз /59/, Қолын созды, урды, көрди /202/, Жеткердиниз усы халға /233/, Екки адам тыңчы болды /150/.

-ды//-ди аффиксли өткен мәхәл фейиллеринен соң -лар//-лер жалғауының жалғаныў жағдайлары ушырасады: Өттилер өмирим мениң/133/, Ашлықтың азабын көрдилер елим/60/, Хызмет қылдылар тақ турып/105/, Азаптан ақтылар көзимнен жасым/35/.

б) -ған//-ген, -қан//-кен формалы келбетлик фейилине бетлик жалғауының жалғаныўы арқалы ис-хәрекеттиң нәтийжесин аңлатып келеди: Қам сүт емгенмен анадан/115/.

-ын//-ип, -п формалы хал фейиллер анық емес өткен мәхәлди билдирип келеди: Алды-артын қамап бөри/268/.

-мыш//-миш аффиксли келбетлик фейил тийкарында жасалған өткен мәхәл фейили: Қудайым сондай бир ерди жаратмыш/1,129/, Тиллә кекиллери маржан төкилмиш/53/, Ийниме киймишәм мәлліе/151/, Хош мулаҳат сөзләмиши/162/.

Өткен мәхәл фейиллериниң аналитикалық түри «е» толықсыз фейилиниң төмендеги грамматикалық формаларға дизбеклесийи арқалы жасалған: -ған//-ген, -қан//-кен еди, -ып//-ип, -п еди, -

²⁰⁵ Шукуров Ш. Наклонения и времена глаголов в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. -Т.1974. -С.8.

туғын еди, -жок еди, -ыушы//иўши еди, -мақшы//мекши еди, -
ғандай//гендей еди, бол, көр, атыр, отыр, жүр, түр еди, -ар//ер еди
х.т.б.

а) -ған//ген//гән, -қан//кен -скән//екен:Қырық жыл өмир
сүрген екен/186/, Көп шыпта тоқыған екен/189/, Бир тамақ деп
жортқан екен/131/, Көп сөз зая кеткен екен/132/, Кийген екән
қарақалфак/141/, Бир фәрий олтурған екән/146/.

-ған//ген емес, жок: Патша әдил болған емес/132/, Хатқа туўры
салған емес/132/, Кеткен қайтып келген емес/136/, Кеткен жок
өкеннің малы/42/.

-ар//ер//р ерди: Екки адам мерген ерди, Кийик қулан атар
ерди/145/, -ар///ер//р аффиксли келбетлик фейилден кейин «е»,
толықсыз фейилинің «ең», «ем» түри жалғанған: Бердимурат хак
сөзини сөзлер ең/78/, Мудамы өзин туўры жолды гөзлер ең/78/,
Душпан көрсең аямастан гизнер ең/78/.

-ған//ген болды: Көшип кеткен Алланазар, Шала-шарпы
жыйған болды/37/, -ған//ген көр: Бәршеси көзиме ялған көринди
/60/, -ған//ген бар: Қанатынан қайрылған бар/121/, Жарым жолда
майырылған бар/121/, Қуңқарынан айырылған бар/121/.

-ып//ип//п едим, ем: Түргелип ем болдым сопак/147/.

Хәзирги мәхәл

Хәзирги мәхәл фейиллери -а//е, -й формалы хал фейилге
бетлик аффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалған: Қолымда
дуўтар бар, қосық айтаман /55/, Ақырет пенен ел журтыма қайтаман
/55/, Бас жибин қоймайды күнде үзеди/35/, Жерди айдайман қара
кешке өндирип/1,112/, Азаплар шегемен залымнан күнде/63/, Мен
нальйман заманым тур тарылып/63/.

Хәзирги мәхәл отыр, тур, жүр, атыр, ет, киятыр көмекши
фейиллериниң атауыш сөзлер менен дизбеклесип келиўи
нәтийжесинде жасалады: Адамлар жүр жалаң аяқ/59/, Алдыңызда
душпан йатыр/158/.

Отыр, тур, жүр, атыр, жатыр, киятыр көмекши фейиллериниң
хал фейиллер менен дизбеклесип келиўинен хәзирги мәхәл
фейиллери жасалған: Келип турман бираз жасқа/68/, Сондай заман
болып атыр/68/, Айтып турман, халқым сизге/132/, Өкпелеп жүр
үлкен жеңге/41/, Өлип атыр қушақ-қушақ/66/.

Хәзирги мәхәл фейиллери -ар//ер//р, -ур//үр, -ыр//ир
аффиксли келбетлик фейиллерден жасалып төмендеги мәнилерде

жумсалады: Ис-хәрекеттин хәзирги-келер мөхәлдә тәкирарланып келиўин, енди болыўы мүмкинлигин аңлатады: Дәрья қуяр көк теңизге /Ш,170/, Нәсиб аўлардын ушларман /Ш,147/, Фәрин дәрьяға ташларман /Ш,147/, Чыңғыс айды: мен кетермен /Ш,147/ Келгәнлерин урар болды /Ш,167/, Йолын тосуб турар болды /Ш,167/, Көчсә йолда қырар болды /Ш,167/, Йығларман анам кабам деб /Ш,148/, Сен йығларсаң жан деб/Ш,148/.

б) -ур//-үр аффикси арқалы хәзирги келер мөхәл мәниси аңлатылады: Жан алур жадуў көзләри/Ш,146/, Айта берсем ишим жанур/Ш,141/.

Болымсызлық түри -мас//-мес аффикслери арқалы билдирилген: Мундун мақдуқ инсан болмас/Ш,149/, Хан болуб йурт тута билмәс/Ш,149/, Өлүк гирикинни билмәсмән/Ш,147/.

Шайырдың дәрәтпелери тилинде -а// -е// -й, -ып// -ип, -б// -ыб// -иб аффиксли хал фәйиллерге түркий әдәбий тилиндеги -дурур// -турур көмекши фәйилинин қысқарған түри -дур// -дүр жалғаўы жалғанып хәзирги мөхәлди билдирип келеди: Саўдаға түсипдур басым /142/, Шын азамат боладурсаң /87/, Қашан рахатланадурсаң /88/, Тендесиндур бойың сениң /125/, Ғыйбат жаман биледурсаң /88/, Сонда дәўран сүредурсаң /88/.

Келер мөхәл

Келер мөхәл фәйиллери төмендеги аффикслердин жәрдеминде жасалған:

а) -а// -е// -й формалы хал фәйиллерге бетлик аффикслеринин жалғаныўы арқалы анық келер мөхәл аңлатылған: Хәйт жаныўар, шуў дегенде аласаң/36/, Қолымда дуўтар бар қосық айтаман/55/.

б) -ар//-ер, -ур//-үр, -р аффиксли келбетлик фәйиллер хәм оның болымсызлық түри -мас//-мес, -бас//-бес жалғаўларына биринши хәм екинши бет бетлик аффикслеринин жалғаныўы арқалы болжаўлы келер мөхәл фәйиллери жасалған, бул форма үшінши бетти аңлатады²⁰⁶: Хожам, исерсең, кеберсең/97/, Халынды сениң көрермен/140/, Көтерерсең ақырында жаман ат/54/, Журттан аларсаң қудайы/53/, Тилим байлаўлықтан әрман етермен/55/, Қара көзден қанлы жаслар төгермен/78/, Жетерсең муратқа хызметлер етсең/75/, Өмирим йетмәс тоқсан йүзге/148/, Шымшық қурлым сәни болмас/47/, Әрмансыз бир күни болмас/

²⁰⁶ Мусаев К. Грамматика караимского языка. - М.: Наука. 1964. - С.218.

48/, Мен өлмөспөн, сөзим жүрөр бәрхама/55/, Кул болурсаң Эдил қалмақ/129/, Пул болурсаң Эдил қалмақ/129/, Ертең келер үсир-питир/42/, Табылар ертең қыйналма/42/.

Фейил тийкарына -ғай//-гей, -қай//-кей аффиксинен кейин бетлик аффикси жалғаныуы арқалы келер мәхәл фейиллери жасалған: Сапар етсең аман-есен келгейсең /54/, Ар намысты өлгенинше билгейсең, Журт тиймесе өзін қарап жүргейсең/54/, Қудайым бергейсең ұзақ жыл өмир/82/, Мениндей болмағай халық/64/, Кеўлимнің кеткейди жәбриў жапасы/61/.

-мақшы//-мекши, -пақшы//-пекши, -ажақ//-ежек, -ғы//-ги формалары нийетли келер мәхәлди аңлатып келген: Сорамақшы болған екен/225/, Суўға атпақшы болды сонда /257/, Киргизбекши болып еди /193/, Сулыўлығын көрмекши екен /206/, Болажақсыз бәриң уллы /164/, Дүнья өтсе серпилежақ думан жоқ /61/.

-асы//-еси аффиксли келбетлик фейиллер келер мәхәл мәнисин билдиреди: Аласысын артық алды, Бересисин берген емес/133/, Байға болсаңыз тийеси/159/.

-ар//-ер, -р аффиксли келбетлик фейил «еди» көмекши фейили менен дизбеклесип келип шәрт мейил формасындағы фейиллер менен қатар жумсалғанда келер мәхәл мәнисин билдиреди²⁰⁷: Сол жерде жоғың бар десе, Мен тайсалмай тартар едим/117/, Хаслы ғайры елге кетсе, қандай мәдет алар едим/116/, Яқшылардың аўзын баксам, Айтар сөзим табар едим/117/, Кетсем бул маннан қабаға, Табар болсам излер едим/116/.

РӘҰИШ

Бердақ шығармаларында жумсалған рәуиш сөзлер түркий хәм қарақалпақ тилиндеги сыяқлы ис-хәрекеттиң хәм белгиниң белгисин билдирип келеди²⁰⁸. Рәуишлер фейил сөзлер менен дизбеклесип келгенде ис-хәрекеттиң ўақытын, сынын, орнын, келбетлик пенен дизбеклесип келгенде белгиниң белгисин, рәуиш пенен дизбеклесип келгенде ис-хәрекеттиң анық, нақма-нақ белгисин, атлық пенен дизбеклесип келгенде заттын муғдарлық дәрежесин билдиреди²⁰⁹.

²⁰⁷ Қарақалпақ әдебияты классиклериниң шығармалары тили. -Н.: Билим. 1995. -Б.258.

²⁰⁸ Давлетов С.А. Наречие в современном киргизском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Фрунзе. 1956., Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәуиш. -Н.: Қарақалпақстан. 1976.

Шайырдың дөретпелери тилинде рәуиштин төмендеги мәнилик түрлери жумсалған: Ұақыт рәуиши ұақытлық мәнилерди билдириўине қарай:

а) Ис-хәрекеттин ислениўине байланыслы ұақытты билдиреди: Ертең келер үсир питир/42/, Болды сонда түннің жарпы/222/, Әуел берермен деп сонра бермеген/83/, Шуңаңа табмаған екән /150/, Әуел Айдос баба өлип/179/, Жарынға туқымың барма? /Мүйтен 1,215/, Көчүб қашдың күни-түни /164/.

б) Ис-хәрекеттин қайталаныў Ұақтың аңлатады: Хәр Ұақта жетелип лық-лық атаман/55/, Болып хәр дайым тепериш/144/.

Келтирилген мысаллардағы Ұақыт рәуишлери ис-хәрекеттин орынланыў барысындағы хәр қыйлы Ұақытлық мәнилерди айкынластырып, бир Ұақытта жүзеге асқанын, ис-хәрекеттин бурынырақ болғанын ямаса ис-хәрекеттин дауамлылығын аңлатқан.

Сын рәуишлери ис-хәрекеттин қалай иске асыў усылын, орынланыўын билдирип келген: Бес қала бирден қозғалды/104/, Ишпей-жемей малды жыйнап/88/, Бул заман әсте сөйлемек/60/, Орайсаң сәлленнің хәррийтип шақын/84/, Мәккем тутқай дәстим менин/151/, Бүгеженлеп жылап ғарры/227/, Сүйинши сорап келген Зәриў, Қайтты кейнине дәрриў/229/, Жаман қалда турмыз жүдеп /122/, Салбаў болмай шаққан жүриң заманда/53/, Сен хәм мендин айра түшдин/148/. Жоқарыдағы көрсетилген мысалларда сын рәуишлер ис-хәрекеттин ислениў белгисин (хәррийтип, жүдеп, айра), ис-хәрекеттин ислеў пәтин (бирден, дәрриў, әсте, салбаў), хәрекетти атқарыўшы субъекттин жағдайын (ишпей-жемей, бүгеженлеп) аңлатып келген.

Муғдар-дәреже рәуишлери заттын, ис-хәрекеттин белгисинин артық ямаса кемлигин билдиреди: Сөздің көбинен азы жақсы /106/, Көб нәсийхат қылған екән/164/, Ойлан кеўлим заман жүде тарылды/62/, Қырда қазақта аз қалды/104/, Келип турман бираз жасқа/68/, Ең кеми жүз болсын көз көрген таныс /83/, Зәрре уғайым қылмағыл меннен/111/, Мақул сөздің көби-азы жоқ /126/, Буннанда бетер қапылып /206/, Азын аулақ ойнап күлдик /237/, Хабары бар мол жүримнен/200/. Жоқарыдағы мысаллардағы рәуишлер хәр қыйлы мәнилик хызмет атқарып келген: Көб, жүде,

²⁰⁰ Хәзирги қарақалпақ әдебий грамматикасы. Жууаплы ред. М.Дәулетов. -Н.: Билим. 1994. -Б. 321.

бираз, ең кеми, бетер, мол сөзлери хәрәкәттиң белгисин күшейтип келсе, «аз», «зәрре», «азын-аулақ» сөзлери хәрәкәттиң белгисин пәсәйтип, кемейтип келгенин көремиз.

Орын рәуишлери: а) Ис-хәрәкәттиң әмелге асыу орынын билдирип келеди: Жийен ортасына конды/143/, Қыз оң жақта тууған экән/Ш,141/, Узақ түшти арамыз деп/Ш,167/, Жоқарылан орын алғыл/109/, Алдында бийик жар жатыр/141/, Қарады ояқ-буяғына/195/, Турды өзи бержағында/195/, Тап сөйерде етти тойын/200/, Берги йақта болған экән/Ш,164/, Оннан кейинги отырған/95/; б) Ис-хәрәкәттиң орынланыу-жөнелиу бағдарын билдирип келеди: Дәрийа өрине йәтәрман/147/, Хәр бир йергә сорау салды/Ш,150/, Үч тарафқа кеткен екен/Ш,166/, Қолынды берде берман жүр/37/, Жән-жағына баққыл, ойлан жибер көз/61/, Жолыңнан кайтып артына/36/.

Себеп-нәтижә рәуишлери ис-хәрәкәттиң иске асыу себебин, мақсетин билдирип келгенин көремиз: Басылмады қорыққанымнан жүрегим/36/, Бир ақшам айттырып урды жазықсыз/86/, Ағарды қүйиктен шашым/138/, Өндиреди аш халықтан, Жетим жылайды сонлықтан/72/, Не шара байлауда турмыз қызықсыз/84/, Айтқаным жоқ сөзди жорта/93/.

Жоқарыдағы мысалларда «қорыққанымнан, жазықсыз, қүйиктен, сонлықтан, не шара» сөзлери ис-хәрәкәттиң орынланыуындағы себебин аңлатып келсе, «жорта» сөзи ис-хәрәкәттиң не мақсетте исленгенин ямаса исленбегенин билдиреди.

Рәуиштиң дәрежелери

Шайырдың шығармаларында рәуиштиң салыстырыу дәрежеси келбетлик сөз шақабындағы сыяқлы -рақ//-рек, -ырақ//-ирек аффикслериниң жалғаныуы арқалы жасалады. Айырмашылығы келбетликтің салыстырыу дәрежеси атлыққа байланысly болса, рәуиштиң дәрежеси фейиллерге қатнасыly болып келеди. Рәуиштиң салыстырыу дәрежеси ис-хәрәкәттиң белгисиниң күшли ямаса хәлсиз екенлигин басқа ис-хәрәкәттиң белгисине салыстырып көрсетеди: Ертеректен теңинди тап, Матаулықта турма келин/91/, Питкер тезирек аманатты/103/, Шашырақ жүрмиз кимге бола обалым/53/, Тезирек қарап болсын күниң/159/, Көрейин деп азырақ сөйлеп, Аузын қыбырлатқан экән/161/, Уялмағыл беррегирек кел/1,145/.

Рәуиштиң арттырыу дәрежеси ең, дым, жүдә, оғада, оғыры, күтә,

муқум, ғана сөзлеринин рәуиш сөзлер менен қатар жумсалыуынан жасалып, бир ис-хәрекеттиң белгисиниң екінши бир ис-хәрекеттиң белгисинен артық екенлигин аңлатады: Бул қуйы күтә тар екен /97/, Хәллен зыят асты бүгин /105/, Соған дым күйип жанаман/115/, Муқум бийзар қылған екен /162/, Аз ғана емес мол айтар /70/, Қаласын муқум шайлады /Ш,159/.

Орхон-Енисей естеликлеринде рәуишлер аз санда болса да ушырасады: отча /КТ6,37/, өң-бурыш, алды /Мог,13/, күнтүз /КТ6,27/, ол йылқа-сол жылы /КТ6,37/, ол күнте - ол күнде /ТК,46/. Қашғарийдиң «ДПТ» мийнетинде де рәуишлерди жасауда төмендеги аффикслердин қатнасканын көремиз: түнлә кәлтим-түнде келдим /1,325/, икилә-екилей/3,263/, кирмишчә-киргенше/1,252/, мәниңчә /3,224/, аның азақы буз тәғ - оның аяғы муздай/1,395/.

Көмекши сөзлер

Бердақ шығармалары тилинде жумсалған көмекши сөзлер өзине тән өзгешелик белгілерине, грамматикалық мәниси хәм атқаратуғын хызметине қарай тиркеуиш, дәнекер хәм жанапай болып үш топарға бөлинеди.

Тиркеуишлер

Шайырдың шығармаларындағы тиркеуишлер түркий тиллери хәм хәзирги қарақалпақ тилиндеги сыяқлы өзлери дизбеклесип келген сөзлер менен бирге ўақытлық, кеңислик, орынлық, себеплик, мақсетлик, сынлық, салыстырыў хәм теңеулик, қарсыласлық х.т.б. хәр түрли мәнилик қатнасларды билдиреди²¹⁰.

1. Атаў сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын тиркеуишлер: -менен, пенен, бенен, бирлән, билән, биле, илә тиркеуишлери атаў сеплигиндеги сөзлерди басқарып келеди: Достық пенен хәр бир иске тақ турсам/77/, Надан менен жүрсен кеўлиң қалдырар /80/, Өз ғенин мен салғыл сайран/110/, Хийўалы менән қас болуб /Ш,165/, Әзел өмири билән дүньяға келдим/49/, Худа бирлән разы айтышыб/Ш,140/, Өзиң халық бол елиң билә/120/.

-ушын, үчүн тиркеуиши атаў сеплигиндеги сөзлерге дизбеклесип келип себеп, мақсет хәм арналғанлықты билдирип келгенин

²¹⁰ Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида ердамчи сўзлар. -Т. 1953. -С.3, Дәўе-нов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. -Н.: Билим. 1994. -Б.6.

көремиз: Хызмет етсең халық үшін ет/60/, Жақсы адам тууылады ед үшін/81/, Аянбағыл хызметинди халық үшін/76/, Дайысы үчүн Рустем инақты/Ш,163/.

-сайын тиркеуиши уақытлық мәни аңлататуғын атлық сөзлерге дизбеклесип оларды баскарып келген: Күн сайын өсип жайнаған, Ел ғамхоры маған керек/73/.

-киби, янлы, тақылетте, құрлым, шелли тиркеуишлери атау сеплигиндегі атауыш сөзлерди баскарып келип, көбинесе теңеу, салыстырыу, айырым уақытлары муғдарлық мәни аңлатын келеди: Лашын киби көкке ушты/44/, Бұлбил киби турдым сайрап/235/, Көзлериме шайтан янлы көринди/60/, Хан тақылетте болған экән /135/, Шымпық құрлым сәни болмас/47/, Өткен дүнья бир пул шелли көринди/339/, Минипсен жылдырым янлы /1132, Уфық мәхрем/.

2. Барыс сеплигиндегі сөзлерди баскарып келетуғын тиркеуишлер. Шайырдың дөретпелериндегі айырым тиркеуишлер барыс сеплигиндегі сөзлер менен бир мәнилик катнаста жумсалған: -таман тиркеуиши атауыш ямаса атауыш хызметиндегі сөзди баскарып уақытлық хәм орынлық мәнилерин билдирип келеди: Таңға таман тәуір болды/262/, Жыйдым ести таңға таман/262/, Налыс жетти көкке таман/1,75/.

-жақын тиркеуиши де уақытлық, орын хәм муғдарлық мәнилерди өзи баскарып келген атауыш сөзлер менен биргеликте аңлатады: Көңилге жақын гүлзары/124/, Душпанға жақын нәзери/123/.

-қарсы тиркеуиши де атауыш сөзлерди баскарып қарсылықты, бет алыс бағдарды аңлатып келеди: Ханға қарсы қандай киси /166/, Душпанларға қарсы шығын/138/.

-қарай, қарап тиркеуиши де атауыш сөзлерди баскарыш, бағдарды, бағытты билдиреди: Жөнге қарай жүрмей-ақ қой/111/.

3. Шығыс сеплигиндегі сөзлерди баскарып келетуғын тиркеуишлер. Шығыс сеплигиндегі сөзлерди баскарып келетуғын тиркеуиш сөзлер өзи дизбеклесип келетуғын сөзди мәнилик жактан толықтырып, анықлап келиу менен бирге атауыш сөз бенен фейил сөзлерди бир-бирине байланыстырыу үшін жумсалған: Усылай өткен буннан бұрын./66/, Перизаттан артық келин /90/, Оннан бетер енди шырай /242/, Оннан да бетер қапылып/206/, Андын соң Томауыл алды/Ш,146/, Үч жылдан соң шүллүк көшти/301/, Шаббаз Уәлийдин башқа/Ш,162/, Әрма-нынбар оннан өңге/90/.

Шайырдың дөретпелеринде мәнилик сөз шақапларынан

жасалған көмекші атауышлар да көптеп ушырасады: Кесе етекте болды нәсиб/Ш,302/, Қазақ ичиндә хан, султан/Ш,152/, Жаманлар қасынан қоңсы көшірер/80/, Он бес ара табақ тартты/101/, Көп ишинде бүгін түнде/36/, Ийегинен жокары илип/226/, Мин артына бүгін түнде/36/, Қасында адам көп екен/230/, Түп-түбине бир таярман/128/, Зәриүди хәм ишке тартты/225/, Үч йыл бурын болған екән /Ш,168/, Пирдин қасына барғанда/130/, Хан нәзеринде дәрғахны/Ш,151/, Майкы он йанына қонды/Ш,143/, Қарсы алдында турман келин/89/.

Орхон-Енисей естеликлерінде тиркеуіш сөзлердің төмендегі түрлері жумсалған: тег /Мог,11/, үчүн/КТм, 9/, өтрү-сонлықтан /Тон, 12/, бирле /КТм,41/, тапа-таман/КТб, 28/, кесре, кисре-кейин /КЧ,19/, ара/Тон,41/, аша-арқалы /Мог,27/, сайу-сайын /КТм,9/. Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде баса /3,243/, бурун /1,370/, киби/1,447/, таба-таман /1,119/, соң /3,235/, үзә /1,329/, үчүн /1,113/, тәгин-дейин /1,333/ тиркеуіштері қолланған.

Дәнекерлер

Шайырдың шығармалары тилинде сөз бенен сөзди, гөп пенен гөпти, гөптің қурылысындағы биргелкили ағзаларды байланыстырыу үшін дәнекерлердің төмендегідей түрлері жумсалған:

1. Бириктириуши дәнекерлер.

Бириктириуши дәнекерлер қоспа гөптің қурылысындағы жай гөптерди, гөптің ағзаларын өз-ара байланыстырыу үшін қолланылып олар арасындағы мәнилик байланыстың тең екенлигин билдиреди

-хәм дәнекери биркелкили ағзаларды байланыстырады: Тилмашы хәм дийуан келди/104/, Ашамайлы хәм сандаулы, костамғалы хәм қолдаулы/168/. Бириктириуши хәм күшейтиуши мәни аңлатады: Хәм көргеним, хәм билгеним/128/, Биргә тууған хәм иниси/141/, Сен хәм мендин айра түштин/Ш,148/, Жетим қалдым хәм атадан/63/, Екки мерген хәм сөзләшти/Ш,145/. «Хәм» дәнекери хәзирги тилимизде -да// -де, -та// -те дәнекери жумсалатуғын орынларда қолланыу жағдайлары жийи ушырасады: Хытайбек хәм қой жыйнады/Ш,142/, Йәне хәм бир уғыл туғды /Ш,146/, Чалжууыты йәне хәм бар/Ш,153/.

-да// -де дәнекери еки сөздің арасында келип хәрекеттің избе-из иске асыу жийилигин күшейтип көрсетеди: Қарақалпақ бұлди

де көчти/Ш, 164/, Таң да атты, жау да жетти/Ш,164/.

-билән, менән: Оймауыт билән Орынбай/Ш,169/, Айдос менән Рустем батыр/Ш,165/, Қошназар билән Нуртай болуб /Ш,169/, Хош ҳауаз бенен сазшыларын/38/.

-хәм де: Көз ашып хәм де көргенин/36/.

-йәне, және: Йәне бириси Сейилхан/Ш,141/, Өзбек йәне зайыф алды/Ш,143/, Және менин хызметиме жарасан/36/.

-йәне хәм: Йәне хәм бир уғыл тугды/Ш,146/, Чалжууыты йәне хәм бар/Ш,157/.

-тағы: Бараман деп ауыл бетке, Тағы калып бул мийнетке/38/, Ол пақырдың нәрсеси жоқ, Емес тағы қарыны тоқ/71/.

-ыў//-иў, -уў//-үў: Қайыл болып жәбириў-жапаға/144/, Нийетин қызыў-кәнизлер /43/, Хайтыў - мерекеге бармаға /95/, Қарасыйрағыў қалқаман/Ш,156/, Қыз көрмәди күниў-айны /Ш,144/.

2. Қарсылас дәнекерлер.

Қарсылас дәнекерлер биркелкили ағзаларды хәм дизбекли қоспа гәптин құрамындағы жай гәптерди қарама-қарсы мәнилик қатнаста байланыстырып келген: Қарыспаса қаўсырылмай жәк, Тилим дурысын айтты бирақ/52/. Тақыйық шежиредур сөзим, Қәдири́м бирақ болған емес/134/, Табылды бәле мында бир, Кеткеним жоқ бирақ таслап/182/.

3. Гезеклес дәнекерлер.

Гезеклес дәнекерлер биркелкили ағзаларды хәм қоспа гәптин құрылысындағы жай гәптерди байланыстырғанда, олардың өз-ара қатнастарының гезеклесип келиўин билдиреди: Гә дүзелип, гәхи аўын, Көп аўылға араласты/161/.

4. Аўыспалы дәнекерлер.

Аўыспалы дәнекерлер биргеликли ағзалардың хәм дизбекли қоспа гәптин құрылысындағы жай гәптерди бир-бирине аўыспалы мәниде байланыстырып келеди: Жаз айының жамғарындай, Яки мынаў гузарындай /45/, Худа берди бу зибанны, Не рахманы, не шайтаны /Ш,172/, Яки курдас, яки синлим /203/, Өзиң билгир шешен болсан, Яки елде меҳман болсан /114/, Я болмаса гүз келер ме, Я болмаса қыс келер ме /142/, Әлле қыз ба, әлле ул ма? /220/, Емесе сеники жөн бе? /160/.

5. Шәрт дәнекерлер.

Шәрт мәнили дәнекерлерден шайырдың дәретпелеринде иран тиллеринен өзлестирилген егер, ўәғар, мәғар дәнекери жумсалып,

қоспа гәптің сыңарларын бир-бири менен шәртлик мәниде байланыстырады: Пәр ақса аман болғаным, Ұғар ақмаса өлгәним /Ш,147/, Мәгәр билмей қолды қыйса бир қамыс, Сол Ұақ қанын тыйған ардан жаксырақ /83/, Егер тапсам ол шерлерди, өзгертер едим түрлерди /115/.

6. Себеп-нәтийже дәнекерлер.

Қоспа гәптің қурылысындағы жай гәплердің бири екиншисиниң себебин ямаса нәтийжесин аңлатып келеди: Душпанларды бул заманда зор еттин, Сол себепли бизлердейди хор еттин/79/, Сарғайды перзентсиз жүзим, Сонлықтан жумылды көзим/238/, Душпаннан хеш Ұақыт алма аманат, Көтерерсен ақырында жаман ат/54/,Өндиреди аш халықтан, Жетим жылайды сонлықтан/72/, Айтсаң хәргиз ақылынды алмайды, Кеўлим мениң Ұйран болар сол ушын/81/.

Ески түркий жазба естеликлеринде йеме-және /Тон,16/, -да// -де, -та// -те /Тон,56/ дәнекери жумсалған. Қашғарийдің сөзлигинде азу-яки, ямаса /1,404/, бирлә /1,83/, йәмә-және /1,131/, тақы /1,435/, абаң-егер /1,153/, қалы-егер /3,252/ дәнекерлери жумсалған.

Жанапайлар

Шайырдың шығармалары тилинде жанапайлар сәз хәм сәз дизбегине хәр түрли қосымша - модальлық, эмоционаллық, абстракт грамматикалық мәнилерди билдириу ушын жумсалған²¹¹:

а) -ғой, -дә, -аў, -та жанапайлары гәптің ақырындағы сөздің кейинине дизбеклесип ой-пикирдің анық исенимли екенлигин аңлатып келген: Мәлим ғой молланың жайы/43/, Еситпейди-аў қудай герен/57/, Баратыр-аў ийним аўып/118/, Қалай-аў деп ойланбайсаң/153/, Тийемиз деп жүр ғой, қызым/159/, Мен едим ғой қәхәрли тон/289/, Сизникидур хәрне барым, Та өлгенше қарыйдарым/1,169/.

б) -да// -де, -дағы// -деги, -хәм, -ақ, -түе жанапайлары гәптің мәнисин күшейтиу ушын жумсалған: Көз ашып хәм де көргениң /36/, Пайда да жоқ ойлағаннан /36/, Көз жасымды көрмей-ақ қой, Жөнге қарап жүрмей-ақ қой, Пәтиянды бермей-ақ қой /41/, Атым жоқ деп арсынба да /109/, Тоным жоқ деп тартынба да /109/, Айтып бола алмай-ақ сөзин /162/, Бұлбил сайрап конса гүлге, Гүллер де хәуес бұлбилге /112/.

²¹¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М-Л. 1948. -С. 129.

«Хәм» сөзи дәнекерлик хызмет аткарыу менен бирге өзи дизбеклесип келген сөздің мәнісін күшейтип келгенде жанапай функциясында жумсалып -да//-де жанапайы менен синоним болады: Биз хәм көшип барамыз деб/Ш,167/, Шүйит хәм шүйини салды/152/, Бешиси хәм көсе болды, Беши бес кемпир болған экән/Ш,155/, Тәубекөр сууы болсам хәм/151/.

в) «ғана», «тек», «гил», «гилен», «тәнха» жанапайлары өзи қатнасып болған сөз бенен дизбеклесип келип оны басқалардан ажыратып шеклеп көрсетиу үшін жумсалған: Қорлық көрдим тек өлгеннен жақсырақ/84/, Хәмме барып қағып салды, Тек те зорға табақ қалды /101/, Жасым апажан он үшке, Быйыл ғана жеткен еди/205/, Болыстың гил жерменлери/1,127/, Гилең өнкей балықтардың султанын/105/, Сауаш өйлер тәнха өзи жүз бенен/1,229/.

г)-ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе, -му//-мү, -мы//-ми сорау жанапайлары атауыш, рөуиш, фейил, модаль сөзлер менен дизбеклесип келип сораулық мәні аңлатып келген: Дүнья-дүнья болғаның ба?/55/, Енди меннен қалғаның ба?/55/, Кийдің бе аяққа әмирхан мәси/55/, Бул дүнья тар ма, кең бе, Ойлап мәнісін билмедим/63/, Көриппең мени бәңги? Еле кейнінде көрермен /41/, Ат му, ешек му, пырақ му, Жолың жууық му, жырақ му?/1132, «Уфқ мәхрем» қосығы/.

д) -түе, -тап, -мисли, -гөя салыстырыу жанапайлары модальлық мәні бериу үшін жумсалғанын көреміз: Тары түе дәнгілде жоқ, Тары қырман-қырман болды /37/, Тап кеше маған келгенде, қол аяғымды көргенде/216/, Жүрегі мисли жолбарыс, Нағыз шерди ізлер едим/115/, Гөя маған зимистаныу-қыамет/1,36/.

ж) -әне, -кәнекей, -мине, -минекей силтеу жанапайлары силтеу нускау, нәзерін аудару сыяқты қосымша мәнилерді билдиреді: Әне, сондай болды тилеқ/220/, Әне, досларым соңында, Ғарры ханда өлип кетти/263/, Бул дүнья кәнекей акыр, Күнелтер ме ғәрип пақыр?/147/.

Ески түркий жазба естеликлери хәм Қашғарийдің сөзлігінде төмендегі жанапайлар жумсалған: эсэнмүсэн? /1,106/, кэрәкму /1,371/, барармүсэн /1,115/, бармачу /3,225/, байа-оқ кәлдим - баяғыда-ақ кәлдим /1,73/, әмди-оқ айдым- енди-ақ айттым/1,73/ х.т.б.

Модаль сөзлер

Шайырдың шығармаларында сөйлеушінің гәптегі айтылған ұлыма пикирге анықлық, ғұман, исеним, бийқарлау, шамалау, тастыйықлау сыяқлы қарым-қатнасын билдиретуғын модаль сөзлер²¹² аз санда болса да ушырасады:

а) Ой-пикирдің анықтығына исенимди билдиреди: Бу сөзде йокдур шубха-шек, Хәсеннің уғлы Полатбек/Ш,156/, Әлкысса, қыз йүкли болды, Бу сырны анасы билди/Ш,144/.

б) Ой-пикирдің ғұманлылығын, болжау-шамалауды билдиреди: Мысалы гәўхар болған екен 186/, Асармыз дарға итимал /237/, Бәлки ерден зыят екен/Ш,153/.

в) Айтылған пикирди бийқарлап ямаса тастыйықлап келетуғын модаль сөзлер: Аға, қыз перзент болмайды, Өлсеңиз тахтта турмайды /239/.

г) Контекстлик модаль сөзлер қоспа баянлауыштын қурылысында қолланып, баянлауышқа қосымша модальлық мәни жүклейди: Сөз мәнисин билмек дәркәр/153/, Хакқа шүкир етпек лазым/95/, Аман жүриу керек бундай заманда/53/.

Таңлақ сөзлер

а) Эмоциональ таңлақлар: Ах урып тыңлаған екен/206/, Әттен, жарлы аш Ерназар/71/, Япырмай-ау, қудайым-ау, өгер болдым перзент болмай/213/, Бердимурат сууып болғанда, Астапыралла, тәўбе қылғанда/152/, Бириккенде еки арыс, Айтар едик әлхаббыз/115/, Әй, яранлар, етпе зина/141/, Деди атасы: ўай, балам, Аямады бизди аллам/192/.

б) Қарым-қатнас таңлақлары адамға, үй хайуанларына қарым-қатнас нәтийжесинде пайда болатуғын сезимлерин анатады: Амангелди дәўлетинде, Бәрекелла хызметине/1956,133/, Хайт, жаныўар, шуў дегенде аласаң/36/, Хә қайдасаң берман аўыс/195/, Хәй палшахым, келдим сизге/232/, Әй ағалар, ығбал жаңғай/45/, Тәнирим, сахаўатлы, ана меҳрин бер /49/, Қудайым, бергейсең узак жыл өмир /82/.

²¹² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. -М. 1952. -С.477., Бекбергеннов А. Модальные слова как самостоятельная часть речи в современном каракалпакском языке // Каракалпак тил билиминин айырым мәселелери. -Н.: Каракалпакстан. 1987. -Б. 45-54., Қутлымуратов Б. Хәзирги каракалпак тилиндеги модаль сөзлер //Өзбекстан И А. ҚҚ филиалының хабаршысы. 1965. № 1. -Б. 79-84.

Еликлеуиш сөзлер

Шайырдың шығармалары тилинде хәзирги карақалпақ тилиндеги сыяқлы еликлеуиш сөзлер сеске хәм көриниске еликлеуди билдиреди²¹³:

а) Сеске еликлеуиш сөзлер жанлы адам, хайуан, ат, қуслардың сеслерине хәм жансыз затлардың бир-бирине тийиуинен қозғалысынан пайда болған сеслерге еликлеуден жасалады:

Музды шайнап қатыр-қатыр,
Қашып душпан сатыр-сатыр/229/,
Ғыж-ғыж қайнап турды иши/201/,
Хәр уақта жөтилип лык-лык атаман/55/,
Жынк ете алмас саған қызым/159/,
Ұағыр-шағыр болған екен/236/.

б) Көриниске еликлеуиш сөзлер адам, хайуан хәм тәбият кубылысларының жансыз затлардың сыртқы көринисине еликлеуден жасалған:

Етип кеулим жырым-жырым/238/,
Болып жүрген пырым-пырым/238/,
Бүлж-бүлк етип ақ тамағы/190/,
Айналды қосын ғыр-ғыр.
Тағы жууырып зыр-зыр/198/,
Өне бойы дир-дир жуулап/207/,
Дүр-дүр силкинип ойнаған/73/.

Орхон-Енисей естеликleri менен Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде жумсалған модаль, таңлақ хәм еликлеуиш сөзлердин төмендегилери карақалпақ тилинде сақланып қалған: тарс-тарс /1,342/, қарс-қарс /1,333/, тақыр-тақыр /1,342/, шек-шек /1,321/, сарт-сарт /1,328/, қарч-қарч /1,329/, шыр этди /1,313/ х.т.б.

²¹³ Баскақов Н.А. Карақалпақский язык. Т. II. -М. 1952. -С. 239-258., Ембергенов У. Подражательные слова в современном карақалпақском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Н. 1971.

IV БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӨЗЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Түркий тиллеринде сөз жасалыу тил билиминин айрыкша бир тарауы сыпатында XX әсирдин 60-жылларынан баслап сөз етиле баслады. Сөз жасалыу каракалпак тил билиминде жақын уақытларға шекем морфологияның қурылысында қаралып келди. Тек соңғы жыллары илимий мийнетлерде өз алдына тил билиминин жаңа тарауы сыпатында қарала баслады²¹⁴. Сөз жасалыудың тийкарғы изертлейтуғын объекти сөз болғанлықтан тил билиминин лексикология хәм морфология тараулары менен тығыз байланыслы. Тил билиминин лексикология хәм сөз жасалыу тарауында да тилдин сөзлик қурамының жаңа сөзлер менен байыуы сөз етилсе, морфология менен сөз жасалыудың изертлеу объекти морфемалар болыш, сөз жасалыуда барлық морфемалар емес, ал тек сөз жасаушы морфемалар анализленеди.

Бердақ шығармалары тилинде жаңа сөзлер морфологиялық, морфология-синтаксислик хәм лексика-семантикалық усыллар арқалы жасалған. Бул усыллардың ишинен морфологиялық хәм морфология-синтаксислик усыллар өнимли жумсалған.

Атлықтың жасалыуы

Бердақ шығармалары тилинде атлықлар тийкарынан төмендеги усыллар менен жасалған: морфологиялық усыл, морфология-синтаксислик усыл, лексика-семантикалық усыл.

1. Морфологиялық усыл менен жаңа сөзлер атауыш хәм фейил сөз жасаушы аффикслердин түбир морфемаға жалғаныуы арқалы жасалады²¹⁵.

²¹⁴ Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин жасалыуы. -Н.: Каракалпакстан. 1979., Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX вв. -Т.: Фан. 1986., Хәзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Жууаплы ред. М.Дөүлетов – Н.: Билим. 1994.

²¹⁵ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. -М. 1952. -С. 170., Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. -Т. 1955. -С. 7. Ганиев Ф. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Автореф.дис. ...д-ра. фил. наук. -Казань. 1977. -С. 11.

Атауышлардан атлық жасаушы аффикслер:

-шы// -ши, -чы// -чи аффикси белгили бир кәсіп ийесин аңлататуғын атлықларды жасайды: темирши/49/, балықшы/185/, қақпаншы/271/, қырманшы/38/. Түбір сөз аңлатқан минез-қулыққа, сапа-кәсіпке ийе атлықларды жасайды: қарақчы /Ш,152/, елчи /Ш,155/, тыңчы/Ш,150/.

-лық// -лик, -лук// -лук аффикслери келбетлик, санлық, рәуиш сөзлерге жалғанып хәр қыйлы абстракт мәнидеги атлықларды жасайды: онлық/89/, алымлық/115/, қамыслық/261/, шумлық /Ш,168/, уғурлук /Ш,167/, теңлик/50/, жаманлық/58/, сайыллық /179/, елиўлық/1,352/.

-лы// -ли аффикси белгили бир орынға, халыққа, урыўға тийисликти аңлататуғын атлықларды жасайды: ачамайлы /Ш,154/, қостамғалы /Ш,154/, ханжығалы /Ш,154/, бүгежейли /Ш,154/, қолдаўлы /Ш,159/, хандекли/Ш,159/, балғалы/Ш,168/.

-шылық// -шилик, -чылық аффикси атауыш сөзлерге жалғанып абстракт хәм көплек мәнили атлықларды жасайды: адамгершилик /76/, қыйыншылық /158/, бүлгиншилик /59/, дийханшылық /Ш,168/.

-дас// -дес, -даш// -деш аффикси этимологиялық жақтан -лас// -лес аффиксиниң сынары есапланып, ортақлық, шериклик мәнисин аңлататуғын атлықларды жасайды: жолдас/35/, баўырлас/136/, енчиләш /Ш,154/, қарындас/74/, йолдаш/165/, қардаш/106/, қурдас/83/.

Шайырдың дәретпелери тилинде парсы хәм тәжик тиллеринен кирген, семантикалық өзгериске ушырап аффикслик хызмет атқаратуғын аффиксоидлар да ушырасады²¹⁶.

-дар// -тар аффикси кәсіп ийесин, кәсіпке, белгини аңлататуғын атлықларды жасайды: қарыздар/157/, арыздар/157/, хәмелдар/105/, сәрдар/Ш,150/, қостар/36/.

-кер// -кәр, -гер// -гәр аффикси белгили бир кәсіп ийесин билдиретуғын атлықларды жасайды: хызметкер/157/, сәўдагер /Ш,154/.

-стан, -хана аффикслери орын, меканды билдиретуғын атлықларды жасайды: Түркстан/49/, Дағыстан/146/, Хиндистан /116/, зимистан/113/, Гүржистан/Х, N1132/, сейисхана/1,235/, ғәлле хана/1,236/, дигирманхана/1,236/, жуўазхана/1,236/, қаразхана /1,236/, тойхана/107/, мәйхана/146/.

²¹⁶ Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер. -Н.: Қарақалпақстан. 1961. -Б. 53.

-гөй: акылгөй/226/; -зада аффикси адамның шығыу тегин аңлататуғын атлықларды жасайды: адамзат/152/, шахзада/140/, хасылзада /1,185/; -гәх аффикси орынды билдиретуғын атлықларды жасайды: дөргәх /Ш,151/, бөргәх /Ш,151/, дәстгәх /Ш,161/, -зар аффикси орынды билдиреди: гүлзар/238/.

Атлық жасауда булардан басқа да төмендегі өнімсіз аффикслер жумсалған: -кеш: мийнеткеш /82/, -ман: бағман /214/, -тик: жемтик /47/, өлимтик /253/, -лак: сорлақ /180/, шаңлақ /259/, санлақ /240/, -ком: қайырқом/198/, -паз: билимпаз/76/, -параз: дүньяпараз /152/, -дан: нүктедан /172/.

Фейил сөзлерден атлық жасаушы аффикслер:

-ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе аффикси ис-хәрекет пенен байланыслы затлық мәнилерди билдиреди: карма/90/, жарма /107/, түрме/249/.

-ым//-им, -ум//-үм//-м аффикси түбірден аңлатылған ис-хәрекетке байланыслы атлықларды жасайды: кийим/58/, сезим /117/, алым/117/, жутым/59/, салым/105/, билим/51/. Бул аффикс дәслебинде фейилден жасалған келбетликлерди аңлатқан, сон субстантивлескен халында хәзирги түркий тиллеринде де жумсалады ²¹⁷:

-ыс//-ис//-с, -ыш//-иш//-ш аффикси ис-хәрекет нәтижесин де пайда болған абстракт атлықларды жасайды: таныс /83/, налыш /143/, шығыс /90/, қоныс/127/, атланыс /170/, дегиш /167/.

-ақ//-ек, -ық//-ик, -уқ//-үк//-қ аффикси аркалы мийнет кураллары, буйым атамалары, абстракт атлықлар жасалады: курак /136/, салық /72/, ийик /96/, үзик /72/, тилик /61/, ашық /96/, тамақ /56/, төсек /56/, қонақ /83/, жорук /158/, илик /64/, қақырық /233/, тилик /120/.

-ыў//-иў // -ў аффикси хәр қыйлы буйым атамаларын хәм абстракт мәнилі атлықларды жасайды: аўырыў/217/, қазыў/59/, талаў/165/, шашыў/222/.

-ўыл аффикси фейил тийкарынан кәсип хәм хәмелди аңлататуғын атлықларды жасайды: жасаўыл/61/, қараўыл/153/. Захираддин Мухаммад Бабырдың «Бабурнама» естелигинде бул аффикс «буқаўыл» - патшаның азық-ауқатларын таярлаў хәм тексеріуден өткеретуғынын хәмел ийеси, «шығаўыл» — хан

²¹⁷ Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Баку.: Маариф. 1978. - С.228.

сарайында салтанатлы қабыллауды шөлкемлестиретуғын хәмел ийеси мәнисиндеги атлықларды жасағанын кәремиз²¹⁸:

-кын//-кин, ғын//-гин аффикси аркалы жасалған атлық сөзлер: үргін/56/, туткын/90/. Бул аффиксти айырым илимпазлар келбетлик фейилдин -ған//-ген, -қан//-кен аффиксинин аблаут сыңары деп карайды²¹⁹.

-ын//-ин//-н аффикси хәрекет нәтийжесин билдиретуғын атлықларды жасайды: егин /52/, жыйын /56/, саўын /64/, жығын /105/, шығын /105/, келин /91/, боран /97/.

-а// -е аффикслери де хәрекет нәтийжесин билдиретуғын атлықты жасайды: жара/113/, уйа/1,86/.

Сондай-ақ, өнимсиз жумсалатуғын хәм фейил сөзлерден атлық жасайтуғын аффикслер: -ғырт: салғырт/83/, -ық: ойласық/215/, -ыр//-ир//-р: шығыр/58/, көмүр /Ш,168/, үйир /1,120/, -ға: жорға /59/, жорт фейилинен, сырға /90/, -маш: қуырмаш /196/.

2. Морфология-синтаксислик усыл

Шайырдың дәретпелеринде морфология-синтаксислик усыл менен жасалған атлықлар тийкарынан хәзирги қарақалпақ тилиндеги модельге сәйкес келеди: курамлы атлықлар, жуп атлықлар, төкирар атлықлар, бириккен атлықлар²²⁰.

Курамлы атлықлар еки ямаса бир неше сөздин дизбеклесип келип белгили бир затлық мәнини аңлатыуынан пайда болады, гәптиң қурылысында бир ағзаның хызметин атқарады, генетикалық жақтан сыңарлары анықлауыш анықланыушы орын тәртибинде келип, бирақ бир лексикалық бирлик сыпатында жумсалады²²¹. «Шар китаптан» тура қаштым /116/, Жүрген жерим Айырша атау /46/, Молла Мәмбет сууы болды /102/, Қосын тигип Сасык көлге /185/, Қызың баш Нәлирша келди /295/, Тапсақ берип қонақ асы /146/, Нағадай бий журт ағасы /153/.

Жуп атлықлар мәнилик жақтан жыйнақлау, улыўмаластыруышылық мәнилерди аңлатып келеди:

²¹⁸ Бабурнаме. -Т.: Гл редакция энциклопедий. 1993. -С. 38. 60.

²¹⁹ Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку.: Маариф. 1978. -С.228.

²²⁰ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. -М. 1952. -С. 184. 187., Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин жасалуы. -Н.:Каракалпакстан 1979. -Б. 18-19., Нажимов А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Автореф. дис. ...канд. фил.наук. -Н. 1971. -С. 7-8.

²²¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. -М. 1952. -С. 184.

а) Мәнилері бір-бирине жақын сөзлерден жасалып, ұлымаластырылушылық мәні аңлатады: Ғәріп-қәсерге пана бер /119/, Келер ертең тері-тирсек /42/, Исенбе аға-жеңгеңе /35/, Таушан-кийік тауын гөзлеп/48/, Жүрек-бауырым жағып өтер/48/.

б) Бір-бирине синоним сөзлерден жуп атлықтар жасалады: Жәбири-жапам болып тұр бийнихаят /47/, Айшы-әширет, арзыу әйледі кеулім /47/, Хайтыу-мерекеге бармаға /95/, Жан аямай ел-жұрт не қылсын /81/, Ақырет-азап көрген екен/205/, Ахыу-афған өмірім /143/.

в) Бір-бирине антоним сөзлерден жуп атлықтар жасалады: Ата-анам өлгеннен соң/205/, Қол-аяғын көріп ұслап /207/, Ишитышы бәрі толды/305/, Не яқшы-яманды көрдім /304/, Ұл-қыз айра түсер ата-анадан/55/.

Бердақ дәретпелерінде жуп сөз сынарларының жупласуында араб-парсы тиллерінен кірген байланыстырылушы -ыў/-иў, дәнекерлері өнімлі жумсалған: Қыз көрмеді күниў-айды /277/, Нийетің қызыў-кәнізлер/43/, Инағыў-бектің балалары/133/, Хаялыў-қыз күндей жайнап/163/, Шахзадалар бегиў-беклер/140/.

Төкірар атлықтар бір сөздің екі рет қайталанып келиуінен жасалып, күшейтуші мәніні билдиреді: Өттің өмірім-өмірім /150/, Шайыр-шайыр аты кешкен/123/, Тары қырман-қырман болды/37/, Қырман-қырман гелле келді/222/.

Бириккен атлықтар екі сөздің ұзақ уақыт дауамында қатар қолланылуы нәтижесінде жасалады: Ақыры ийттүйнек жедік /49/, Қайнағаға басынды ийіп/90/, Дәукемпирге ектің тары/97/, Хан Жәнібек қайнатасы /294/, От басында отағасы /146/, Беши-Бешкемпир болған екән /288/, Кәтқудаларға сый болды /106/.

3. Субстантивация

Бердақ дәретпелерінде төмендегі сөзлердің лексика-семантикалық ұсыл менен атлықласқанын яғнай субстантивлескенін көріуге болады:

а) Субстантивлескен келбетлік: Жойылмас жақсынын айтқан хәр сөзі/82/, Жаманлар қасынан қонсы көшірер/80/, Ақылсыздың қәсіyeti аз келер/76/, Билдір сөзі ўәсиятдур/131/.

б) Келбетлік феиіллер өзі анықлап келетуғын сөз түсірилип қолланылғанда субстантивлеседі: Зәхәр-зақым болды ишип-жегеним/78/, Сүйгенине хеш ойланба/36/, Көргендердің мийри қанған/96/, Кеткенлер қайтып келер ме?/94/, Өлген әлди, әлмегендер,

Бул дүньяға келмегенлер/134/, Яраткан болмаса панахым/41/.

в) Субстантивлескен санлыктар: Жүзден жүйрик, мыннан тулпар /125/. Бундай санлыктар затты хәм оның санын қоса билдиреди: Үшинши сениң нөкерин/125/, Жалғызына келген екен/227/.

г) Субстантивлескен рәуишлер: Көпті көрген қарияны/116/, Бираздар жүр сууы болып/121/, Сөзім мениң мәлім көпке/141/, Бәлентлердің қапасы жоқ, Пәске қууаныш болмады/1,226/.

е) «Бар», «жоқ» предикативлери атлықласып жумсалады: Жоғымнан таппадым дөрек/114/, Мен жоғымды ізлер едим/116/, Бардың иси пәрман менен, Жоктын иси әрман менен/47/, Барыншы жоқ деп жасырма/109/.

Келбетликтің жасалыуы

Шайырдың дәретпелерінде жумсалған келбетлик сөзлер морфологиялық, морфология-синтаксислик, лексика-семантикалық усыллар менен жасалған:

а) Морфологиялық усыл менен келбетликлер атлық, фейил хәм рәуиш сөзлерден жасалады:

-лы//-ли, -лу//-лү аффикси сөз тийкарынан аңлатылған затта қандай да бир белгиниң, қәсийеттиң бар екенлигин билдиретуғын келбетликлерди жасайды: гүналы /84/, дағлы /119/, атаклы /35/, қарыұлы /35/, көптілі /141/, беллі /150/, дәулетлі /38/, бағлы /67/, жүкли /144/, ғұншалы /56/, өдалатлы /161/, жигерлі /108/, қапалы /182/.

-лық//-лик, -лук//-лүк аффикси менен жасалған келбетликлер затта қандай да бир белгиниң қәсийеттиң бар екенлигин билдиреди: шеберлік /38/, хаклық /48/, туұрылық /48/, байлық /159/, гүйенделік /151/, арықлық /62/, ғәззаплық /81/, жаманлық /58/, ашлық /59/, кемлік /176/.

-сыз//-сиз аффикси мәніси жағынан -лы//-ли аффикси билдиретуғын мәниге қарама-қарсы мазмунды аңлатып, затта қандай да бир белгиниң жоқлығын көрсетеди, атлық, алмасық, келбетлик сөзлерге жалғанады: өнерсіз /83/, билимсіз /33/, әрмансыз /67/, ғамсыз /48/, мийримсіз /53/, ұпасыз /61/, сауынсыз /65/, қауынсыз /65/, ақылсыз /131/.

Шайырдың «Қайда болыр» қосығында келбетлик жасаушы «бий» префикси менен -сыз аффиксиниң бир түбир сөзге жалғаныу жағдайы ушырасады: Басына кураш кийипсең, Бийорынсыз тийипсең/113/. Проф. Н.А.Баскаков қарақалпақ

тилиндеги «надансыз» сөзінде иран тиллеринен кирген «на» префикси хәм «сыз» аффикси «дана» түбир сөзине жалғаныу жағдайы ушырасатуғынын билдиреди²²².

-дай//,-дей, -тай//,-тей аффикси бир затты екінши затка салыстырыу мөнісиндеги келбетликлерди жасайды: хожадай /97/, торғайдай/48/, арысландай/75/, Амангелдидей/168/, тастай/135/, шайтандай/37/, жамғырындай/45/, тайдай/48/, пилдей/52/, қыздай /130/. Шайырдың қосықларында бул аффикстин хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын -дақ//,-дек, -дәк, -дағ, -дайын//,-дейин сынарлары да қолланылған: дөр्याдәк /126/, жиптикләк /276/, Йүсифдәк/146/, Жамшитдағ /X,22/, гүлдәк /172/, нардайын /146/,

-қы//,-ки, -ғы//,-ги аффикси орын хәм уақытты билдиретуғын сөзлерге жалғанып, уақыт хәм орынға байланыслы белгилерди аңлататуғын келбетликлерди жасайды²²³: былтырғы(71), баяғы (271), қасындағы (231), берги (164).

-шыл//,-шил аффикси қандай да бир белгиниң затта көп екенлигин билдиреди: ойшыл/134/.

-ы//,-и, -ый//,-ий аффикси араб тилинен өзлестірилип адам хәм заттың келип шығуы дерегине байланыслы белгилерди билдиреди: қазақы/98/, қытайы/142/, қудайы/43/, хәзирети/49/, иләхий/81/, паний/116/, әреби/92/, рәхманий/172/, амий, түркий/152/.

-бий, -на//,-нә префикси қарақалпақ тилине төжик-парсы тиллеринен өзлестірилип, грамматикалық функциясы жағынан -сыз//,-сиз аффикси менен мәңилес, көпшилик жағдайда араб-парсы сөзлери менен қолланылады: нәмәрхәм /76/, бийәдеп /77/, бийинсап /31/, бийыхтияр /148/, бийабан/150/, биймар /171/, бийнихаят /49/, бийуак /70/, надан /75/, намақул /71/, бийшара /116/, биймурат /139/, бийиззет /152/, бийақыл /152/, найлаж /266/, начар /146/.

-уар: Дилуарларды излер едим/116/.

-паз: Ел қыдырған қыдырымпаз сол сайыл/75/.

-хор: Отқа көрен, өзи жемхор/99/.

-дан: Қәдирданым елатымды/41/.

-аң: Қартаң емес, жигит болдым/134/.

-ман: Шадыман болған кунлерим (1134).

²²² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык Т. II. -М. 1952. -С. 209.

²²³ Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках. // Тюркологические исследования. -М-Л. 1963. -С. 59.

Фейилден келбетлик жасаушы аффикслер

-ык//-ик, -ыг//-иг, -ук//-үг, -к//-к//, -г//-г аффикслери менен жасалган келбетликлер заттын хәр түрли қәсийетине байланыслы белгилерин аңлатады: тилик-тилик/120/, курак/136/, бурык/141/, бузык/147/, арык/98/, артык/90/.

-ғыр//-гир//-гур аффикси фейил тийкарлы сөзлерге жалғанып адам, хайуан хәм заттын белгили бир иске бейимлилиги, уқыплылығын билдиретуғын келбетликлерди жасайды: билгир/94/, алғыр/95/, алғур/Ш,60/, дилгир/56/.

-ғыш//-гиш аффикси мәнилик жақтан -ғыр//-гир аффиксинин мәнисине жақын: билгиш/140/.

-ғын//-гин, -қын//-кин аффикси фейиллерден хал-ауҳал белгисин аңлататуғын келбетликлерди жасайды: тасқын/130/, солғын/62/, ағын/85/.

-малы//-мели, -палы//пели аффикси өзи анықлайтуғын сөздин сапалық белгисин билдиреди: Келмели-кетпели сөз айттым, я билмеймен терис қайттым/150/.

-ғақ//-гек аффикси заттын хәр қыйлы сапасын билдиретуғын келбетликлерди жасайды: тайғақ/57/, курғақ/135/.

-гинди: Келген келгинди өмирим/145/.

-ты//-ти, -ы//-и аффикси сапалық хәм муғдарды билдиретуғын келбетликлерди жасайды: толы/177/, өли/127/, қатты/57/.

Морфология-синтаксислик усыл менен жасалган келбетликлердин төмендеги түрлери ушырасады:

1. Қурамлы келбетликлер.

а) Сынарлары сапалық келбетлик сөзлерден жасалады: карақасқа/41/, жорға-жүрмел/60/, қатар-тенлес/38/, жарлы-аш/71/, берк-пұхта/216/.

б) Еки сынары да атлықлардан жасалган қурамлы келбетликлер: оймақ ауыз/224/, мойны қулаш/73/, қасы қундыз/222/.

в) Биринши сынары келбетлик, екінши сынары атлық сөзлерден жасалган қурамлы келбетликлер: ала ат/72/, қайшы қулақ/73/, кең қушақ/186/.

г) Сөз дизбегине -лы//-ли аффикси жалғаныуы арқалы жасалган қурамлы келбетликлер: мәрт-ғайратлы/73/, кең пейилли/222/, хош ийисли/266/, тас буршақты/66/, кәдди бойлы/77/, ақ үзикли/72/.

2. Жуп келбетликлер

Шайырдын дөретпелеринде ушырасатуғын жуп келбетликлер заттың белгилерин хәр тәрәплеме улыўмаластырып жыйнақлап күшейтип көрсетеди: жақсы-жаман /49/, герең-пәрең/126/, аман-есен /301/, арық-дәрмансыз /56/, өлүк-тирик /147/.

3. Тәкирар келбетликлер

Тәкирар келбетликлер бир келбетлик сөздин тәкирарланып келиўинен жасалып, белгиниң бир неше затқа ортақ екенин, тийислиликгин аңлатады: түрли-түрли/170/, бөлек-бөлек/168/, әлуан-әлуан/182/, шийрин-шийрин/225/, тилик-тилик/120/, қырман-қырман/222/, жыйын-жыйын/153/, байдақ-байдақ/169/.

4. Бириккен келбетликлер

Бириккен келбетликлер еки сөздин бир-бири менен биригиўинен жасалып, шайырдын қосықтарында аз санда болса да ушырасады: менмен/196/, жанашыр/86/, ашкөз/84/.

Фейилдин жасалыўы

Бердақ дөретпелери тилинде жумсалған фейиллер тийкарынан еки усыл менен жасалған:

Аффиксация усылы менен атаўыш сөзлерден жасалған фейиллер:
-ла// -ле// -лә аффикси арқалы фейиллер атлық сөзлерден жасалады: сөзле/36/, изле/36/, ойла/36/, гүлле/88/, өкпеле/41/, көзлә /145/, тойла/142/, бағла/147/.

-ла// -ле жалғаўы сапалық келбетликлерге жалғанып фейил жасайды: хошла/38/.

-ла// -ле аффикси арқалы рәўишлерден фейил сөзлер жасалады: жақынла/224/.

-ла// -ле, -ылда// -илде, -ыра// -ире, -қыра// -кире аффикслери арқалы еликлеўиш хәм таңлақ сөзлерден «бар», «жоқ» предикативлеринен фейиллер жасалады: шаркылда /48/, барла /88/, жаркыра /90/, жалтыра /89/, титирә /161/, еңкилде /192/, селкилде /192/, каркыра /271/, арала /272/, жокла /1,289/.

-лан// -лен аффикси арқалы фейиллер жасалған: ашыўлан/35/, кәхәрлен/164/, атлан/118/, гиреўлен/257/.

-а// -е// -ә аффикси атаўыш хәм фейил сөзлерге жалғанып аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллерди жасайды: жаса/49/, аса/49/, өрте /245/, түнә/Ш,162/, сына/165/, ойна/166/, орна/272/, тиле /292/.

-ай//-ей//-й аффикси атауыш сөзлерден фейил жасауда өнімлі жумсалған: молай /87/, қарай /190/, көркей/239/, бүкший /195/, шекший /195/, тарай /58/.

-сы//-си аффикси келбетлік сөзлерден фейиллер жасауда қатнасады: Менменсиген он төрт урыу/Ш,164/.

-шы//-ши аффикси еліклеуіш сөзлерден фейиллер жасайды: Тыпыршылап әдепкиси, Бир таяққа ауған еси/200/.

-ар//-ер//-р аффикси келбетлік сөзлерден фейиллерді жасауда қатнасқан: қысқар /63/, келтер /250/, қуғар /241/.

-ат//-ет//-т аффикси атлық, келбетлік, еліклеуіш хәм фейил сөзлерге жалғанып фейиллерді жасайды: тарқа-т/62/, муңай-т /74/, уял-т/74/, инан-т/74/, бос-ат/207/, ер-т/71/.

-бый,-тый, -пай аффикслери арқалы аз сандағы фейиллер жасалған: тар-бый/35/, том-пай/248/, қыл-тый/260/.

-ык//-ик, -кы//-ки, -к, -ға//-ге аффикси өнімсіз жумсалып санлық хәм фейил сөзлерден фейиллерді жасауда қатнасқан: толқы /45/, бир-ик/53/, тол-ға/221/.

-ра//-ре, -ыра//-ире қосымтасы өнімсіз жумсалып фейиллерді жасайды: күлімсире /198/, хәлсире /200/, шашыра /53/, титире /161/, қарқыра/272/.

-ал//-ел//-л аффикси атауыш фейил хәм модаль сөзлерден фейиллерді жасауда қатнасады: жоғал/181/, онал/264/, сағал/271/.

Морфология-синтаксислик усыл менен жасалған фейиллер

Бердақ дәреттелеринде морфология-синтаксислик усыл менен фейил сөзлер еки фейилдин ямаса атауыш сөзлерге фейил сөзлердин қосылуы арқалы хәм бир пүтин лексикалық мәни аңлатыш келеди:

а) Атауыш тийкарлы курамлы фейиллер атауыш сөзлерге ет, қыл, бол, е көмекши фейилинин дизбеклесиуі арқалы жасалады: Сапар ет/55/, яд ет/76/, хызмет ет/76/, ашық бол/197/, мийман бол/37/, дәрман ет/55/, әрман ет/55/, сабыр қыл/148/, кулақ тут/172/, сыран болды/131/, уят болды/131/, беглик етти/121/.

б) Фейил тийкарлы курамлы фейиллердин жасалуында олардын екінши сынарлары болып ал, бер, бар, кел, шық, жат, жатыр, отыр, тур, кой, жибер, тасла, ет, қайт фейиллери қатнасады. Бул түбир фейиллер -ып//-ип//-п, -ыб//-иб//-б, -уб//-үб//-б, -а//-е//-й формалы хал фейиллер менен дизбеклесип қолланылған: келип

тур/36/, баклап жүр/108/, кылып тур/Ш,147/, жылап жүрме/36/, еркиме кой/83/, тартып ал/185/, аңлып жат/167/, шалкып өтти /139/, байкап көр/39/, келе бер/38/, бөле бер/38/, сарғыш енип тур/42/, келип тур/78/, сынап көр/72/, таслап кет/Ш,180/, ағып өт/60/, жағып өт/60/, жууап бер/Ш,155/, тартып ал/28/, шығып кет/29/, жыйнап кет/29/, жыйнап ал/197/, таслап кет/113/.

Курамлы фейиллерди жасауда «е» толықсыз фейили өнимли жумсалып, атауыш хэм фейил сөзлер менен дизбеклесип колланады: Кийген экән каракалпак/Ш,140/, Шундын «калфак» болған экән /Ш,140/, Алдаб чакырыб алған экән/Ш,162/, Шырт уйқыда жатыр еди /190/.

Шайырдың дөрөтпелеринде «е» толықсыз фейили аныклык мейилдин өткен мәхалинде бетленгенде кыскарып -ем, -ен, -ек түринде колланыу фактлери аз санда болса да ушырасады: Не кылып ем залым сени /40/, Багда сайраған бүлбүлем/171/, Түргелип ем болдым сопак /147/, Акырмаман усы дер ем/53/.

Шайырдың «Рәушан» поэмасында «е» толықсыз фейилинен жасалған дөнекерлик хызметтеги «емесе» формасы жумсалған, бул форма баска классик шайырларда ушыраспайды: Емесе сеники жөн бе? Ол үш катын меннен кем бе?/160/. Сондай-ак «е» толықсыз фейилиниң Орта Азиялык түркий жазба әдебий тилине тән болған ески формасы да ушырасады:

Еки адам мергән ерди/Ш,145/,
Кулан, кийик атар ерди/Ш,145/,
Малы дүнья зийнет ерди,
Карун дүньяда не көрди?/171/,
Мал дүньясы бийкат ерди/131/.

Жуп хэм тәкирар фейиллер

Шайырдың дөрөтпелеринде жумсалған жуп хэм тәкирар фейиллер хал фейил, келбетлик фейил, атауыш фейил түринде жупласып колланып ис-хәрекетти хәр тәрәплеме сышатлап, олардың дауамлылығын аңлатып келген: Ойлап-ойлап мақсетиңе жетпесең /53/, Айта-айта талар жағың/65/, Көринди-көринди өзимдей гәрип /181/, Жылай-жылай күни өтти/187/, Шаршасақта жүре-жүре/120/, Қыз бийшара турды-ятты/Ш,151/.

Бириккен фейиллер

Бердак дөрөтпелеринде аз санда болса да бириккен фейиллер

де ушырасады: Анау отыр Кулымбет бай/72/. Ески түркий жазба естеликлеринде отыр фейилиниң ески формасы «олтур» өнимли жумсалғанын көриўге болады: Бир күн Салих эв кабуғында олтурар эрди /Рабғ,54/. Бердақтың «Шежире» поэмасында бул ески форма сақланған: Бир фәрий олтурған экән /Ш,146/, Мунда олтурмак өбести/Ш,163/, Көп күн көпесте олтурдым/270/.

Ески түркий жазба естеликлеринде жумсалған хәзирги хәм келер мөхәл фейилин аңлататуғын келбетлик фейилдин -дурур// -турур хәм оның қысқарған -дур//-дүр, -ды//-ди, -ты//-ти формалары²²⁴ Бердақтың дәрәтпелери тилинде предикативлик аффикс хызметинде жумсалған: Бул дүнья паныйдур паяны жоқты /54/, Үйреткендур ата-ана /141/, Жийәннин йокдур ағасы/141/, Зая болгандур өмирим /149/, Падшахда бардур алтын тахт/144/, Бул дүнья керекдур өлгенше бенде/62/. Шайырдың дәрәтпелеринде булардан басқа да апарды - алын барды/203/, әкелди-алып келди /197/, киятыр-келе атыр/189/ х.т.б. бириккен фейиллер жумсалғанын көремиз.

Рәуишлердин жасалыўы

Рәуиш сөзлер үш түрли усыл менен жасалған: а) аффиксация яғный морфологиялық усыл: б) аналитикалық яғный синтаксислик усыл: в) адвербиализация яғный лексика - семантикалық усыл.

а) Морфологиялық усыл менен шайырдың дәрәтпелериндеги рәуишлер төмендеги аффикслердин жәрдеминде жасалған:

-ша//-ше, -ча//-че аффикси атлық, келбетлик, алмасык, рәуиш хәм фейил сөзлерге жалғанып ис-хәрәкеттин жағдайын, сыпатын аңлататуғын рәуишлерди жасайды: ўақтыңша/83/, арынча /Ш,160/, қалмақша/129/, күнше/142/, артықша/215/, сонша/106/, шунаша/Ш,150/, қалайша/157/.

-лай//-лей, -дай//-дей аффикси атлық, санлық келбетлик, алмасык, фейил сөзлерге жалғанып сын хәм ўақыт рәуишлерин жасайды: усылай/192/, шаршамастай/73/, сонындай/35/, тирилей /Ш,208/, қыстай/60/, шундай/Ш,168/, бундай/Ш,168/.

-ла//-ле аффикси «бу» сиптеў алмасығынан «бундай», «усындай» рәуишлери менен мәнилес «бейле» рәуишин жасайды: Алла салды бейле йола/1134/.

²²⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. -М. 1952. -С. 324.

-ғанша// -генше, -ынша// -инше, -сынша// -синше аффикси атлық, келбетлик, рәуиш сөзлерге жалғанып ўақыт рәуишлерин пайда етеди, ис-хәрекеттин даўамлылық белгисин билдиреди: өмиринше /94/, өлгенше /138/, солайынша /189/, барынша /210/, келгенше /212/, жумылғанша /182/.

-лап// -леп аффикси атлық, келбетлик, рәуиш сөзлерден сын, ўақыт, муғдар-дәреже рәуишлерин пайда етеди: тентиреклеп /200/, тәкирарлап /117/, жүрелеп /199/, етеклеп /105/, бүгеженлеп /227/, албырақлап /161/.

-шама аффикси силтеў хәм сораў - қатнас алмасықларына жалғанып муғдар-дәреже рәуишлерин жасайды: усыншама /194/.

-ына// -ине аффикслери келбетлик хәм рәуиш сөзлерге жалғанып сын хәм ўақыт рәуишлерин жасайды: удайына /80/, узағына /36/.

б) Синтаксислик усыл менен жасалған рәуишлер курамлы, жуп хәм бириккен рәуишлер түринде ушырасады:

Курамлы рәуишлер. Шайырдың дәрәтпелери тилинде жумсалған курамлы рәуиш төмендеги формаларда ушырасады:

а) «Бир» сөзине ўақыт, орын х.т.б. мәнилерди билдиретуғын сөзлердин дизбеклесийи менен сын, орын, ўақыт рәуишлери жасалады: Акыр бир күн дүнья өтер /149/, Әрмансыз бир күни болмас /48/, Бир нече күнләр йол йүрди /Ш, 150/, Бир неча йыл болған экән /Ш, 166/.

б) Силтеў алмасықларының ўақыт, орынды аңлататуғын сөзлер менен дизбеклесийи арқалы курамлы рәуиш жасалады: сол удайы /43/, сол ақшам /101/, сол күн ақшам /106/, анаў күни /40/, сол ўак /85/, сол ўақыт /160/.

в) Хәр, ҳеш, х.т.б. белгилеў хәм болымсызлық алмасықларының ўақыт хәм орынды билдиретуғын сөзлер менен дизбеклесип келиўинен жасалады: хәр ўакта /55/, хәр дайым /144/, хәр күнде /150/, ҳеш ўақытта /76/.

Жуп хәм тәкирар рәуишлер. Шайырдың дәрәтпелери тилинде хәр қыйлы сөз шақапларынан жасалған жуп хәм тәкирар рәуишлер ушырасады:

а) Сынарлары бир-бирине ыңғайлас болған жуп рәуишлер: азы-кем /111/, тәкирар рәуишлер: талай-талай /180/, қайта-қайта /181/, күнде-күнде /36/, кушақ-кушақ /60/.

б) Сынарлары бир-бирине қарсылас сөзлерден жасалған жуп рәуишлер: арман-берман /38/, анда-санда /52/, бастан-аяқ /179/.

в) Сынарларының биреуі өзинің лексикалық мәнісін жоғалтқан жуп рәуишлер: шала-шарпы/37/, зары-гирян/48/, жалақ-жулақ /73/.

Бириккен рәуишлер. Шайырдың дәретпелері тилинде төмендегі бириккен рәуишлер жумсалған: быйыл/59/, бүгін /106/, намазшам/145/, бираз/60/.

Араб-парсы тиллеринен кирген «бәрхә», «бәрқулла», «дәрхал», «бәрхама» бириккен рәуишлері ушырасады: Күндегі жұмысын бәрхә сезеди/35/, Жаслықты барқулла сүйдим /149/, Сөйлегенін бәрхә йалған/43/, Жанып бәрхама ишиннен /11/.

3. Семантикалық усыл менен жасалған рәуишлер. Адвербиализация яғнай басқа сөз шақапларынан сөзлердин сыртқы формасын өзгертпей рәуишлесіу кубылысы шайырдың қосықларында төмендегі түрде ушырасады:

а) Барыс, шығыс, орын сеплиги менен жумсалған сөзлер: тапылда /69/, күнде /35/, бирге /145/, зордан-зорға /89/, азанда /106/, әзелден /93/, мұнда /163/, жылдан-жылға /93/, жуп-жуптан /105/.

б) Ески түркий тиллериндегі барыс-жөнелиу сеплигинин формалары -қары//-кери, -гери, -ры//-ри, аффикслері менен жумсалған сөзлер: берман/37/, арман-берман/38/, илгери/56/, жоқары/109/, игри/148/.

в) Хал фейил формаларындағы сөзлер түрінде ушырасады: қайта/38/, тыя-тыя/51/, зарлай-зарлай/193/.

V БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

V. I. Бердақ шығармаларының тарийхый шығысы жағынан сөзлик қурамы

Хәр халықтың әдебий тилинің қәлиплесип хәм рауажланыу басқышларын үйрениуде сол халықтың мәдений турмысында айрықша орын ийелейтуғын көркем сөз шеберлеринин шығармаларын лингвистикалық бағдарда изертлеу үлкен әхмийетке ийе. Уллы талант ийелеринин шығармалары тили илимнин басқа тарауларында сақлана бермейтуғын сол тилде сөйлеуши халық хәм оның тилинің тарийхына байланысly бай тарийхый мағлыұматларды өзиниң сөзлик қурамында узақ ўақыт алып жүреди.

Қарақалпақ классикалық поэзиясының бийик шыңы, өз заманының терең ойшылы хәм данышпан шайыры Бердақтың қосық хәм поэмаларында да қарақалпақ халқы хәм тилинің пайда болып рауажланыуына байланысly хәм оның басқа халықлар менен қарым-қатнасы бойынша бақалы мағлыұмат беретуғын сөзлер қатламы қолланылған.

Бердақ шайырдың дәретпелеринин сөзлик қурамы оғада бай хәм қурамалы. Статистикалық усыл менен көркем сөз шеберинин дәретпелеринде жумсалған сөзлерди илимпазлардың есаплауына қарағанда, Алишер Науайынын шығармаларында 27000-ға шамалас, А.С.Пушкин шығармаларында 21197, У.Шекспирдин шығармаларында 15000, Абай Қунанбаевтың шығармаларында 6017 сөз қолланылған болса, Бердақтың 1987-жылғы таңламалы шығармалары топламында 10926 сөз қолланылғаны белгили болды²²⁵. Бердақ шайыр дәретпелери сөзлик қурамының байлығын

²²⁵ Насыров Д., Айымбетов М. Бердақ таңламалы шығармаларының алфавитли-жийилик сөзлиги. -Н.:Қарақалпақстан. 1993. -Б.5.

көрсетиуши белгилердің бири сол 10926 сөздің 81,23 проценти шайырдың дөретпелерінде бир, еки мәртебе қолланылғаны дәлиллейди²²⁶. Егерде Бердақтың усы Ұақытқа шекем жәрияланған хәм еле жәрияланбаған улыўма көлеми 20000 ға шамалас қосық қатарларының барлығын бул усыл менен есаплап шығылғанда, сондай-ақ, шайырдың шығармаларында жумсалған көп мәнили сөзлер менен аўыспалы мәниде жумсалған сөзлердің ҳәр бир мәни өзгешелиги есапқа алынғанда әлбетте, бул көрсеткиштин көлеми еледе үлкейген болар еди.

Шайырдың дөретпелериниң сөзлик қурамының тарийхый шығысы жағынан қатламларын анықлаўда, оларды тематикалық топларға ажыратыўда улыўма түркий тиллериниң пайда болыў, қәлиплесип хәм раўажланыў басқышлары менен байланыслы үйрениў мақсетке муўапық болып табылады. Себеби тарийхый жактан соңғы дәўирлерде қәлиплескен халықлардың тилинде ең ески тиллик белгилер жақсы сақланғанлығын илимпазлар көрсетип өтеди²²⁷.

Қарақалпақ халқы хәм тилиниң пайда болыў хәм раўажланыў дәўирлери түркий халықларының узақ даўам еткен қәлиплесиў процеси менен тығыз байланыслы. Сонлықтан да тарийхый бағдарда изертлеў жумысларын алып барыўда тилимизди басқа түркий тиллеринен айырымланған халында ажыратып қараў, оның сөзлик қурамында ушырасатуғын айырым қатламларды, мәселен, алтай тиллерине ортақ қатламның болыўы, қытай хәм басқа да хинд-европа тиллеринен келип кирген сөзлерди түсиндириўде бираз қыйыншылық туўдырады. Бердақ шайырдың дөретпелеринде де узақ даўам еткен түркий қәўимлери хәм қарақалпақ халқының қәлиплесиў дәўирлерин сәўлелендириўши түпкиликли түркий сөзлер қатламы менен бирге, түркий халықларының ески дәўирдеги басқа халықлар менен тарийхый байланысларынан дәрәк бериўши сағым сыяқлы болын көзге тасланатуғын қытай хәм айырым хинд-европа тиллеринен келип кирген сөзлер менен бирге, орыс, араб-парсы сөзлери қолланылған. Бердақ шайыр дөретпелериниң сөзлик қурамының ең әййемги ески қатламын түркий тиллериниң қәлиплесиўиниң биринши дәўири-алтай дәўирине тийисли сөзлер қурайды.

²²⁶ Насыров Д., Айымбетов М. Көрсетилген мийнети. - Б. 6.

²²⁷ Баскаков Н.А. Тюркские языки. - М.: Наука. 1960. - С. 17.

1. Өз сөзлик қатлам

Алтай қатламына тийисли сөзлер.

Алтай тиллериниң тууысқанлығы мәселеси илимпазларды XVIII әсирден берли қызықтырып келмекте²²⁸. Алтай тиллери семьясына ортақ лексикалық қатламды анықтау ҳәм үйрениу-бул тиллердин тууысқанлық қарым-қатнасын анықтауда үлкен әҳмийетке ийе. Илимпазлардың көрсетиуинше, түркий тиллеринин рауажланыу басқышларының биринши дәуири-алтай дәуири болып ол уақытлары ҳәзирги түркий, монғол, тунгус-маньчжур халықлары бир қәуимлик бирлеспеде жасаған. Бердақ шайырдың дәретпелери тилинде әййемги дәуирде пайда болып тилимизде еlege шекем қолланылатуғын төмендеги сөзлер ушырасады:

а) Адам мүшелерин билдиретуғын сөзлер. Бердақ дәретпелери тилинде алтай тиллерине ортақ төмендеги адам мүшелерин билдиретуғын сөзлер жумсалған:

«Аяқ»: Душпанларың аяғыңа бас урса/32/. Бул сөз алтай тиллери семьясына киретуғын монғол тилинде еки түрли «адақ» ҳәм «аяқ» түринде қолланылып мәниси жағынан қарақалпақ тилиндегиге сәйкес келсе, қалмақ тилиндеги «адг» сөзи ауыспалы мәниде «дәрьяның аяғы, бир заттың ақыры» деген мәнилерде жумсалады.

«Арқа»: Арқа мойнын арқан қылып/226/. Бул сөз монғол тилинде «ар/и/», бурят тилинде «ара», эвенк тилинде «арқа/н/», тунгус тилинде «арқан», эвен тилинде «арқан» түринде ушырасады²²⁹.

«Қабырға»: Қабыртқа сай болын енди сәкилмиш/53/. Бул сөз монғол тилинде «хабирга», бурят тилинде «хабирга», қалмақ тилинде «хавирга» түринде тек айырым фонетикалық өзгерислер менен ушырасады.

«Бауыр»: Шайырдың шығармалары тилинде бул сөз «бауыр» ҳәм «бағыр» түринде қолланылған: Бағырымды гириян етти/141/, Жылама, қуры босқа баурың дағлама 78/. Бул сөз монғол тилинде «беер», бурят тилинде «беера» түринде қолланады. Монғол тилиндеги «беер» сөзи менен шайырдың қосықларында к- танған «бүйир»

²²⁸ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М.: Наука. 1981., Исследование в области этимологии алтайских языков. -Л.: Наука. 1972., Рамstedт И.Г. Введение в алтайское языкознание. -М. 1957., Рясанен М. Об урало-алтайском языковом родстве. //ВЯ. 1968. № 1., Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. -М.: Наука. 1991.

²²⁹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М.: Наука. 1974. Т. I. -С.178.

сөзі сеслик қурылысы жағынан да жақын екенлігін көреміз.

«Қол»: Қолынды қабартып белинді бүгіп/83/. Алтай тиллери семьясына киретуғын монғол тилинде «гар», бурят тилинде «гаар», тунгус-маньчжур тиллеринде «гаала» сөзлери «қол» деген мәнини билдиреди. Монғол тилиндеги «гар» сөзи менен қарақалпақ тилиндеги 140-150 см узынлықты билдиретуғын өлшем бирлиги «қары» сөзи хәм «қарыс» сөзлери этимологиялық жақтан байланыслы екенлиги көринеди. Қарақалпақ тилинде малды териден шығарғанда «қолың менен қарып-қарып жибер» деп айтылады, ямаса «жүуери унды қарыу керек» делинеди.

«Жүрек»: Басылмады қорыққанымнан жүрегим/36/. Бул сөз монғол тилинде «зорхэ/н/, қалмақ тилинде «зерке/н/», маньчжур тилинде «йүреге», япон тилинде «кокоро» түринде ушырасады²³⁰. Япон тилиндеги «жүрек» мәнисин билдиретуғын «кокоро» сөзи қарақалпақ тилиндеги «көкирек» (Көкирегиме дәртлер толып /121/) сөзи менен семантикалық жақтан да, сеслик қурылысы жағынан да жақын.

«Тамыр»: Зулымның тамырын шорта кесейік/1,215/. «Тамыр» сөзи монғол тилинде «тамр», бурят тилинде «тамир», эвенк тилинде «тымэр», қалмақ тилинде «гурэ» түринде жумсалады. Қалмақ тилинде «тамыр» мәнисин билдиретуғын «гурэ» сөзи менен қарақалпақ тилиндеги «гүре тамыр» сөз дизбегиндеги «гүре» сөзиниң келип шығыу дерегиниң бир екенлиги сөзсиз. Бир ўақытлары синоним болған бул еки сөздиң «гүре» сыңары қарақалпақ тилинде соңғы дәуирлерде қолланыу өрисин тарайтқан.

Бердақ шайырдың сөзлик қурамында алтай тиллерине ортақ тууысқанлық қарым-қатнасты аңлататуғын терминлер аз санда болса да ушырасады. Бул тематикалық топарға киретуғын сөзлер алтай тиллеринде өзиниң көп мәнилиги менен ажыралып турады:

«Ана»: Қам сүт емгенмен анадан/115/. «Ана» сөзиниң мәнисин аңлатыу ушын монғол тилинде «әке», қалмақ тилинде «эк», маньчжур тилинде «эмэ», эвенк тилинде «эн-э», бурят тилинде «эжи», нивх тилинде «ум-гу», юкагир тилинде «амиа», кореец тилинде «эжи» сөзлери қолланылады.

Қарақалпақ тилинде, сондай-ақ түркий тиллеринде «ана» сөзи дара турғанда барқулла ана, апа (мать) мәнисинде жумсалса, айырым

²³⁰ Азербайев Э. О лексике японского и тюркского языка, связанного с терминами родства. //СТ. -Баку. 1986. №6. -С. 26.

жағдайларда енесине қаратпа сөз сыпатында ямаса өзинен үлкен жасы үлкен хаялларға байланысly да бул сөз қолланылады²³¹. Қарақалпақ тилинің кубла диалектинде де «ене» термини «ана» мәнисиндеги функцияны атқарады²³².

«Ата»: Бердақ шайыр дәретпелеринде төмендеги мысалда бул сөз көринеди: Атадан туудым не көрдим/142/. «Ата» сөзи қалмақ тилинде «аввх», бурят тилинде «эхэбааба», маньчжур тилинде «этэ», эвенк тилинде «ата-к», эвен тилинде «эте» түринде гезлеседи. Шайырдың дәретпелеринде «ата» сөзи еки мәнини аңлатыу ушын, бириншиден, «әке», «аға» (отец) мәнисинде жумсалса, екншиден, әкесиниң әкеси (дедушка) мәнисинде жумсалғанын көремиз.

«Аға»: Бердақтың қосықларында «аға» сөзи төмендеги мысалларда қолланылған: Артымда аға-иним жоқ/63/, Аға болса кейнине ер/110/, Әй, ағалар, ығбал жанғай/45/. Биринши мысалдағы «аға» сөзи «жигит аға», екнши мысалдағы «аға» сөзи «жасы үлкен», үшінши мысалдағы «аға» сөзи қаратпа мәнисинде жумсалып тур. Бул сөз монғол тилинде «аха», бурят тилинде «аха», маньчжур тилинде «ақайн», юкагир тилинде «ака», нанай тилинде «аға» түринде ушырасады. Л.А.Покровская түркий тиллериниң ишинде азербайжан, гагауз, қырғыз, татар, түркмен тиллеринде «аға», өзбек, алтай, уйғыр, хакас тиллеринде «ака» түринде қолланады деп көрсетеди²³³.

«Келин»: Тутқын болып турсаң келин/91/. Бул сөз монғол тилинде «еме», қалмақ тилинде «келсн», тунгус-маньчжур тиллеринде «эсэ-ка» түринде ушырасады. «Келин» сөзи этимологиялық жақтан «кел» түбир феилине «ин» аффиксиниң жалғаныуы тийкарында «хожалыққа тазадан келип қосылған адам» мәнисин аңлатады²³⁴.

Бердақ дәретпелеринде алтай тиллерине ортақ мал шаруашылығына байланысly қолланылатуғын сөзлер көплек ушырасады. Мал шаруашылығы бул халықлардың экономикалық турмысында алтай дәуиринде де, буннан соңғы дәуирлерде де тийкаргы тараулардың бири сыпатында көзге тасланады. Илимпаз К.А.Новикова тунгус-маньчжур тиллеринде мал шаруашылығына

²³¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках.// «Исторические развития лексики тюркских языков».- М.: Наука. 1961.- С. 23.

²³² Доспанов О. Қарақалпақ тилинің кубла диалектиниң лексикасы. -Н.: Қарақалпақстан. 1977.

²³³ Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети. -Б. 33.

²³⁴ Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети. -Б. 64.

байланыслы 300 ден аслам түркий, монғол тиллеринин сөзлери бар екенлигин анықлайды²³⁵.

Бердақ шайыр тилинде мал шаруашылығына байланыслы төмендеги сөзлер жумсалған:

«Ат»: Торы ат минип Майкы келди/282/. Бул сөз монғол тилинде «адун», эвенк тилинде «адугун» түринде қолланады.

«Атан»: Атан түйе минип жайдақ, Шериушиде Төбет, Тайлақ 169/. «Атан» сөзи алтай тиллери семьясына киретуғын монғол тилинде «атан», қалмак тилинде «атан» түринде қолланылады.

«Буға»: Сайым андыз сары буға/100/. «Буға» сөзи монғол тилинде «бух», қалмак тилинде «бух» түринде ушырасады, ал бурят тилинде «буха» сөзи «сууын» деген мәнини аңлатыу ушын қолланады.

«Қошқар»: Куба қосақлы қошқардан/63/. Қарақалпақ тилинде қошқар сөзинин биринши бууыны «қош//хуц//хус» сөзи ерте дәуирлерде «қой» деген мәнини аңлатын, ал екннши бууыны еркекликти билдирген болыуы мүмкин: хуса-эр-қошқар. Мыс: (Адам-ер адам типинде). «Қошқар» сөзи монғол тилинде «хуса, хуц», нанай тилинде «хуса», эвенк тилинде «куча» түринде ушырасады.

«Түйе»: Түйе алсаң ботасын ал/93/. «Түйе» сөзи монғол тилинде «тэмээ», қалмак тилинде «тэмээн», бурят тилинде «тэмээн», эвенк тилинде «тэмээн», маньчжур тилинде «тэмэн» түринде гезлеседи.

Бердақтың дөретпелеринин сөзлик курамында ушырасатуғын алтай дәуирине тән болған сөзлер тууралы пикирлеримизди жуумакластыра келип соны айтыу керек, алтай тиллери жер шарындағы баска да тууысқан тиллер сыяклы бизиң эрамыздан бир неше әсирлер бурын бир тийкар тилдин базасында пайда болған. Олар батыста Финляндиядан баслап шығыста Корея хәм Японияға шекемги аралыктағы кең аймақта жайласып бир кәуимлик тилдин хәр қыйлы диалектлери болып, тарқалған халында орналасқан. Бердақ дөретпелеринин сөзлик курамындағы алтай қатламына тийисли сөзлерди салыстырғанымызда ондағы уксаслық хәм айырмашылықлар, бизлер тарийхты қаншама тереңирек үйренген сайын халықлар арасындағы айырмашылықтын соншама азайын баратуғынын көрсетеди.

²³⁵ Новикова К.А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных. -Л.: Наука. 1969. -С. 34-45.

Түркий тиллерине ортақ сөзлер

Бердақ дөретпелеріндегі улығма түркий тиллерине ортақ лексикалық бірліктерді анықлауда түркий тиллеринің рауажланыуының төртінші дәуири-орта түрк дәуирине тийисли 1073-1074 жыллар шамасында жазылған Махмуд Қашғарийдің «Девону-лугат ит-турк» мийнетінде ушырасатуғын сөзлер менен салыстырмалы бағдарда баянладық. Қашғарийдің бул мийнетінде түркий тиллеринің сөзлик курамы бойынша оғада бай материаллар берілген. Хәр бир түркий тилинің лексикасының тарийхый рауажланыуын изертлеуде бул мийнеттің әхмийетин оғада жокары бахалап А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев, Б.Ч.Чарыяровлар 1988-жылы Ашхабадта өткерилген тюркологиялық конференцияда «Для изучения тюркской лексики в ее историческом развитии необходимо глубже вникать в традиционные методы восточной лексикографии, и шире привлекать сами памятники тюркской лексикографии, к ним в первую очередь относится «Диван-лугат-ит-турк» Махмуда Кашкарского (XI в.)»²³⁶, - деп атап көрсеткен еди.

Бердақ дөретпелерінде жумсалған сөзлердің басым көпшилиги улығма түркий тиллерине ортақ болып табылады. «ДЛТ»ның тилинде де, хәзирги карақалпақ тилинде де ушырасатуғын айырым сөзлер шайырдың дөретпелерінде жумсалған. Жазба естеликте ушырасатуғын бир канша сөзлер өзинің қолланыуы өрисин тарайтыл соның ала гөнерген сөзлерге айланып сөзлик курамнан шығып қалған. Бир қатар сөзлер хәзирги карақалпақ тилинің көз-карасынан семантикалық өзгериске ушыраған. Бирақ соған карамастан шайырдың дөретпелери тилинде жумсалған сөзлер менен Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетінде қолланылған тийкарғы түсиниклерді аңлататуғын сөзлердің сәйкес келетуғынын көремиз.

Шайыр шығармаларының сөзлик курамының тийкарғы бөлегин хәзирги карақалпақ тилинде де өнимли қолланылатуғын сөзлер топары курайды. Бул сөзлерді тематикалық жақтан төмендегидей топарларға ажыратып карауға болады:

1. Адам мүшелерин хәм туғысканлық қарым-қатнасты аңлататуғын сөзлер: қол /83/ -қол /3,148/²³⁷, ауыз /51/ -ағіз /

²³⁶ Кононов А.Н., Тенишев Э.Р., Чарыяров Б.Ч. Актуальные проблемы тюркского языкознания. -Ашхабад. 1988. -С. 18.

²³⁷ Аңлатыу: Дәслеп шайырдың дөретпелеринен, оннан соң «ДЛТ»ден алынған мысаллар бериледи.

1,89/, әл /77/ -әлік /1,76/, мойын /67/ -бойні /1,220/, қабақ /89/ -қабақ /1,363/, шаш /52/ -сач /1,77/, көз /35/ -коз /1,81/, жүз /52/ -жүз /1,223/, аяқ /47/ -азақ /1,96/, дизе /52/ -тіза /2,395/, тил /51/ -тіл /1,265/, тис /51/ -тіш /2,28/, қулақ /73/ -қулақ /1,148/, бас /35/ -баш /1,226/, өкле /41/ -опка /2,167/, мурын /89/ -бурні /1,473/, тырнақ /1,390/ -тірнақ /1,187/, табан /1,248/ -табан /1,380/, жүрек /36/ -йүрак /2,167/, билек /68/ -білак /1,366/, тамақ /1,339/ -тамғақ /1,435/, қас /83/ -қаш /3,166/, бауыр /78/ -бағыр /141/, турк /35/ -турк ұзынлықты аңлатады /1,333/, ийін /64/ -іјін /2,176/, тери /42/ -тәрі /1,177/, емшек /1,301/ -эмік /1,300/, қарын /107/ -қарні /2,365/, билек /68/ -білак /1,366/, көкирек /37/ -коксі /1,233/, ерін /221/ -эрін /1,106/, қолтық /1,264/ -қолтық /1,440/, кирпич /89/ -кірпук /2,322/, бууын /105/ -богін /1,370/, бөксе /1,324/ -боксак. 1. Көкиректің жоқарғы тәрепi. 2. Хаяллар бөксесi менен қойыны арасындағы жер /1,441/, бүйрек /1,268/ -букур /1,342/, сүйек /40/ -сонук /1,444/, сақал /151/ -сақал /1,109/, мий /50/ -мэн /3,413/, жақ /52/ -йанақ-ауыздың еки тәрепиндегі тислер орнатылған көмик /3,396/.

Хәр бир тилдің сөзлик қурамындағы адам мүшелеринин атамалары сол тилдің ең ески қатламларының бири болып табылады. Өйткени, «...названия частей тела человека не принадлежит к таким категориям лексики, которые могут быть взаимствованы одним народом у другого»²³⁸. Адам мүшелеринин атамаларының базы биреулері көп мәнилі, метафоризациялық хәм метонимиялық қәсийетке ийе болып келеді. Бул жерде биз тийкарынан анатомиялық атамалардың тийкарғы номинатив мәнисин есапқа алдық. Шайырдың дәретпелеринде жумсалған, бирақ «ДЛТ» тиң тилинде ушыраспайтуғын адам мүшелеринин атамалары төмендегилер: еңсе /34/, ийек /1,338/, өнеш /52/, кекил /53/, шығанақ /Ш,165/, бет /54/, муш /1,258/, қууық /59/, гелле /61/, төс /1,339/, бармақ /1,270/, көк желке /1,259/, өкше /1,279/, киндик /82/, гегирдек /1,317/, урт /1,369/, өңир /90/, алқым /1,390/, сийне /96/, бууын /105/, ғулпак /Х,60/, жулын /Т,2,108/, шеке /Т,2,108/, геуде /Т,2,108/, тулым /2,190/, сан /226/, жилик /254/. Бул сөзлердин «ДЛТ» мийнетинде ушыраспай, ал шайырдың дәретпелеринде жумсалыуының бизинше, еки себеби бар: бириншиден,

²³⁸ Номинханов Ц.Д. Названия частей тела человека в тюркских и монгольских языках. -Элиста. 1962 -С. 193.

Қашғарийдің бұл мийнетінде ХІ әсирдегі түркий қауимлеринин тилиндеги, диалектлердеги сөзлердің бәри толығы менен кирмегенликтен сөзликте сәўлеленбей қалған болыу керек, екіншиден, «ДЛТ» мийнети жазылғаннан берли он әсирге шамалас ўақыт өтти, сонлықтан да бұл сөзлер сонғы дәуірлердің жемиси де болыуы мүмкин.

Шайырдың дөретпелеринде жумсалған туўысқанлық қарым-қатнасты аңлататуғын сөзлерди үш бөлимге ажыратып қарауға болады:

а) қанға байланыслы туўысқанлық терминлер: апа/205/ -аба /1,113/, әке /42/ -ака /1,114/, ини /1,257/ -іні /1,119/, ата /38/ -ата /1,201/, ул /275/ -уғыл /77/, -оғл /1,73/, қыз /43/ -кіз /1,239/, синли /91/ -сініл /3,77/, ана /63/ -ана /1,239/, үке /1,292/ -ока /1,302/, бала /1,292/, шеше /1,336/, туўысқан /64/, -қандаш /3,392/, дайы /95/, қарындас /117/, сағыйра /1,359/, қатын-кісі-қатын, ҳаял /1,318/.

б) Некеге байланыслы туўысқанлық терминлери: ер/53/ -эр /1,70/, кәниз /43/ -казуз-жаўан, ҳаял /1,34/, қәйин /90/, бийкеш /90/, байбише /1,307/, тоқал /1,307/, қайнаға /91/, жесир /97/, келиншек /1,309/, келин /89/ -кәлин /1,384/, қурдас /1,349/, қайната /Т,1,Ақыбет/, қәйўана /Т,1,Ақыбет/, қостар /36/, женге /36/, күйеу /1,89/ -кузаг /3,18/, жаўшы-савчі-күйеу менен келиннің ата-аналары арасында хат тасып жүриўши елши /оғузша, 3,445/.

в) Адамның жасына байланыслы терминлер: жигит /Т,2,211/ -жігіт-барлық нәрсениң жасы /3,14/, ғарры /1,330/ - қарры /1,353/, -қарі /2,38/, жас /75/ -жаш-таза /3,175/, кемпир /1,330/, жора /122/ -жүрі-ҳаялдың иниси/3,13/.

Қашғарийдің сөзлигинде «киси» сөзи «ер адам» хәм «ҳаял» деген мәнилерди аңлатыу ушын жумсалған. «Жигит» сөзи барлық жанлы хәм жансыз затлардың жасын аңлатыу ушын жумсалған. Усыннан қарақалпақ ауызеки сөйлеу тилиндеги «жигитирек қаўын, писпеген, шала пискен» сөз дизбеги сақланып қалғанын көремиз. Сондай-ақ, «жора» сөзи сөзликте тек ҳаялдың инисине қаратыла жумсалған болса, ҳәзирги тилимизде бұл сөздің мәниси кеңейгенин көремиз.

2. Сиясий-жәмийетлик сөзлер

Шайырдың дөретпелеринде мәмлекетти басқарыу ислерине, сиясий турмысқа, адамның социаллық жағдайына байланыслы

қолланған сөзлер көплеп ушырасады. Бул тематикалық топарға киретуғын сөзлер сиясий-жәмийетлик турмысқа байланыслы сөзлер болып табылады: ел/37/ -эл /1,79/, орда /1,277/-орду -шәхәр /1,79/, кәнт /Ш,141/ -кәнд /1,118/, хан /144/ -хан түрклердин ен үлкен баслықлары /3,172/, журт /1,207/ -јурт -бәлент жерлерде сақланып қалған үйдин орынлары/3,13/, бай /45/ -бай /3,173/, бек /37/ -бәк /1,321/, адам /Ш,149/ -жалһнуқ -адам хәм басқа мақлуклар /3,365/, төре /85/ -тору-инсап /215/, қаканы-хакон /1,330/, кул /1,276/ -кул /1,324/, тамға /Ш,169/ -тамға-шах х.т.б. тамғасы /1,400/, салықшы /105/, салық /71/ -сәјіш /3,139/, уғры /Ш,152/ -оғрі /2,201/, байрак /105/ -байрак /3,199/, султан/48/, ўәзир/1,251/, метер/69/, қусбеги /175/, бий/44/, аталық /44/, бай /45/, қазы /50/, елши /1,252/, елиўлик /1,312/, онлық хәмел /88/, жаршы /94/, хабаршы /1,358/, шахыў-геда /94/, найып /105/, хәмелдар /105/, жасаўыл /61/, жәллад /1,349/, бекзада /Т,1,255/, ханның тыңшысы /Т,2,97/, сақшы /КТб,26/, күнликши /Кб,51/, тажы-тахт /1,333/, кәруан /48/, көш /1,308/, зиндан /49/, жетим /50/, дар /52/, дийўана /94/, уста/103/, бақсы /38/, палўан /43/, кәлпе /44/, шопан /48/, қойшы /1,307/, падашы /1,307/, темирши /49/, мурап /58/, қассап /105/, баззас /105/, сазшы /38/, дийўан /104/, мөр /1,100/, дабыл /1,279/ -товіл-аңға шыққанда қаршыға қус ушын қағылатуғын товил /3,180/.

Сондай-ақ, әскерий ислерге байланыслы курал-жарак, әскерий кийим-кеншек атамалары, урыс тактикасына байланыслы сөзлер ушырасады: қорғанша/1,343/ -кәнд/1,239/, қылыш/1,244/ -кiлiч /1,192/, оқ/1,248/ -оқ/1,181/, қынап/171/ -кiн/1,192/, кисең/206/ -кiшан/2,21/, сакпан/Т,1,143/ -салһнү/3,389/, жаў/Ш,167/ -јағ /1,180/, найза/1,244/ -суну/1,306/, әскер/1,279/,ләшкер/1,278/, нөкер/1,297/, шынжыр арқан/1,273/, қара мылтық/1,228/, темир /Х,29/, мылтықтың пилтеси/1,302/, дойыр/1,307/, семсер/1,51/, ақ семсердин пөпеги/1,259/, гернай/279/, сырнай/279/.

«ДЛТ» мийнетинде «журт» сөзи тар мәниде «бәлент» жерлерде сақланып қалған үйдин орынлары, дийўал, қорғанның қалдықлары» дегенди аңлатып келген болса, шайырдың дәретпелеринде бул сөз мәнилик жақтан байып, «ел, журт, халық» мәнилерин аңлатып келген. Сондай-ақ, «киси» сөзи де «хәял, қатын» деген тар мәнини билдирип келсе, шайырдың қосықларында шығысына қарамастан ер хәм хәял адамларға қарата қолланылып мәнилик жақтан байығанын көремиз. Ал «ДЛТ» мийнетиндеги

«жалінуқ» - «жанлық» сөзинің мәнісі тарайып, хәзіргі уақытта «қой-жанлық» түрінде ғана жумсалады.

3. Мал шаруашылығына, қуслар хәм хайуанатлар дүньясына байланыслы сөзлер

Шайырдың дөретпелеринің сөзлик қурамында қарақалпақ халқының ұзақ әсірлер дауамында экономикалық турмысының ең баслы тарауларының бири-мал шаруашылығына байланыслы сөзлер көплек ушырасады. Мал шаруашылығына байланыслы лексика алтай тиллери семьясына киретуғын халықлардың турмысындағы ең әхмийетли баслы тараулардың бири болғандықтан бул топарға киретуғын көпшилик сөзлер жумыстың алтай қатламына байланыслы бөлімінде сөз етилди. К.М.Муұсаев түркий тиллеринің лексикасын салыстырмалы изертлеуге арналған мийнетинде былай деп жазады: «Проведенный анализ животных в тюркских языках показывает, что скотоводство являлось основным видом хозяйства у тюркоязычных народов с древнейших времен. Главными видами скотоводческого хозяйства были, судя по данным языка, коневодства, верблюдоводства и овцеводство»²³⁹.

Шайырдың дөретпелеринде мал шаруашылығына байланыслы төмендегі сөзлер қолланылған: мал /36/ -мал -байлық, мүлик /1,93/, ат /282/ -ат /170/, доңыз /139/ -тоңуз /1,296/, ан /44/ -аң -кустың аты /1,76/, қуйрық /98/ -қузруқ /2,344/, жем /44/ -жәм /1,444/, қой /1,300/ -қой /1,127/, бота /49/ -боту /2,392/, түйе /93/ -тәуа /1,147/, атан /Ш,169/ -атан-пиштирилген түйе /1,105/, буға /100/ -буқа /3,246/, буұра /1,317/ -буғра -еркек түйе /1,397/, өгиз /35/ -оқуз /1,288/, теке /1,317/ -тәка /3,113/, ешки /83/ -эчку /2,21/, қошқар /63/ -қоч-қошқар, тийқары қочқар /1,311/, қозы /1,300/ -қозы /1,215/, тай /1,183/ -тай /1,304/, жылқы /1,320/, йылқы /Ш,172/ -жілкі -төрт аяқлы хайуанлардың биринің аты /3,41/, бийе /1,306/ -біје /3,223/, ылақ /96/ -оғлақ -ешкиннің баласы /1,141/, туяқ /1,262/ -туяқ /2,102/, мүйіз /1,263/ -монуз /1,72/, қулун /Ш,142/ -қулун /1,221/, қуйрық /99/ -қудрук /1,438/, айғыр /41/ -азгир /1,167/, сыйыр /Ш,92/, сығыр /Ш,166/ -сигир /1,344/, жал /42/ -жал -хәмме түркий қәуимлери тиллеринде де «жал»

²³⁹ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. -М.: Наука. 1975. -С. 52.

акыргы, питетуғын мүше деген мәниде қолланылады /3,75/, ешек/ 71/-эшак /1,246/, бузау /1,259/-бузағ /1,417/.

Шайырдың дәретпелерінде жумсалған, бірақ «ДЛТ» те ушыраспайтуғын мал шаруашылығына байланысly сөзлер: шак /35/, жорға /38/, исек /42/, әрұана /1,253/, пырак /49/, каплан /1,256/, жүрмел /56/, көлик /56/, қабан /59/, сауын /64/, бөри /77/, нар /77/, шошка /88/, баспак /1,256/, әреби ат /92/, қаракийик /93/, серке /96/, ябы /97/, ғашыр /99/, ғунан тай /100/, бедеу /1,235/, тана /1,236/, қашар /1,236/, тайлак /1,236/, шер /1,270/, курт /Т,1,20/, қара мал /Т,2,231/, қарақулак /1,68/, жалғызак /1,325/.

Шайырдың дәретпелери тилинде қуслар хәм басқа да хайуанатлар дүньясына байланысly төмендеги сөзлер жумсалған: қус /38/-қуш /3,12/, қундыз /1,304/-қундыз - суу ийти /1,426/, қанат /44/-қанат /2,10/, ғаз /Т1,222/-қаз /1,255/, тауык /1,170/, - тақағу /1,417/, ийт /1,168/-ійт /2,337/, көпек /89/-іт /2,337/, бүлбил /39/-сандуғач /1,481/, арыслан /1,176/-арслон /1,105/, үйрек /1,172/-өрдек /53/, -ордак /2,34/, торғай /48/-торға /3,189/, шабақ /1,337/-чабақ /1,361/, жылан /47/-жілан /1,147/, құрбака /1,286/-қурбака /3,134/, кийик /48/-кәіік /1,170/, балык /44/-балк /1,103/, түлки /1,61/-тілку /1,404/, жолбарыс /125/-барыс /1,330/, әйдәрха /1,310/-нәк жілан /3,170/, сунқар /44/-сонқур /2,101/, туйғын /1,175/-тәгін - сусарлар семьясына киретуғын жыртқыш хайуан /3,381/, қуу /1,418/-қуғу /3,245/, қырғый /Т,1,96/-кірғуй /2,101/, қысқыр /1,256/-қасқыр /1,256/, бөри/77/-борі /1,404/, ғарға /47/-қарға /1,255/, пышык /200/-муш /2,22/, курт-қасқыр /Ш,165/-қуш-курт /3,12/, шаян /60/-чазан-шаян, пешше, шыбын /3,378/, шымшык /47/-чанчурға /3,260/, тышқан /70/-січқан /1,105/, лашын /44/-орун қуш /1,319/, бүркит /1,49/-қара қуш /1,319/, пил /52/-јаған -пил /3,36/, порсык /1,231/-бурсумақ /3,423/.

Шайырдың дәретпелерінде «ДЛТ» мийнетинде жумсалмаған төмендеги хайуанатлар дүньясына байланысly сөзлер ушырасады: қутан /43/, пәр /47/, байыұлы /47/, жарғанат /47/, таушан /48/, шағала /48/, бөрге /52/, сона - ғаз /53/, әтшөк /58/, шегіртке /59/, кене /65/, кеклик /73/, жарғанат /60/, шыбын /1,248/, қоян /1,251/, шырынжа /1,273/, қаршыға /1,340/, қасқалдақ /Т,1,222/, жапалак /Т,2,111/, тоты /Р,23, мегзер /, алма бас /1,172/, жемсек /1,168/, ылақа /1,155/, марка /1,127/, сүуен /1,127/, жайын /1,127/, шортан /1,127/, бекире /1,157/, сазан /Т,2,56/.

4. Өсимликлер дүньясына хәм дийханшылыққа байланыслы сөзлер

Каракалпак халқы ески Ұақытлардан баслап-ақ өсимликлер дүньясын жаксы билген хәм дийханшылық пенен шуғылланған, сонлыктанда шайырдың дөретпелеринин сөзлик курамында өсимликлер дүньясына хәм дийханшылыққа байланыслы көплеген сөзлерди ушыратыўға болады: алма /1,237/ -алма /1,150/, тары /37/ -таруғ - барлық дәнли егинлердин атамасы /3,436/, писте /1,237/ -бітрік /1,441/, камыс /Ш,167/-камыш /1,456/, жемис /1,237/ -жәмиш /2,19/, терек /1,237/ -тәрак /1,390/, қаўын /58/ -қағун /2,335/, тухым /1,166/ -уруғ /1,95/, пута/48/ -бутак /1,180/, тамыр /Т,1,93/ -ілідіз /3,47/, бийдай /82/ -буғдай /3,358/, атыз /58/ -әгіз /1,287/, ағаш /1,237/ -иғаш /2,28/, тал /1,237/ -тал - жас шака /3,171/, шыбык /2,122/ -чибиқ /1,309/, жийда /1,238/ -игда /3,37/, жекен /1,155/ -жікан /3,29/, ерик /1,238/ -ерик-мийуелердин улыўма атамасы /1,99/, жүзим /1,237/ -узум/1,104/, арпа/59/ -арпа/1,144/, жуўери/1,309/ -жукурі - дән, тары, бийдай /3,16/, сабан /38/ -сабан /2,366/, жарпак /1,282/ -јапурғак /3,58/.

Шайыр дөретпелеринде «ДЛТ» мийнетинде ушыраспайтуғын өсимликлер дүньясы хәм дийханшылыққа байланыслы төмендеги сөзлер жумсалған: мөш/1,309/, қырман /37/, шенгел /47/, ақ терек /1,237/, кара тал /1,237/, тоғай тал /1,237/, шабдал /1,237/, гүжим /1,237/, әнжир /1,237/, анар /1,237/, шийе /1,237/, шынар /1,237/, құрма /1,237/, қурыж /1,237/, беҳи /1,237/, бадам /1,237/, лала /1,238/, келин бармақ /1,238/, өкпе жийде /1,238/, ғоза /1,238/, тикен /47/, гия /55/, қос айдаў /52/, егин /52/, масақ /52/, салма /58/, жап /58/, ғарбыз /1,311/, пахта /1,249/, ийт түйнек /58/, масақ /52/, сууық урыў /59/, хөрем /60/, бак-бағша /60/, ақ бас /1,312/, жыңғыл /Р,23,Мегзер/, ақ бийдай /82/, сулы /82/, салы /82/, шигин /82/, қарық /98/, боян /169/, копак /1,79/, гүди /1,168/, дәсте /1,168/, төгин /1,309/, қарабарак /1,153/, көкнар /1,176/, айғабағар /Т,1,308/.

Л.В.Дмитриева ғоза, ақ терек, анар, бадам, писте х.т.б. сөзлерди улыўма түркий тиллерине ортак өсимликлер дүньясына байланыслы сөзлер деп көрсетеди²⁴⁰. Бирақ бул сөзлер «ДЛТ» мийнетинде ушыраспайды. Проф. Н.А.Баскаков «жап» сөзи ески иран тиллеринин

²⁴⁰ Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках.//Очерки по сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л. :Наука. 1972. -С.151-152.

элементи деп болжайды²⁴¹. «ДЛТ» мийнетинде жумсалған «таруғ», «эрук», «жукари» сөзлери мәнилик өзгериске ушырап, соңғы әсирлерде олардың мәнилери бир қанша тарайғаны көринеди.

5. Турмыслық бұйымларға байланысly сөзлер

Шайырдың дәретпелеринде қарақалпақ халқының күнделикли турмысына байланысly-турақ жай, оның түрлерине, бөлимлерине байланысly, кийим-кеншек, безениу бұйымлары, азық-ауқат хәм хожалықтағы бұйымлардың атамаларына байланысly қолланылған сөзлер де көплеп ушырасады.

а) Турақ жай хәм оның түрлерине байланысly төмендеги сөзлер жумсалған: үй /59/-эв /1,73/, орда /1,277/ -орду-шәхәр /1,291/, шатыр /165/-чәтир /1,385/, там /1,231/ -там- сөзи «ДЛТ» мийнетинде «дийуал» мәнисин аңлатыу ушын жумсалған/1,186/, есик /1,342/ -эшук /1,168/, жай /50/, отау /72/, қос /156/, қамыс қос /156/, шатпа /64/, сарай /189/, сарай /1,235/, ақ үзикли отау /72/, жер төле /107/, имарат /1,126/, маңлайша /2,169/, ууық /56/, жақлау /2,169/, ергенек /1,315/, босаға /1,343/, гүрке /1,154/, қырк сегиз қабат өжире /1,236/, мийманхана /1,236/, жарма қапы /1,235/, тий тырнағы /1,235/, дәрүаза /1,275/, қапы /1,272/, дәрүазаның булқыны /1,276/, сейисхана /1,235/, ғәллекхана /1,236/, дигирманхана /1,236/, жууазхана /1,236/, қаразхана /1,236/, мәйхана /146/.

б) Кийимнің түрлерин билдиретуғын сөзлер. Шайырдың дәретпелериннің сөзлик курамында кийимнің түрлерин билдиретуғын сөзлер - бас кийимди, үст кийимди, кийимнің бөлеклерин хәм оның қандай материалдан исленгенин аңлатып келеди: шаршы /1,449/, қара бөрик /1,304/ -бөрк - бас кийим /1,333/, топпы /Т,2,267/ -тубу - төбе, тубу -адамның төбеси, соннан топпы /3,235/, етик /105/ -этук /1,98/, кур /Т,2,290/, жаға /2,62/ -јақа /1,254/, етек /1,279/ -этақ /1,98/, жең /2,232/ -јән /3,372/, қалпақ /Ш,274/, орамал /55/, кураш /1,120/, түрме /249/, тумак /1,310/, сәлле /1,369/ -сулук /3,278/, жыға /99/, постын /1,269/, гежи /Ш,154/, тон/42/ -тон -сырттан кийетуғын кийим /3,166/, мәси /1,60/, әмирхан мәси /55/, кийим /58/, шапан /1,369/, белбеу /1,310/, сеңсең тон /1,137/, қамқа тон /1,232/, сарпай /104/ сөзлери бас кийимнің түрлерин, үст кийимди хәм кийимнің бөлимлерин билдириу ушын жумсалса, бөз /88/, жипек /44/, қырмызы қамқа

²⁴¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. //ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика. -М. 1962. -С. 71.

/1,233/, мелле /1,269/, қамқа тоннан жөрғекли /1,232/, қалта /1,99/, түйме /101/, әмирхан мәси /55/ сөзлери кийимнинг қандай материалдан ҳам қай жерде исленгенин аңлатып келгенин көреміз. Сондай-ақ безеніу бұйымларын аңлатыу үшін моншақ /2,190/ -мунчақ /2,320/, алтын сырға /89/, гүмис айна /Ш,144/, алтын тарақ /Ш,144/, алтын жүзик /89/ -жүзук /3,26/, тумар /60/, шаш бау /1,116/ сөзлери жумсалған.

Қашғарийдің сөзлігінде «топпы» сөзинің этимологиясы тууралы пикирлер ушырасады: тубу-төбе, соннан топпы. Хәзирги тилимизде жумсалмайтұғын «қур» сөзи де сөзликте жумсалған: әр күрін қуршанді - ер адам белбеуин, қурын байлады /2,290/.

в) Азық-ауқатқа байланысly қолланылатұғын сөзлер Шайыр дөретпелеринде жумсалған азық-ауқатқа байланысly сөзлер қарақалпақ халқының материаллық турмысы менен тығыз байланысly. Қәлеген тилде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де жәмийеттин рауажланыу басқышларына байланысly, азық-ауқат атамалары да бирге рауажланыш келген. Бул тарауға байланысly төмендеги сөзлер қолланылған: азық/59/ -азук /1,97/, ас /92/ -аш /1,80/, нан/54/ -этмақ /1,218/, май /182./ -јағ /2,17/, пал /Т,2,107/ ајран /1,14/, ет /1,180/ -қақ ет /2,326/, қаймақ /Т,2,86/ -қажак /3,181/, уу/1,355/ -ағу/1,301/, шөрек/1,237/ -чурак /1,369/, тақан /1,412/, суўсын /1,305/ -сувсун /1,428/, дуз -ас мәнисинде /44/ -туз /1,216/, ауқат /57/, жарма/37/, тамақ /56/, қақпаш балық /153/, төш /1,299/, карма -жарма /90/, зығыр /92/, гүртик /101/, қәбап /1,275/, жүуери гөже /101/, палау /105/, қантлы чай /105/, шәўле /1,169/, уўышдық /Т,1,221/, сорпа /1,127/, торсылдақ /1,153/, мәй/146/, зәхәр /1,355/.

«ДЛТ» мийнетинде ушырасатуғын азық-ауқатқа байланысly сөзлердің айырымлары семантикалық жақтан өзгериске ушыраған. Мәселен, «азук» сөзи «ауқат» деген кең мәнини билдирсе, хәзир ол мәниси жағынан бир қанша тарайып «азық-ауқат» сөз дизбегиниң қурылысында ушырасады. Сондай-ақ «ДЛТ» да «аш» сөзи кең мәниде «ауқат, тағам» дегенди билдирип келген. Шайырдың «Билгейсиз» қосығында да сол мәниде жумсалған: Ас жақсысы зығыр болар, Аларның паркын билгейсиз/92/. Бул сөздің өзбек тилинде мәниси тарайып тек «палау» деген мәниде жумсалады²⁴².

²⁴² Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика. Автореф. дис.... канд. фил. наук. -Т.1983. -С.7.

г) Күнделикли турмыста қолланылатуғын затлардың атамалары Шайыр дәретпелеринің сөзлик қурамында күнделикли турмыста қолланылатуғын хәр қыйлы бұйымларды хәм мийнет қуралларын аңлататуғын сөзлер көплеп ушырасады: дигирман /1,236/ -тәгірман /3,282/, қазан /51/ -ашіг /1,86/, қайық /1,269/ -қайығ /1,126/, жүен /1,296/ -жулар-жүен /3,16/, тарақ /Ш,144/ -тарғақ /1,434/, пышақ /173/ -бічақ /1,366/, ошақ /1,186/ -очақ /Ш,150/ -очақ /1,452/, орғақ /1,161/ -орғақ /1,141/, төсек /56/ -тошақ /1,369/, қулп /1,275/ -кірітлік /1,463/, қамшы /1,247/ -қамчі /1,395/, бесик /240/ -бәшік /1,239/, балта /1,315/ -балду /1,395/, жип /36/ -жіп /3,131/, дәри /1,404/ -от - дәри /1,71/, дастық /1,284/ -жастуқ /3,50/, қасық /58/ -қашуғ /1,457/, көпир /1,107/ -копрук /1,443/, кеме /1,153/ -кәмә /1,188/.

Шайырдың дәретпелеринде «ДЛТ» мийнетинде жумсалмаған төмендегі үй-рузгершілік бұйымларының атамалары қолланылған: коржын /1,185/, дорба /95/, жаба /35/, кетпен /1,315/, темир жаба /1,315/, көрпе /1,362/, палас /1,236/, гилем /1,236/ зәңгі /37/, шүлен қазан /1,239/, аяқ бағ /44/, ағ /44/, дузақ /1,155/, хәмирханы ағ /45/, сал /45/, жекен сал /1,155/, арба /52/, жылым /1,126/, мүлк /70/, бел /89/, он сери бел /1,142/, дизгин /1,314/, мес /65/, әткөншек /1,246/, табак /1,367/, бадия /1,237/, мыс зәңгі /Х,37/, ер /1,255/, айыл /1,255/, жона /1,296/, суўлық /1,296/, ийик /96/, палақпан /1,228/, таяғ /1,154/, есек /1,158/, шығыр /1,238/, гүнде ағаш /35/, сақпан /Т,1,143/, тумаға /1,343/, туғыр /1,341/, тор /1,49/, кели /1,315/, келсап /1,315/, алақшын /1,315/, шырақ /Т,1,5/, сандық /Т,1,6/, шымылдық /Т,1,21/, гүзе /Т,1,51/, зулп /1,310/, тиреп берди /1,276/, қаза /1,155/, кармақ /1,156/, шөмиш /Т,2,53/, геширт /1,172/, бөктерги /1,259/, оймақ /1,335/, қақпан /1,177/, арқан /Т,2,101/, тыйық /223/, шыжым жип /1,335/, жекен шыпта /1,337/, әтөшқир /1,316/, балта сап /1,315/, бел сап /1,315/, кобыз /1,148/, сыбызғы /1,49/, дуўтар /1,390/, алтын чайнек /1,239/, гүмис кесе /1,239/, қағаз /1,126/, қәлем /1,126/.

Енди күнделикли турмыста қолланылатуғын айырым бұйымлардың атларына тоқтаймыз: «Ошақ» қарақалпақ халқының турмысында үйди жылытығу хәм аўкат писириу ұшын қолланылады. Бул сөздің этимологиясын Э.В.Севортян былайынша түсіндіреді: от/огонь/ - жақ/жечь/²⁴³. Филология илимлеринің

²⁴³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М.: Наука. 1974. Т. I. -С. 425.

докторы О.Доспанов каракалпак тилинің кубла диалектинде жумсалатуғын «өтөшкүр» сөзи төжик тилинің «оташ» хәм өзбек тилинің «курақ» сөзлериниң биригиуинен жасалғанын көрсетеди: оташкурак - өтөшкүр²⁴⁴. Илимпаз А.Исмайлов «қасық» сөзиниң этимологиясын «ДЛТ» мийнетинде жумсалған «қозық» - қазып исленген, ағаштан ойылған сөзи менен байланыстырады²⁴⁵. Каракалпак халқының турмысында жумсалған қасықлар өткен әсирлерде тийкарынан ағаштан таярланғаны белгили.

6. Ұақытты, өлшем бирликлерин хәм абстракт түсиниклерди билдиретуғын сөзлер

Шайырдың қосық хәм поэмаларында ұақытты, жыл мөүсимлерин, мезгилди, өлшем бирликлерин аңлатыў ушын төмендеги сөзлер қолланылған: жыл /49/ -jıl /1,80/, бүгин /38/ - бүкүн /1,227/, түн /38/ -түн /1,252/, ай /1,355/ -aj /1,110/, ақшам /180/ -ақшам /1,131/, гүз /38/ -қуз /2,133/, қыс /39/ -қіш /1,111/, жаз /38/ -jaz /2,199/, қулаш /97/ -қул ач /1,340/, батпан /37/ - батман /1,415/.

Шайыр дәретпелеринде «ДЛТ» мийнетинде ушыраспайтуғын ұақыт хәм өлшем бирликлерин аңлататуғын айырым сөзлер жумсалған: ертең /42/, кеш /43/, бир саат /63/, былтыр /71/, быйыл /71/, бир базар /74/, сийсери /38/, мыскал /1,301/, тенге /41/, пул /44/, кара тийин /72/, кара пул /74/, он сери /89/, елиў туўар /90/, ағары /98/, ақша /1,235/, манат /1,235/, тиллө /53/.

7. Космослық хәм географиялық объектлерди, тәбият кубылысларын хәм жер асты байлықларын билдиретуғын сөзлер:

күн /101/ -күн /1,177/, шығыс /Г,1,308/ -күн туғсуғ /1,430/, жер /56/ -jэр /1,83/, таў /1,64/ -тағ /1,96/, жулдыз /1,358/ -jулдуз /3,47/, көл /1,295/ -кол-теңиз /3,149/, топырақ /68/ -тупрақ /1,194/, ай /1,355/ -aj /1,258/, теңиз /45/ -тәніз /3,374/, толқын /45/, даўыл /45/, булт /1,330/ -булт /1,156/, жамғыр /45/ -jamғур /1,270/, шақмақ /48/ -jашін /3,57/, үргин /56/, думан /56/ -туман

²⁴⁴ Доспанов О. Каракалпак тили кубла диалектиниң лексикасы. -Н.: Каракалпакстан. 1977. -Б.44.

²⁴⁵ Исмайлов А.И. О бытовых терминах в тюркских языках. -Т.: Фан. 1980. -С.30-34.

/1,157/, аспан/56/ -қуяш /1,353/, сыран сууық /56/ -соғук /3,377/, сең /57/, муз /57/ -буз /1,195/, буршақ /66/, шөл /X,3/, шолпан жұлдыз /Т,1,308/, үркер жұлдыз /Т,1,308/, арка /Т,308/, батыс /Т,308/, шығыс /Т,1,308/, құбла /Т,1,308/, мағырп /Т,1,308/, машрық /Т,1,308/, жел /Т,1,221/ -жэл /1,252/, көмир /Ш,167/ -комурлук - көмир дарағы /1,464/, алтын /1,115/, қалайы /1,115/, мыс /1,115/, қорғасын /Т,1,98/, жез /Т,2,46/, якут /Т,233/, маржан /1,233/, гәухар /1,233/, полат /1,233/ х.т.б.

8. Этнонимлер

Бердақ шығармалары тилинде қарақалпақ халқының пайда болыуындағы урыулық хәм кәуимлик бирлеспелер, қонсылас халықлар менен қатнасы туұралы бақалы мағлыұмат беретұғын көп санлы урыу хәм кәуим атлары жумсалған. Шайырдың шығармаларында төмендеги этнонимлер жумсалған: қарақалпақ /Ш,7/, өзбек /Ш,7/, қазақ /Ш,5/, араб /Ш,3/, орыс /Ш,212/, тәжик /Ш,177/, курд /Ш,177/, гүржи /Ш,177/, қалмақ /Ш,139/ сөзлери халық хәм миллет атамаларын билдирсе, қоңырат /Ш,12/, қанды /Ш,99/, қытай /Ш,15/, қыпчак /Ш,15/, маңғыт /Ш,25/, кенегес /Ш,27/, мүйтен /Ш,29/, қыят /Ш,29/, шүйит /Ш,99/, чалжуұйт /Ш,107/, қолдаұлы /Ш,6/, ашамайлы /Ш,118/, қостамғалы /Ш,154/, қанжығалы /Ш,121/, бүгежейли /Ш,122/, бешкемпир /Ш,125/, қарасыйрақ /Ш,133/, хандекли /Ш,159/, қарамоығын /Ш,193/, жауынғыр /Ш,237/, балғалы /Ш,240/, чүллик /Ш,240/, шеріуши /Ш,248/, оймауыт /Ш,247/, тоқсаба /167/, абыз /1,199/, құлкихожак /114/, қырыксадақ /39/, тоқполат /39/, сандаұлы /Ш,168/, яұмыт /Ш,13/, алаш /Ш,244/, төре /Ш,107/, хожа /Т,115/ этнонимлери қарақалпақ халқының этникалық тийкарын қураған урыуларды аңлатып келген. Ески түркий жазба естеликлеринде «кенгерес», «таңғут» этнонимлери ушырасса, Қашғарийдің «ДЛТ» мийнетинде қанды, қыпшақ, ябы этнонимлери қолланған. Ал басқа этнонимлерде Орта өсирлердеги түркий жазба естеликлеринде, Абулғазы Бахадырханның «Түрклер шежиреси» мийнетинде ушырасады. Қызығарлы жери сонда, қарақалпақ этнонимлериниң ишинен Орхон-Енисей естеликлеринде тек еки этноним «кенгерес» хәм «таңғут» жумсалғанын көремиз. Бердақ та өзиниң «Шежире» поэмасында бул еки этнонимди бирге, бир жерде қолланады яғный қарақалпақ халқының он төрт арысының құрамында маңғыт хәм кенегести бир адамның еки баласы сыпатында баянлайды:

Кене маңғытдур ағасы, Кене тентектур иниси, Хәр ис етсе кесдур иси, Ол кенегес болған екен деп баянлайды, хәм солай етип бул еки урыўдың ураны да бир екенлигин көрсетеди: Кенегес маңғыт ураны, «Чаўлы чаўқай» болған екен.

9. Топонимлер

Шайырдың шығармаларында Түркистан, Туран, Хийўа, Бухара, Қоқанд ханлығы аймағында XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақ халқының жасаған мәканлары туўралы мағлыўмат бериўши көплеген жер, суў атамалары жумсалған. Оларды төмендеги топарларға ажыратып қараўға болады:

а) Этнотопонимлер: Түркстан, Русия, Гүржистан, Хиндистан, Шам. «Түркистан» этноними. Бул топоним қурылысы бойынша еки сынардан ибарат. Биринши сынары «түрк» сөзи «күшли күдиретли» деген мәнини аңлатады. Бизин эрамыздың 545-жыллары түриклер халық сыпатында тарийхый аренаға шығады. Бул сөз ески руникалық жазба естеликлердин тилинде «Түрк будун» түринде ушырасады²⁴⁶. Қашғарийдин «ДЛТ» мийнетинде «Худо давлат куешини турклар бурчида яратди. Фалакни хам шулар мулкиға мослаб айлантирди. Уларни турк деп атади, муллка эга қылды, уларни зомономизнинг хоқанлари қилиб кутарди» - деб көрсетиледи. /Т.2.с.43/. Ал «стан» сынары парсы тилинин сөзи болып белгили бир орынды, аймақты билдиреди (салыстырын: шөлистан, гүлстан, кәбирстан).

б) Оронимлер: Бердақ дөретпелеринин лексикасында таў, жар, төбешик, атаў атамалары яғный оронимикалық индикаторлардан жасалған топонимлер де ушырасады: Айырша атаў /56/, Тербенбес таўы /1,203/, Қусхана таў /1,309/, Ийшан жыққын /1630/, Қара таў /1,64/.

в) Суў объектлери атамаларының кейинине көл, дәрья, булақ, тениз индикаторларының дизбеклесиўи арқалы жасалған: Жәйхун дәрья /Ш,238/, Йана дәрья /Ш,243/, Миян көл /167/, Ақдәрья /182/, Жайық /40/, Сасық көл /195/, Арпа көл /1,309/, Таллық дәрья /1,290/, Мақсым жап /1,255/, Көк суў /1,309/, Токтас /57/, Еркин /1,313/, Қазақ дәрья /125/, Қара көл /1,295/, Батпак көл /1,322/, Томарлы көл /1,313/, Қызыл жар /1,312/. Бул мысаллардағы

²⁴⁶ Малов С. Памятники древнетюркской письменности. -М.: Наука. 1951. -С.28.

«Миянкөл» гидроними XVIII әсирде қарақалпақлар Қоқан ханлығының курамында жасаған жердегі көлдің атын билдиреди. Жәйхун дәр्या, Жаңа дәр्या, Ақдәр्या, Қазақ дәр्या - булар Арал тенизине қуйыушы дәр्याлар. Ал «Ақмақ патша» поэмасында жумсалған: Қосын тигип Сасық көлге, Бир балықшы мекән еткен /185/ деген қосық қатарындағы «Сасық көл» XIX әсирдегі Қусхана тауының қубла тәрәпиндегі бир көлдің аты²⁴⁷. Көк суўға келгенде тум тусқа тарап, Гүзар етип Ийшан жыққын бойыны/Ерк/. Бул мысаллардан «Көк суў», «Ийшан жыққын» гидронимлери Бозатаў районының «Көк суў» аўыллық кеңеси аймағында болған.

г) Макротопонимлер: Шайырдың шығармаларында үлкен жер, мәмлекет хәм белгили қалалардың атлары- макротопонимлер ушырасады: Түркстан /49/, Хорезм /49/, Бухара /116/, Дағыстан /116/, Хиндистан /116/, Русия /X,3/, Иран /X,34/, Туран /X,34/, Мысыр /1,128/, Мәкке /79/, Ақ мешит /X,31/, Ташкент /X,31/, Қоқанд /X,31/, Қандағар /X,31/, Астрабат /X,31/, Ургенч /X,55/, Хийўа /X,55/, Шабат /Ш,228/, Ҳанка /X,55/, Орынбор /X,40/, Шәхрисабз /Ш,222/, Сурхан /Ш,228/, Жийдели Байсын /Ш,222/, Шам /116/, Ғыждыўан/169/, Хотан /Ш,14/.

д) Микротопонимлер: Шайырдың шығармаларында киши жер, аўыл, қала атамалары микротопонимлерде ушырасады: Аққала /66/, Даўылбай /98/, Дәўкемпир /98/, Шымбай /105/, Қыпшак /33/, Үрге йол /Ш,162/, Қылышбай /173/, Хожели /173/, Гөне /175/, Излим жол /176/, Ақбеткей /1,127/, Қара туп /37/, Қоруғ Жуфар /Ш,222/, Қамысарык /1,304/, Жийдели байсын /Ш,222/, Елибай /Ш,220/, Гүрлен /104/, Питнек /X,33/, Құйик қала /Ерк/, Жалайыр көпир /1,107/, Майлы шенгел /1,251/.

10. Антропонимлер

Бердақ шығармалары тилинде түпкиликли түркий хәм араб парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлерден жасалған 400 ге шамалас адам атлары жумсалған.

Шайыр шығармалары тилинде жумсалған адам атларын изертлеп қарағанымызда олар пайғамбарлар, шайырлар хәм ислам динине байланысly аңыз әңгимелердегі адам атлары, халық дәстанларындағы қахарманлардың атлары, талантлы шайыр хәм

²⁴⁷ Документы архива Хивинских ханов по историй и этнографий каракалпаков. -М.: Наука. 1967. -С.27.

илимпазлардың атлары, тарийхый жасап өткен хәм өзи менен қатар жасап атырған адамлардың атлары екенлигин көремиз.

1) Пайғамбарлар хәм ислам динине байланыслы аңыз әңгімелердегі адам атлары: Мухаммед /114/, Йүсиф /Ш,52/, Омар /Ш,2/, Оспан /Ш,21/, Әлий /Ш,2/, Исмайл /Ш,164/, Ибраһим /40/, Дауыт /49/, Сулайман /49/, Қарун /Ш,265/, Лукман /49/, Хатамтай /К6/, Иса /Т,2,275/, Муўса /Т,2,275/, Мустафа /Х,57/, Хызыр Илийас /Ш,211/, Суўпы Аллаяр /126/.

2) Халық дәстанларындағы қахарманлардың атлары: Гөрүғлы /Ш,153/, Юсуп-Зылыха /224/, Ахмед-Юсуп /55/, Жийренше /К,1/, Едиге /116/, Алпамыс /116/, Бәзирген /136/, Бахрам-Гуландам /112/, Фархад /123/.

3) Шайыр хәм илимпазлардың атлары: Мактумқулы/39/, Наўайы/116/, Физули/116/, Арасту/117/, Бедил/117/, Фердаўсий /117/, Эттар/117/, Күнхожа/136/, Әжинияз/116/, Сүгиримбет Омар /123/, Өтеш/1,153/. Бул антропонимлердің ишінде Платон, Аристотель - әйемгі грек философлары, ойшылларын, Фирдаўсий, Бедил, Эттар, Жәмий - Орта әсирлердегі шығыстың уллы ойшылларын билдирип келген. Туўысқан түркий халықларының данышпан шайырларын билдириў ушын Наўайы, Физулий, Мактымқулы антропонимлери жумсалса, Күнхожа, Әжинияз, Омар, Өтеш антропонимлери шайыр менен заманлас карақалпақ классик шайырларының атларын аңлатыў ушын жумсалған.

4)Тарийхый шахслардың атлары: Чыңғыс хан /Ш,52/, Искендер /Ш,131/, Жәнибек хан /Ш,105/, Тоқтамыс хан/Ш,105/, Майбас /Ш,128/, Айдос /Ш,253/, Асан /169/, Амангелди/Ш,167/, Есенгелди /167/, Елбарыс хан /Ш,171/, Ерназар /170/, Ырза /Ш,129/, Төре /Ш,129/, Нәдир хан /Ш,174/, Елтузар хан/Ш,176/, Қутлымурат инак /Ш,179/, Ғайып хан/Ш,176/, Мухаммед Рахим хан /Ш,177/, Аллақул хан /Ш,178/.

«Искендер» антропоними бизиң эрамызға шекем IV әсирде жасаған әскер басы «Александр Македонскийди», ал «Чыңғыс хан» антропоними XIII әсирдегі монғоллардың ханы Шыңғыс ханды аңлатып келгенлигин көремиз. «Жәнибек хан» хәм «Тоқтамыс хан» антропонимлери Алтын Орда мәмлекетиниң XIV-XV әсирлердегі ханларын билдирип тур. Асан, Амангелди, Есенгелди, Айдос, Ерназар, Қулен болыс, Ырза, Төре антропонимлери карақалпақ халқының ел басқарыўшылары хәм батырларын билдирип келсе, Елбарыс хан, Нәдир шах, Елтузар инак, Ғайып хан, Мухаммед Рахим хан,

Аллакул хан XVII-XIX әсирлерде Хийфаға хан болған адамлар.

5) Шайырдың шығармаларында жумсалған көпшилик адам атлары хәзирги тилимизде де өнимли жумсалады: Бердимурат /Ш,272/, Бердақ /Ш,272/, Аманбай /Ш,256/, Қосназар /Ш,246/, Орынбай /Ш,247/, Хытайбек /Ш,15/, Арыұхан/Ш,21/, Ақшолпан /Ш,24/, Султан /Ш,104/, Қаллибек /Ш,114/, Хайдар /Ш,114/, Құлжан /Ш,120/, Толыбай /Ш,123/, Базаргүл /Ш,123/, Меңлибай /Ш,124/, Нияз /Ш,127/, Ораз /Ш,127/, Ерназар /Ш,129/, Кәлендер /Ш,131/, Қудайберген /Ш,132/, Жуман /Ш,133/, Айым /Ш,131/, Берлибек /Ш,135/, Есенбек /Ш,135/, Өтеген /Ш,135/, Сүйин /Ш,136/, Еркінбай /136/, Аймырза /Ш,137/, Махмуд /Ш,137/, Төребай /Ш,137/, Қазақбай /Ш,138/, Бекфолат/Ш,138/, Қошқар /Ш,139/, Фолат /Ш,142/, Ғайып /Ш,143/, Қарлыбай /Ш,143/, Байжан /Ш,144/, Ерімбет /Ш,144/, Қурбанбек /Ш,149/, Хожамжар /Ш,153/, Есенгелди /Ш,154/, Әуез /Ш,155/, Арзы /Ш,116/, Досан /Ш,186/, Аннакул /Ш,200/, Айша/217/, Гүлзар /248/, Анар /250/, Зийұар/258/, Алианазар /37/, Халмурат /39/, Байнияз /39/, Қутлымурат /39/, Кәримберген /40/, Сейтназар /40/, Муртаза /50/, Елмурат /72/, Орымбет /84/, Нурымбет /84/, Жалал /84/, Бийбайым /99/, Гүлайым /99/, Рәушан /99/, Мийрихан /99/, Сейткамал /99/, Әлимбай /100/, Шернияз /168/, Дәнияр /168/, Қабыл /176/, Курбанияз /Х,33/, Мамбетмурат /Х,43/, Әзберген/1,75/.

6) Шайыр дәретпелериндеги айырым адам атлары хәзирги тилимизде жүде сийрек жумсалады ямаса дерлик жумсалмайды: Тыныс /Ш,123/, Бөдекбай /Ш,123/, Томай /Ш,123/, Қарабас /Ш,123/, Қалқаман /Ш,131/, Мулкаман /Ш,133/, Сенгирбай /Ш,136/, Шонқара /Ш,136/, Қысағау /Ш,138/, Монақ /Ш,139/, Жанай /Ш,143/, Матай /Ш,165/, Жылғафыз /Ш,145/, Толас /Ш,153/, Жаулатбай /Ш,166/, Шалысбай /Ш,188/, Самбет /40/, Уфық мәхрем /99/, Жасыбай /Ш,256/, Төбет /Ш,248/, Тайлақ /Ш,48/, Алмалы көрүкли /Ш,32/, Томаұыл /Ш,43/, Шабан көр /Ш,43/, Бөденетай /Ш,53/, Бөркелтай /Ш,105/, Будыңжар /Ш,107/, Қағынжар /Ш,107/, Бадырақ бий/124/.

Шайырдың шығармаларында жумсалған жоқарыдағы мысалларда келтирилгеннен баска антропонимлер хәзирги қарақалпақ тилинде де қолланылып, қарақалпақ халқының дүнья таныуына, мәдениетіне, диний исенимине, әрман-үмитлерине, халықтың үрп-әдетлерине байланысly қойылған адам атлары болып табылады.

2. Басқа тиллерден өзлестірілген сөзлер

Бердақ шайырдың шығармаларының сөзлік курамында түпкиликли түркий тиллерине ортақ өз сөзлік катлам менен бирге басқа тиллерден - қытай, араб-парсы, орыс, сондай-ақ аз санда болса да хинд, юнан, арамей, еврей тиллеринен келип кирген сөзлер белгили орынды ийелейди.

а) Қытай тилинен кирген сөзлер

Түркий тиллерине қытай тилинің тәсири мәселеси поркология илиминің аз изертленген тарауларының бири. Бул тарауда тек академик В.П.Васильев, В.И.Новгородский, Т.Р.Рахимов, Н.А.Баскаковтың мийнетлерин көрсетиу мүмкин. Академик П.В.Васильевтың орынлы көрсетип өткениндей, 2000 жыға шамалас ўақыт даўам еткен қытай-түркий байланыслары изсиз жоқ болып кетиуі мүмкин емес еди: «Мне кажется, - деп жазған еди ол-гораздо странное было бы не встретить никакого сродства у среднеазиатских языках с китайским, чем встретить даже полное родство. Мы знаем, что римляне в несколько веков своего владычества успели пустить корни своего языка в Испаний, Англий, Франций, что арабы навеки навязали свой язык всем магометанам. Каким же образом связь Китая со Средней Азией, известная уже исторически с продолжение слишком двух тысяч лет, могла остаться бесследною»²⁴⁸. Илимпазлардың көрсетиуінше, XI-XIV әсирге тийисли уйғыр жазба естеликлери юридикалық ҳужжетлердің тилине қытай тилинің тәсири күшли болған²⁴⁹. Бир ўақытлары түркий кәуимлери менен қытай арасында сауда байланыслары күшли раўажланып, қытай саудагерлери түркий кәуимлеринің қалаларын Батыс Азия хәм Европа менен тығыз байланыс жасауда сауда объектлери ретинде пайдаланған. Ерте дәуирлери қытай менен түркий кәуимлери арасында тығыз байланыс болғанлығы туўралы мағлұматлар ески түркий жазба естеликлеринде тасқа ойылып жазылған.

Солай етип, түркий тиллерине келип кирген сөзлердің ең ески катламын қытай сөзлери курайды. Бул туўралы проф. Н.А.Баскаков: «Түркий тиллерине, сондай-ақ қарақалпақ тилине

²⁴⁸ Васильев П.В. Об отношении китайского языка к среднеазиатским. // Миннарпрос. Вып. XIX. 1972. -С.103-104.

²⁴⁹ Бернштам А. Уйгурские юридические документы //Проблемы источниковедения. Сборник. 1940. -С.69-74.

баска тиллерден сөзлерди өзлестирүүдүн ең ески катламын кытай хэм әйемги иран тиллеринен кирген сөзлөр курайды», -деп жазып, кытай сөзлери түркий кәуимлеринин батыска карай көшип-көнүү басланбастан бурын (б.э. I-II әсирлери) олар кытайлылар менен тығыз байланыста жасаған уақытлары тиккелей ямаса монгол тили аркалы келип кирген деп болжайды²⁵⁰.

Кытай-түркий байланысларының изсиз қалмағанлығын Бердақ дәрәтпелеринде ушырасатуғын қарақалпақ-қытай параллеллери тийкарында беремиз:

«Алтын» сөзи: Алтын менен гүмис тең бе?/160/. Түркий: -ал// -әл/-қызыл/ -қытайша: тун//-бақыр/- қызыл бақыр-алтын. «Алтын» сөзи қурылысы жағынан еки морфемадан ибарат болып, биринши «ал// -әл» сыңары түркий сөзи, «қызыл» сөзиниң синоними болып табылады. Айырым жағдайларда «әл-қызыл» түринде де жумсалады. Проф. Н.М.Шанский орыс тилиндеги «алый» сөзиниң түркий тиллеринен өзлестирилгенин татарша «ал» сөзи орыс тилинде «яркокрасный», «светлорозовый» мәнилерин билдиретуғынын көрсетип, түрк тилиндеги «алаў» (пламя) сөзи де усы сөзге байланыслы деп тастыйықлайды²⁵¹. Қарақалпақ ауызеки сөйлеу тилинде хәм халық дәстанларында алтынды «қызыл» деп атау жағдайлары да ушырасады: Қызылды көрсе периште жолдан шығады. Бул сөздиң екинши сыңары -тун//-тын кытай тилинде «металл» деген мәнини билдиреди. Солай етип «алтын» сөзи қарақалпақша-қытайша «қызыл металл» деген еки сөздиң биригиуинен пайда болған. Буған қосымша дәлил ретинде қарақалпақ тилиндеги «тас-мийтин» сөзинде келтириуге болады. Бул сөздиң екинши сыңары «темир» мәнисин аңлататуғын сөз. «Тас-темир» бирикпеси түринде жумсалатуғын бул сөз «қатты, бекем» деген мәнилерди аңлатып келеди.

ққалп: бақсы, қытай: пақсы (мастер). Мыс: Тамам баксынын султаны, Шеберлик жағы Муусаның/38/,

ққалп: бек-қытай: пайк, пәйкин(губернатор): Әдалат жоқ беги, патша, ханларда/61/,

ққалп: шай/чай/ -қытай: ча/чай/: Демлеп палау хәм қантлы чай, Бердиң неше ат, тон, сарпай/105/,

²⁵⁰ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. //ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика. -М.: Наука. 1962. -С. 71.

²⁵¹ Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. -М.: Просвещение. 1975. -С. 26.

ққалп: жай -қытай: жай/дом/: Падшах қызына жай салды, Жәннет киби сарай салды/144/,

ққалп: хинжи -қытай: джен, джи/жемчуг/: Сондай үлги еткен исин, Жалтырайды хинжи тисин/89/.

ққалп: пай -қытай: пай /ряд/: Дәскеси көп хан еки пай /1956, 136/.

ққалп: қап -қытай: киа, қап/карман/: Кабың ғәллегә толмаса /64/,

ққалп: таң -қытай: таң//дан: Таң атыұға шамаласты, Күн шығыуға жақынласты/2/.

ққалп: туу -қытай: ту/знамя/: Тулға сынды, туу йықылды /X,46/.

ққалп: тыңла -қытай: тин/слушать/: Тыңла сөзди Әуез қонсы, Кейни болғай ақыбет: /67/,

ққалп: тең, қытай: тең/ровный/: Ертеректен теңинди тап, Матаулықта турма келин/91/,

ққалп: гүмис -қытай: куэм/серебро/: Өлисине қалмақ шер, Алтын гүмис қосып көмер /127/,

ққалп: хан-қытай: хуан: Аның патшасы Алтун хан,

ққалп: қаған -қытай: кекуан: Жети ықлым жердин жүзи, Журт бийхисап болған емес, Қаханы шынду р төртиси, Адам оны билген емес /Кулен болыс/. «Хан», «қаған» сөзлериниң этимологиясы жөнинде орыс тюркологлары П.М.Мелиоранский, Ф.Е.Корш, С.Е.Малов җ.т.б. илимпазлар пикир билдирген. «Қаған» сөзи тууралы В.В.Бартольд: «Титул «қаған» существовавший наряду с «хан» носили государи древних тюрков, заимствовав его у своих предшественников жуань-жуаней, которых французский монголовед П.Пелье относит в монголоязычным народностям» - деп жазады. Фин илимпазы Т.Рамстедт «хан», «қаған» сөзлерин былайынша түсіндиреди: «...первая из них представляет простую основу, заимствованную в тюркских языках из китайского: куан - «правитель», в вторая сложную, состоящую из двух слов: ке - великий, и куан «правитель», кекуан «великий хан» /тюрк/²⁵².

²⁵² Қытай тили бойынша мысаллар төмендеги мийнетлер бойынша берилди: Ошанин А. Китайско-русский словарь. -М.1953., Васильев П. Об отношении китайского языка к среднеазиатским. //Миннапрос. Вып. IX. 1872. -С.103. Новгородский В. Китайские элементы в уйгурском языке. -М.: МИВ. 1951., Рахимов Т. Китайские элементы в современном уйгурском языке. -М. 1970., Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках.// СТ. 1987. № 5. -С.69-75., Бафин Б. Китайские элементы в языке казахов Синьцзяна. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Алма-ата. 1973.

б) Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлөр

Қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен сөздің келип кириуі түркий хәм араб-парсы халықларының узақ дауам еткен тарийхый байланысларының нәтийжеси. Түркий тиллерине иран тиллеринен сөзлердің келип кириуі биздің эрамыздың басларында Орта Азия хәм Арал теңизиниң жағалауында жасаған иран тиллеринде сөйлеуши ески Хорезм, согдий, сарт, сак, массагет қәуимлери менен байланыслы болса, ал араб-парсы тиллеринен сөзлердің келип кириуі VIII-X әсирден яғный араблардың Орта Азияны басып алыуы хәм бул жерлерде жасап атырған түркий қәуимлерин ислам динине ендириуі менен байланыслы. Проф. Н.А.Баскаков қарақалпақ тилине араб-парсы сөзлериниң келип кириуиниң тийкаргы дереги парсы әдебий тили болғанлығын, кейин ала Қараханид хәм Хорезм мәмлекетинде қәлиплескен Орта Азиялық түркий әдебий тили екенлигин көрсетип өтеди. Халықтың аўызеки сөйлеу тилинде ушырасатуғын араб-парсы сөзлериниң келип кириуі туўралы айтып келип, халықтың аўызеки сөйлеу тилинде ушырасатуғын араб-парсы сөзлери тек ғана әдебий тил арқалы емес, ал қарақалпақларға қоңсы отырған Хийўа өзбеклериниң тәсиринен келип кирди деген пикирди билдиреди²⁵³.

Шайырдың дәретпелери тилинде жумсалған араб-парсы сөзлери сиясий-жәмийетлик, ағартыўшылық, дин, сондай-ақ дийханшылық, саўда ислерине хәм абстракт түсиникке байланыслы келип киргенин көремиз. Араб-парсы тиллеринен келип кирген сөзлер еки топарға бөлинеди. Биринши топарға хәзирги әдебий тилимиздің сөзлик қорынан орын алын өз сөзимиз сыяқлы болып кеткен шығысы араб-парсы теклес сөзлер киреди. Бул сөзлердің көпшилиги қарақалпақ тилине аўызеки түрде қоңсылас отырған туўысқан түркий тиллери арқалы келип кирсе, айырым сөзлер китабий тил арқалы өзлестирилгенин көремиз. Екинши топарға, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылмаитуғын диний хәм абстракт түсиниклерди билдиретуғын Орта Азиялық түркий әдебий тили арқалы өзлестирилген араб-парсы сөзлери киреди.

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылатуғын араб-парсы сөзлери қарақалпақ тилиниң ызыамтықларына бейимлесип фонетика-морфологиялық хәм айырым жағдайларда семантикалық

²⁵³ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. //ИСГТЯ. Ч.IV Лексика. -М. 1962. -С.76.

өзгеріслерге ушырап қолланылады. Бул топарға киретуғын сөзлерге төмендегі сөзлерди көрсетиуге болады: абырай /п/, азат /п/, ақыл /а/, аспан /п/, әдеп /а/, әдет /а/, әдил /а/, бақ /п/, бадам /п/, байрам /п/, гәуһар /п/, гедей /п/, геүде /а/, ғайры /а/, ғам /а/, ғәзийне /а/, дана /п/, данқ /п/, дарак /п/, дәрья /п/, дәуир /а/, дәулет /а/, жаза /а/, жәхән /п/, жәмәәт /а/, жәннет /а/, заман /а/, зат /п/, зәлел /а/, зәхәр /п/, зер /п/, ийман /а/, ийшан /п/, инам /а/, инсан /а/, кааба /а/, кәпир /а/, кесе /п/, кабыл /а/, ғоза /а/, қарыз /а,п/, надан /п/, ләззат /п/, ләб /п/, майдан /а/, мақсет /а/, нәсият /а/, өмир /а/, өнер /п/, пайда /а/, пайтахт /п/, палұан /п/, рухсат /а/, ырысқы /а/, сабыр /а/, сакый /а/, саўда /п/, сәрдар /п/, тахт /п/, талай /а/, тәғдир /а/, төме /а/, улама /а/, уста /а/, устаз /а/, ўәзир /а/, хабар /а/, халық /а/, хат /а/, хайўан /а/, хақыйқат /а/, шайтан /а/, шайыр /п/, шара /п/, шәрият /а/, ықбал /а/, рас /а/, ышқ /а/ ғ.т.б.

Араб-парсы тиллеринен кирген бул сөзлер халықтың аўызеки сөйлеў тилинде түпкиликли түркий сөзлери менен бирге жумсалып тийкарғы сөзлик қордан орын алады. Сонлықтан да шайырдың дәретпелеринде өнимли жумсалғанын көремиз.

Бердақ карақалпақ тилинде қарапайым халық ушып түсиниксиз араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерди шеннен тыс қолланыўға қарсы болып, жоқарыдағы мысаллардағыдай халықтың сөйлеў тилинде хәм аўызеки халық дәретпелеринде қолланылған бурыннан таныс түсиникли араб хәм парсы сөзлерин өз қосықларында қолланады.

Бердақ бабамыз «Өзим амый, тилим түркий, Жокты араб-парсым менин» - деп жазып әдебий тилимизде парсы әдебий тилинің халық ушын түсиниксиз болған сөзлерин орынсыз түрде қолланыўға қарсы болады. Бул мәселеге өзиниң көз-қарасын билдиреди.

Шайырдың дәретпелеринде жумсалған араб-парсы сөзлериниң екінши топарын оның өмириниң соңғы жыллары жазылған қол жазба түринде келип жеткен «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында жумсалған хәзирги тилимизде жумсалмайтуғын Орта Азиялық түркий әдебий тили арқалы келип кирген диний хәм абстракт түсиниклерди билдиретуғын араб-парсы сөзлери қурайды. Мысаллар:

Гүл йүзлери шәмси-кәмар,
Әбуўбәкир хәзирети Омар/Ш,21/.

Бул мысалдағы «шамс» - күн, «кəмар» - ай мәнилерін билдиретуғын араб сөзлери.

Отуз үч мың саҳабасы,
Жумлә арабның қəбийлеси/Ш,3/.

Бул мысалдағы «саҳаба» араб сөзи болып, араб тилинде «Мухаммед пайғамбарды өз көзи менен көрген, сөзин тыңлаған, сәубетлескен болған адам» дегенди билдиреди.

Осман, Әлий төрт чəхəрйар,
Пайғамбардың йараны екəн/Ш,2/.

Бул мысалдағы «пайғамбар» сөзи парсы тилинен кирген, «пайғам»- хат, хабар, «авар» - жеткеріуіши, улығұма мәніси «алланың елшиси» дегенди билдиреди.

Намазыны фасыд етди,
Ол бузғуушы болған екəн/Ш,17/.

Бул мысалдағы «фасыд» араб сөзи болып «бузды, бұлдириди» деген мәнини аңлатады.

Молла намаз шуруу етди,
Чак алдынан йугуруб өтди/Ш,17/.

Бул мысалдағы «шуруу» сөзи араб тилинде «басламак, баслап ислеу» дегенди аңлатады.

Айат, хəдисдур сөзлери,
Жан алур жадуу көзлери/Ш,146/.

Мысалдағы «жадуу» парсы сөзи болып «сыйқырлы, адамды ериксиз бийлеп алатуғын күшке ийе» деген мәнини билдиреди.

Бала ананың көз йашы,
Урды фəлекниң гəрдиши/148/.

Мысалдағы «фалак» араб сөзи «аспан, көк» деген мәнини билдиреди, аұыспалы мәниде «тəғдир» дегенди аңлатады., «гəрд» парсы сөзи болып «шаң, тозан» дегенди аңлатады, соннан «пəлектің гəрдиши» - тəғдирдің дауылы, тозаны, тəғдирдин буйрығы усаған аұыспалы мәнилер пайда болған.

Сабыр қылмак мəрдниң иши,
Шүкир субхан қылған екəн/Ш,148/.

Бул мысалдағы «субха» сөзи араб тилинде «аллаға сыйыныу пайытында саналатуғын моншақлар дизилген тəспиниң жиби» дегенди билдиреди. Бул сөздің тийкарында «субхан алла» - яғный алланың мың исминиң бири келип шыққан.

Сөзнің фарқын билмес надан,
Әууал адам, ахыр хатам/Ш,149/.

Бул мысалдағы «хатам» араб сөзі «ең соңғысы» дегенди билдиреди. Мухаммед пайғамбарға байланысly айтылады, яғны пайғамбарлардың дәслепкиси Адам ата еди, ең ақырғысы Мухаммед пайғамбар болды дегенди бул қатарларда аңлатып келген.

Йокдур сөзимниң хатасы,
Хан Жәнибек қайнатасы,
Ханның қызы бахшийдасы,
Хан кийеуи болған екән/Ш,66/.

Бул мысалдағы «бахшийда» парсы сөзи болып, «бахшандә» - бағыш етилген, сауғаға берилген деген мәни билдиреди. Бул жерде тарийхшы М.Тилеұмуратовтың жоқарыдағы қатарларға тийкарланып «Жәнибекханның қызы Бахшадеге Аранның күйеу екенлигин айтады» деген пикири менен келисиу қыйынырак. Себеби бул қатарларда «бахшиде» қыздың атын аңлатпайды, ал Жәнибек ханның қызынын Аранға бағыш етилгенин билдирип түр²⁵⁴.

Нечеге дүнья мал берди,
Нечеге илим хал берди.
Маңа тәкаллум тил берди,
Қуда нәсиб қылған екән/Ш,170/.

Бул мысалдағы «такаллум» араб сөзи болып «сөйлеу, сөз» деген мәнини билдиреди, бул сөз этимологиялық жақтан «тәлим» сөзине байланысly, шайырдың дәретпесиндеги бул мысалда «шешенлик» деген мәниде жумсалған.

в) Орыс тилинен кирген сөзлер

Қарақалпақ тилине орыс тилинен хәм орыс тили арқалы европа тиллеринен сөзлердің келип кириуи патша Россиясының басып алыушылық сиясаты нәтийжесинде ХІХ әсирдің ақырында Хийуа ханлығын жаулап алғаннан кейин хәм қарақалпақлардың тийкарғы бөлеги тиккелей орыслардың қол астына өткеннен кейин жүзеге келди. ХVІІІ әсирдің орталарында жазылған юридикалық хужжетлердің тилинде орыс сөзлери қолланылғаны менен олар шекленген муғдарда ушырасады. ХІХ әсирдің екінши ярымында орыс тилинен ауысқан сөзлер, сауда қатнасықлары, әскерий, сиясий, мәдений хәм мәмлекетти басқару ислерине байланысly, сондай-ақ, күнделикли турмыста қолланылатуғын буйымлардың атларынан

²⁵⁴ Тилеұмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы - тарийхий дерек. -Н.: Қарақалпақстан. 1994. -Б. 169.

ибарат болып олар сеслик курылысында өзгериске ушыраған түрінде қолланады²⁵⁵.

Бердақ шығармаларының сөзлик курамында бурын қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысында болмаған жаңа буйым хәм жаңа түсиниклердің атамаларын аңлататуғын хәм админстративлик басқарыўға байланыслы төмендеги сөзлер жумсалған:

Қызыл шатыр, йашыл шатыр,
Орыста бар губернатыр/Ш,165/.
Кудан болыс, сен ақсақал,
Тенлесип тур бойың сениң/125/,
Болыс сайлаў қылды ояз,
Үш жылда қуар бир съезд/Кулен болыс/.
Өлди мениң баярым да,
Буған патшалық жетти/263/.

Жокарыда келтирилген мысаллардағы «орыс», «губернатыр», «болыс», «ояз», «съезд», «баяр» сөзлери қарақалпақ тилине 1873-жылдан кейин Әмиўдәрьяның оң жағалығын патша Россиясы басып алып, жергиликли басқарыў уйымларын дүзгеннен кейин келип кирген сөзлер болып табылады. Проф. Шанский орыс тилиндеги «баярин» сөзин негизинде татар тилинен келип кирген «бай ер» /богатый муж/ сөзинен алынған деп есаплайды. Бул сөз XIX әсирдин екінши ярымында орыс тилинен түркий тиллерине қайтадан өзлестирилди. Шайырдың шығармаларының тилинде күнделикли турмысқа төн буйым атамаларын аңлататуғын төмендеги сөзлер келип киргенин көремиз.

Бердимурат қойғыл, болмағыл хәси,
Қийдинбе аяққа әмирхан мәси/55/.
Мениң аўым хәмирханы,
Тениз хәм балық бермеди/45/.

Бул мысалдағы «хәмирханы» сөзи буйымның қай жерден ислеп шығарылғанын билдирип «Америкада тигилген мәси», «Америкада тоқылған аў» деген түсиниклерди аңлатып келген.

Самаўырда қант пенен шайы,
Хәр не бергени қудайы/25/.

Мысалдағы «самаўыр» сөзи орыс тилинен келип кирген жаңа буйымның атамасын билдиретуғын «самоварь» сөзиниң

²⁵⁵ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. //ИСГТЯ. Ч.IV Лексика. -М., 1962. -С.79.

фонетикалық өзгериске ушыраған сыңары.

Ол туғырның қазықыны,

Брунждан қаплаган екен/161/.

Шайырдың «Шежире» поэмасындағы «бурынж» сөзі орыс тилиндегі «бронза» сөзінен алынған болып, қустың қонақлайтуғын орны туғырдың бронзадан, қоладан қаплаганын билдирип тұр.

г) Басқа да хинд-европа тиллеринен кирген сөзлер

Бердақ дөретпелериниң сөзлик курамында қытай, араб-парсы, орыс сөзлери менен бир қатарда аз санда болса да тарийхый шығысы жағынан хинд, юнан (грек), арамей, еврей хәм тағы басқа да тиллерден келип кирген сөзлер ушырасады. Бул сөзлердин көпшилиги араб хәм парсы тиллери аркалы өзлестирилген. «Шекер» сөзиниң хинд тилинен Орта Азия халықларының тиллерине келип кирген сөз екенлиги бир қатар илимий мийнетлерде көрсетилген²⁵⁶. «Шекер» сөзи хинд тилинде «мазалы» дегенди аңлатады. «Шежире» поэмасында бул сөз «Йеди набат, шәкәр чайны, Қыз көрмеді күнйұайны/144/, - деген қатарда қолланылып бизиң түсинигимиздеги «қант» деген сөздиң мәнисин аңлатып, бир қанша семантикалық өзгериске ушырағанын көремиз. Бул сөз ХІ әсирге тийисли Қашғарийдин сөзлигинде қолланылып: «чөкөр - хаўадан дарақлар үстине жабысқан палға уксас шире», - деп түсиник берилген²⁵⁷. Бул сөз ески дәуірлерде келип кирген болыўы керек. «Қант» сөзи де хинд тилинен келип кирген сөз²⁵⁸. Бул сөз шайырдың қосықларында төмендеги мысалда жумсалғанын көремиз: Демлеп палаў хәм кантлы шай, Бердиң неше ат-тон сарпай/105/. Шайырдың дөретпелеринде буннан басқа да хинд тилинен келип кирген «шах» сөзи жумсалған: Қытай шахлардың қызы екен /275/. «Гүриш» сөзиниң де ески хинд сөзи екенлигин орыс илимпазлары М.Фасмер, Л.В.Дмитриевалар тастыйықлайды²⁵⁹.

²⁵⁶ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд ал-алем». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Душанбе. 1986. - С.8.

²⁵⁷ Қашғарий. «Девону-луғатит-турк». - Т. 1963. Т.3. - Б.52.

²⁵⁸ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд ал-алем». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Душанбе. 1986. - С.8.

²⁵⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М. 1964. Т. 1. - С.223., Дмитриева Л.В. Название растений в тюркских и других алтайских языках. //Очерки по сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л. 1972. - С.216.

Шайырдың шығармаларында бұл сөз «Отыз батпан гүриш бар, Токқыз батпан майың сениң /124/, -деген қатарларда қолланылғанын көреміз. Бұл пикир дурыс болыуы керек, себеби Қашғарийдің сөзлігінде «гүриш» сөзі қолланылмаған, оның мәнісі «тутырқан» сөзі арқалы аңлатылған/1,475/. Қарақалпақ тилиндегі «мат» сөзі де хинд тилинен келип кирген. «Шах» хәм «мат» сөзлери шатранж /шахмат/ ойынында қолланылатуғын терминлер болып, бұл сөз түркий тиллерине өзлестирілгеннен кейин мәнилик өзгерислерге ушырағанын көреміз. Бердақтың шығармаларында бұл сөз төмендегі мысалда қолланылған: Бердимурат сен өзинди, Қаратпа матқа жүзинди /1,198/.

Шайыр дөретпелеринде бир қанша юнан сөзлери де ушырасады. Қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген «намыс» сөзі тарийхый шығысы жағынан юнан тилинің элементи²⁶⁰. Бұл сөз шайырдың «Жаксырақ» қосығында «Адам баласында болсын ар-намыс/33/ деген қатарда жумсалған. Юнан тилинің «тән»/телo, форма/²⁶¹ деген сөзі де шайырдың «Болмады» қосығындағы «Дүньянын мийнетин көрип, Төнде мадарым қалмады» деген қатарларда жумсалған. Бұл сөз семантикалық өзгериске ушырамаған. Юнан тилинен кирген «алмаз» сөзі де шайырдың қосықларында қолланылған: «Гелле кесер көрдим енди алмасты» /1956,46/. Бұл сөз юнан тилинде «адамант» түрінде қолланылады²⁶². Арамей тилинен кирген «гөр, табыт, әулийе» сөзлери ески арамей жазыуына байланысly араб тилине келип кирген хәм соның ала араб тили арқалы ислам дини таралған халықлардың тилине келип кирген сөзлер болып табылады²⁶³. Бұл сөзлер шайырдың қосықларында төмендегі мысалларда қолланылған: Биразлар тирилей гөрге, Кирип атыр пана бер/121/, Әулийеге түнер болды, Тениз хәм балық бермеди/213/. Бұл сөзлердің басқа тиллерден келип киргенлигин қосымша тастыйықлайтуғын фактор бұл сөзлердің хеш биринің де ески хәм орта түрк дәуиринде жазылған жазба естеликлерде ушыраспауы болып табылады. Қашғарийдің сөзлігінде «гөр» сөзинің мәнилерин аңлатыу үшін «гублу»/1,405/, «син»/3,152/,

²⁶⁰ Кабиров М. Лексические особенности «Таърихи Бадахшан». Автореф дис ...канд. фил. наук. -Душанбе. 1979. -С.12.

²⁶¹ Персидско-русский словарь. -М.: Русский язык. 1985. Т.1. -С.809.

²⁶² Казанский В. В мире слов. -М.: Наука. 1956. -С. 148.

²⁶³ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». -Душанбе. 1986. -С.10., Нуцубидзе М.Г. Лексика Рудакий. -Тбилиси. 1975. -С.6., Персидско-русский словарь. -М.: Русский язык. 1985. Т.1. -С.809.

«қара орун»/3,241/ сөзлери жумсалғанын көреміз.

«Адам» сөзи ески еврей тилинен араб тиллерине, соңғылығында араб тиллеринен түркий тиллерине келип кирген сөз болып табылады²⁶⁴. Бул сөз ески еврей тилинде тек ер адамларды аңлатыу ушын қолланылса, ал қарақалпақ тилине мәнилик өзгериске ушыраған халында келип кирип улыўма мәни аңлатыу ушын жумсалады: Адамға мийримсиз жәлләдлар, жаўлар/60/. Шайырдың дәрәтпелери тилинде жумсалған ҳинд, юнан, арамей, еврей тиллеринен келип кирген бул сөзлердин барлығы дерлик араб-парсы тиллери аркалы өзлестирилген.

д) Туўысқан түркий тиллеринен (өзбек, қазақ, түркмен) кирген сөзлер

Шайырдың дәрәтпелеринин сөзлик курамында туўысқан түркий тиллери-өзбек, қазақ хәм түркмен тиллеринен кирген сөзлер де ушырайды. XVIII әсирдин ақырында қарақалпақ халқының негизги бөлеги Арқа Хорезмге көшип келип мөкан басқаннан кейин Хийўа шәхәри қарақалпақлар ушын да ең тийкарғы мәдений орай болып, оның медреселеринде қарақалпақ халқының ўәкиллери де оқыды. Нәтийжеде қарақалпақлар арасында әсиресе саўатлы қатламлар арасында Орта Азияда хәм барлық мусылман шығысында дәрәтилген мәдений байлықлар кеңнен таралды хәм мәлим болды. Бул фактор қарақалпақ халқының мәдений турмысының раўажланыўына унамлы тәсир жасады.

Өзбек тилинен сөзлер жәмийетлик турмыстың барлық тараўлары бойынша келип кире бәслады. Жәмийетлик басқарыў, экономикалық хәм мәдений турмыста да өзгерислердин жүз бериўи мешит, медреселердин ашылыўы, араб графикасында жазылған шығыс классиклери шығармаларының таралыўы-мине бул фактлердин барлығы қарақалпақ халқының мәдений турмысының раўажланыўына унамлы тәсирин тийгизди. Бердақ дәрәтпелеринде туўысқан түркий халықларының тиллеринен китабый түрде хәм халықтың аўызеки сөйлеў тили аркалы өзлестирилген сөзлер жумсалғанын көреміз.

Өзбек тилинен кирген сөзлер:

Хайран қалды, ели журтың,
Аўпарин деп Кулен болыс/267/,

²⁶⁴ Казанский В. В мире слов. - М.: Наука. 1956. -С. 63.

Мен истермен заман түрин/66/,
Тамақ хәзирлеп бериў,
Оның иси болған екен/218/,
Яўлы күни қылур бардаш/Х,35/,
Безит орныңнан тур деди/27/.
Қаласын муқым шайлады,
Душпанның йолын байлады/189/,
Уғлан бәшше, жигит-қарты/Х,53/,
Хан хәзиреттиң кәтте уғлы/Х,128/.

Жоқарыда көрсетилген мысаллардағы «аўпарин», «истермен», «хәзирлеп бериў», «бәрдаш», «муқым», «бәшше», «кәтте» сөзлери карақалпақ тилине қоңсылас отырған Хорезм өзбеклеринин тилинен келип кирген сөзлер болып табылады.

Қазақ тилинен кирген сөзлер. Карақалпақ хәм қазақ тиллери түркий тиллери семьясының қыпшақ топары, қыпшақ -ноғай шақапшасына киретуғын ең жақын тиллер болып табылады. Соның менен бирге хәр бир тилдің өзине тән айырмашылықлары да мол. Шайырдың шығармалары тилинде Арал теңизинин әтирапында бурыннан қоңсылас отырған қазақ руўларынын аўызеки сөйлеў тилинен кирген айырым сөзлер де жумсалған:

Сүриўли малды бермесе,
Әри дәўранды сүрмесе/86/,
Көрермиз не күй болғанды/194/,
Ерназар бий немереси/155/,
Бул қуйы өте тар екен/134/.

Бул мысаллардағы «әри», «немере», «өте» сөзлери қоңсылас отырған қазақ халқының аўызеки сөйлеў тилинен келип кирген сөзлер.

Оғуз тиллеринен кирген сөзлер. Бердақ дәретпелеринин сөзлик курамында оғуз тиллеринен кирген сөзлер аз санда болса да ушырасады. Шайырдың шығармаларында бундай сөзлердин жумсалыўы бир тәрәптен оның Мақтымқулы шығармаларынан терен үйренгенлиги, карақалпақлар арасында қол жазба түринде таралған «Ғәрип-ашық», «Гөрүғлы», «Бәзирген», «Саятхан-Хәмра» сыяқлы халық дәстанлары менен жақыннан таныс болғанлығы хәм оларды дәретиўшилик бағдарда өз шығармаларында пайдаланғаны менен байланысly болса, екинши тәрәптен карақалпақлардың XIX әсирде түркменлердин яўымт, теке кәўимлери менен қоңсылас отырғаны менен байланысly болыўы

керек. Мысаллар:

Қолында темир тырнағы,
Астында жатыр қырнағы/223/.

Шайырдың «Ақмақ патша» поэмасындағы бұл мысалдағы «қырнақ» сөзі түркмен тилинде «пышақ» деген мәнини аңлатыу ушын жумсалады.

Разы болың ғардашларым,
Ағарды сақал шашларым/151/.

Бұл мысалдағы «ғардаш» сөзі де оғуз тиллеринен өзлестирилип түркмен тилинде «туўған-туўысқан» дегенди аңлатады.

Нече йыл кечди, нече ай,
Бәрчәни йаратды худай/Ш,169/.

Бұл мысалдағы «кечди» сөзі оғуз тиллеринде мәселен, түрк тилинде «өтти» деген мәнини аңлатыу ушын жумсалады.

Отаў бир белли жай екен,
Шул атаўда болған екен/150/.

Бұл мысалдағы «белли» сөзі түркмен тилине тән болып, бизин тилимизде «белгили» деген мәнини аңлатады.

Бағқа келсе Гүлзар сулыў,
Тур екен доланып ойнап/268/.

Бұл мысалдағы «доланып» сөзі түрк тилинде «долашмақ» түринде жумсалып «айланыў» деген мәнини билдиреди.

Шоқ-шоқ әлапатлар келди,
Орыс келип журтты алды/Хорезм/.

Бұл мысалдағы «шоқ-шоқ» сөзі оғуз тиллери мәселен, түрк тилинде «көп» деген мәнини аңлатыу ушын жумсалады. Шайырдың шығармаларындағы бұл мысалда да «көп-көп» деген мәнини аңлатыу ушын жумсалған.

Туўысқан түркий тиллеринен келип кирген сөзлерди изертлеў соны көрсетеди, қазақ тилинен сөзлер ауызеки сөйлеў тили аркалы, өзбек хәм оғуз тиллеринен сөзлер Орта Азиялық түркий әдебий тили хәм қонсылас отырған бұл халықлардың ауызеки сөйлеў тили аркалы келип киргенлигин билдиреди.

V. 2. Бердақ шығармалары тилинің семантика-стистикалық өзгешеликлери

Бердақ дәрәтпелеринде жумсалған сөзлердің семантикалық қолланыў өзгешеликлерин үйрениў үлкен әҳмийетке ийе. Бундай изертлеўлер шайырдың дәрәтиўшилигинин жеке стильлик

өзгешелигін анықтауға, оның сөз таңдау және қолланылу шеберлігін белгілеуге жақыннан жәрдем береді. Солай етіп, жуымағында шайырдың қарақалпақ әдебиі тили сөзлик құрамының мәнилик жақтан байыуына қосқан үлесін анықтауға себепши болды.

Бердақ дәретпелерінде сөзді өз орнында орынлы қолланылу тийкарында өзинің шайырлық шеберлігін арттыру менен бирге, қарақалпақ тилинің сөзлик құрамының рауажланыуына үлкен үлесін қосқан шайыр. Сонлықтан да шайыр шығармаларының семантикалық өзгешеликлерін анықтауда сөзлердің көп мәнилиги, ауыспалы мәнили сөзлер, тилдің бай мүмкиншиликлерінен дерек беруіши синоним, омоним, антоним сөзлер және дәуір колоритін көрсетуіши генерген сөзлер менен тұрақлы сөз дизбеклерін үйрениу үлкен әхмийетке ийе.

Көп мәнили сөзлер

Хәр қандай тилдегі сөзлер бир және көп мәнили болып, көп мәнилик сол тилдің байлығын көрсетіп, оның кең мүмкиншиликлерінен дерек береді. Көп мәнили сөзлердің дәл, анық мәниси контекстте ғана аныкланады. Сөздің тийкарғы мәнисіне салыстырғанда оның ауыспалы мәнилері тәсірли, образлы және көркемлігі күшлі болып келеді. Сонлықтан да көркем сөз шеберлері ана тиліндегі сөзлерді өз орнында шеберлик пенен пайдаланыу менен бирге оларды мәнилик жақтан байытып тилимизге жаңалық еңгизіп отырады. Көркем сөз шебері тилимиздегі бурыннан бар сөзлерді мәнилик жақтан байытып әдебиі тилде сөзлердің жаңа мәнилерін дәрте алса ғана, ол табысқа ериседі, оның өзине тән стили пайда болады. Енді шайырдың дәретпелерінде жумсалған айырым көп мәнили сөзлерді қарап шығайық:

Дәрьядай болып тасайын,
Кел қарындас, хеш ойланба/Т,2,231/.
Қарындас қалды жат жетті,
Нар түйе, бедеу ат кетті/Б,48/.
Қалтада жоқдур қара пул.
Қәуми қарындас болды қул/74/.

Биринши мысалдағы «қарындас» сөзі хәзіргі қарақалпақ әдебиі тиліндегі сыяқлы «ер адамның қыз туысқаны» мәнисіне сәйкес келсе, екінши мысалда «туысқан, қарынлас, урыулас ағайын» дегенді аңлатып мәнилик жақтан кең түсиникті билдирип тұр.

Шайырдың карақалпақ тилин семантикалық жақтан байытығуда қосқан үлесін анықлау үшін оның қосықтарында қолланылған «бас» сөзінің мәнілерін қарап шығығудың өзі жеткілікті. Оның қосықтарында «бас» сөзі жигирмаға шамалас мәні аңлатыу үшін жумсалғанын көреміз. Мысалы:

1. Қушақлады барып басын/199/. Бұл мысалда сөз туура мәнісінде жумсалған, адамның мүшесін аңлатып тұр. Ал төмендегі:

2. Бий басына бір қус барды, Хожеке қуссыз бос қалды/171/ - деген мысалда «бий басына» деген сөз дизбеги «бийлердің хәр бирине» деген мәнін,

3. Жасауыл басы хәм келди /176/ - деген мысалда «хәмелдар»,

4. Көрдим оны бастан аяқ /179/ - деген мысалда «толық, бәрін»,

5. Қайғыда тұрды кара бас/180/ - деген мысалда «жалғыз өзі»,

6. Әрман менен басты былғай/180/ - деген мысалда «өкініу»,

8. Шәждесине ийіп басын/189/ - деген мысалда «намазға жығылу»,

9. Ұақтым жетті, басымды ийдім/147/ - деген мысалда «көндім»,

10. Атасының басын сүйеп/199/ - дегенде «жәрдем етіу»,

11. Көтер, атажан басынды/194/ - дегенде «налымау, қаддин тиклеу»,

12. Басқа кемлік келип түсті ууайым/84/ - дегенде «қыйыншылық көріу»,

13. Басында елдің думана/45/ - дегенде «елдің басы, үсті»,

14. Бас жибін қоймайды күнде үзеді/85/ - дегенде «жип, арқан».

15. Анау мешит мунарланған, Басларында шырақ жанған/76/ - дегенде «мешиттің төбеси»,

16. Душпанның хәр қашан басына жетсең/76/ - дегенде «дұшпаннан өш алу», «жөк етіу»,

17. Душпанларын аяғына бас урса/82/ - дегенде «жалыну», «корқыу»,

18. Қызлардың алып мазасын, Хәкәри таз тығып басын/96/ - дегенде «орынсыз суғылысу»,

19. Бұл ешегің ғунан тайды, Бердимурат бас шайқайды/100/ - дегенде «хәуеси кетіу»,

20. Алпыс болды бас байрағы/105/ - дегенде «ең тийкарғы байрағы»,

21. Ендиги өмірім жас емес, Өткен өмірімде бас емес/146/ - деген мысалда «үлгі боларлық емес» деген мәнилерди аңлатып келген.

Бул мысаллардан көріп отырғанымыздай шайыр тилимиздегі «бас» сөзін мәнилик жақтан байытып шеберлик пенен қолланған. Шайыр өзинің шығармаларында қарақалпақ тилиндегі көплеген сөзлерди усындай мәнилик жақтан байытып қолланғанын көреміз.

Шайыр өз дәретпелеринде сөзлерди семантикалық байыту үшін сөзлердің аұыспалы мәнилерін өнімлі қолланған. Қарақалпақ тилинде сөзлерди аұыспалы мәниде қолланыудың бір неше усуллары бар.

Метафора

Еки зат ямаса кубылыстың қандай да бір уқаслық тәреплерине тийкарланып оның бирине тийисли белгини екінши зат пенен байланыстырып аұыспалы мәниде де қолланыу арқалы шайыр сөзлердің тәсирлилигин, образлылығын күшейткенін көреміз:

Гүнде ағашты еңсесине миндирип,
Тарбайып тартады қара өгизим/35/,
Адамзаттың жағымпазын,
Гүллендирген кеуіл жазын/38/,
Думан тарқап күннің көзі көрінсе/61/,
Тилиң шийрин кеуілің жорға,
Қулағында алтын сырға/1956,65/,
Өрдегі бийік қулақтан/Бизге/,
Ғам көлине апаратқан,
Ғәріп-қәсерге пана бер/1956,65/,
Жигитлик бәхәрін өгтим/150/,
Қудық белинен көмилип,
Әрманлықта қызлар өлип/97/,
Жерлериміз болды аяқ,
Ағызғанда қызыл тилдің булағын/1,126/,
Орайсаң сәлленнің хәррийтип шақын/1,41/.

Бул мысаллардағы «жаптың қулағы, жердің аяғы, күннің көзі, қудықтың бели» сөзлери улыұма халықлық метафора болса, «кеуілің жорға, кеуіл жазы, жигитлик бәхәри» сөзлери улыұма халықлық, бірақ образлылыққа ийе метафоралар болып есапланады. Ал «ғам көли, сәлленің шақы, бауырхана, тилдің булағы» сөзлери жеке стильлик метафоралар болып табылады.

Енди маған керегің жоқ,
Жүрегімнен өткенде оқ,
Басымнан өтті дүнья бақ,
Қашсаң жолың болсын дәуран/153/.

Бұл жеке стильлик метафора болып, гедейликте қыйыншылық көріп, бир дәуран келмей өз өмірін өткерген лирикалық қахарман өміринің ақырында өмір бойы қасына жақыңлап келмеген дәуранға «жол болсын» тилейди.

Сөйекенің аты бақсы,
Сазынан қара сөзи жаксы,
Шалабай сөзге масақшы,
Бир ауыз сөзи Муұсаның/39/.

«Масақшы» сөзи қарақалпақ тилинде салы, бийдай атызларынан масақ териұши деген мәнини билдирсе, шайыр бул жерде Шалабайдың хақыйқый талант ийеси емес, ал хәр жерден шөплеп, терип айтатуғын бақсы екенлигин аңлатыұ ушын бул сөзди жеке стильлик мәқсетте ауыспалы мәниде жумсаған.

Метонимия

Еки зат яки кубылыстың өз-ара байланысына қарай ауыспалы мәниде атаұ арқалы сөздің дәслеппки мәнисинен өзгеше болған жаңа мәнини пайда етиұ усылы шайырдың шығармаларында утымлы қолланылған. Айырым затларды аңлатыұ ушын сол буйымның материалы аталады. Мәселен:

Қарсы шыққанын өлтирди,
Үш ағашына илдирди /184/.

Бул мысалдағы «үш ағаш» сөзи қайталаныұ арқалы енди ағашты емес, ал «ағаштан соғылған дарды» аңлатыұ ушын жумсалған. Шайырдың шығармаларында сондай-ақ метонимия усылы менен аұысқан төмендеги сөзлер ушырасады:

Наұайыдан саұат аштым,
Физулиден дүрлер шаштым,
Мақтымқулыны оқығанда,
Айтар едим хәр заманда/116/,
Қарағай емес сөкит болдым,
Таұдан ушқан бүркит болдым/135/,
Дән жоқ жерде торғай болдым/135/,
Тобынан қалған ғаз болдым/136/,
Қаршыға болдым қорықтым/136/.

Құрғақ күни жауын болдым,
Желсиз күни дауыл болдым/136/.

Бұл мысаллардағы Науайы, Физулий, Мақтымқұлы сөзлері қайталаныу арқалы бұл ұллы шайырлар дөреткен көркем дөретпелер деген түсиник аңлатылса, «бұлбил, қарағай, сөкит, бүркіт, торғай, қаршыға, ғаз, жауын, дауыл» сөзлерін қайталау арқалы шайыр өз өмиринин хәр қыйлы дәуірлерин, психологиялық халатларын шеберлік пенен өз оқыұшыларына жеткере алған, сөзлерди метонимиялық усыл менен аұыспалы мәниде қолланып, өз қосық қатарларының тәсирлилигин күшейткен.

Синекдоха

Шайырдың шығармаларында пүтиннің орнына бөлшеги, бөлшектің орнына пүтини, көпликтің орнына бирлиги, бирликтің орнына көпликтің аұыспалы мәниде қолланылыуы жийи ушырасады. Синекдоха усылы менен сөз мәнисинің аұысығуының ең өнимли түрлеринің бири адам хәм хайұан мүшелеринің биреуинің атамасының улыұмалық мәни аңлатыу ушын жумсалыуы болын табылады:

Илимим кернеп ишимди,
Сайрасам қағып тисимди/51/,
Көселип жатар үйим жоқ,
Ийинге тартар кийим жоқ/58/.
Тикен тырнап аяғынан,
Сыйкы кетип сыяғынан/47/,
Жалғыз туұысқан ағамның,
Аққан дәрьядан сағамның,
Өкпе менен қолқамның,
Баласы өлди жаз келерме/1956,42/.

Бұл мысаллардағы «тис, өкпе, қолқа, құлақ, ийин, аяқ» сөзлері арқалы улыұма адам хаққында түсиник берилгени көринеди.

Төмендеги мысалда көплик мәни билдиретуғын сөз бирлик мәнини аңлатыу ушын жумсалған:

Бұл журттың нәмәртлигине,
Аұыз бирлик жоқлығына,
Иштен қылған сумлығына,
Ғапыл болды, Ерназар бий /177/.

Бұл мысалдағы «журт» сөзи синекдохалық усыл менен аұыспалы мәниге ийе болып, «ел, халық» деген мәниде емес, ал «сатқын

қарақалпақ бийлері» деген түсиникти аңлатыу үшін жумсалған.

Басында болмаса бағың,
Айта-айта талар жағың/65/,
Қарыспаса қаусырылмай жак,
Тилим дурысын айтты бирақ/52/,
Өнешим турды үзилип/52/,
Отырдым пилдей үңилип/52/,
Бул заман әстен сөйлемек,
Сокпасын қуры көкирек/66/,
Әй ағалар қолым бағлы,
Ишимде дөрт, бағрым дағлы/67/,
Анаұ болыс муртын таўлап,
Адамларды аңдай аўлап/72/.

Бул мысаллардағы «жақ» хәм «тил» сөзлери қайталаныу арқалы адам хаққында, оның қыйыншылықлы, азағлы турмысы хаққында түсиник берилген. «Өнеш» сөзи арқалы аш-әптадалық, гедейлик, «қолым хәм бағрым» сөзлери арқалы «шарасызлық» түсиниклери аңлатылған болса, «мурт» сөзи арқалы езиуши топарға деген жек көриушилик сезимлери билдирилген, оқыушыда болысқа деген унамсыз көз-қарасты пайда етеди.

Синонимлер

Бердақ шығармалары тилинің лексика-семантикалық байлығы сөздің көп мәңилиги менен бирге синонимлик кең мүмкиншилигинде көринеди. Шайырдың дөретпелеринде қолланылған синонимлер пикирди бир сөз бенен қайталай бермей оның синонимлик сынарларын орынлы пайдаланыу арқалы хәр бир сөзди сегиз қырлы, сексен сырлы етип көркемлеп, образлы етип нышанға дәл тийетуғын астарлы хәм тыянақты түрде баянлау үшін жумсалған. Оның шығармаларындағы синоним сөзлерди турақты хәм өзгермели синонимлер, идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер деп бөлип хәр қайсысына арнаулы түрде тоқтап өтемиз. Бизің бундағы мақсетимиз шайырдың шығармаларындағы «сөзге палдан татлы маза берип турған» синонимлердің қолланыу өзгешелигин ашып бермекшимиз.

Өдебий тилимиздеги басқа сөзлер менен катнасқа түспей-ақ жеке турғанда улыу маңилери бир-бирине мәңилес екенлигин бирден айырыуға болатуғын сөзлер турақты синонимлер деп аталады.

Шайыр шығармаларында синонимлердің бұл түрі бір сөзді қайталай бермей хәм де мәнилерди күшейтиў ушын, сондай-ақ қосық қатарларындағы уйкасқа сай болып, гәплер үйлесип келиўи ушын қолланылғанын көремиз. Бундай мысалларды оның қосықларынан көплегі табыўға болады.

Мысалы: Душпан - жаў.

Өшинди ал душпаныннан,
Күшинди жыйна жасыннан/108/,
Мен өлермен сөзим жүрер бәрхәма,
Туўысқаны көп адам жаўдан қорқама/55/.
Қасқыр-бөри-құрт:
Байлар - қасқыр, түлки, халық-қоян екен,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда/54/,
Бөри арығын хеш уақытта билдирмес,
Жақсы адам душпанларын құлдирмес/77/,
Артық, Ырыс йолдаш болып,
Құрт ойынын салған екен/Ш,165/.

Мине, бундай мысаллар шайырдың қосықларында көплегі табылады. Бұл мысалларда шайыр қосықтың үйлесімлик хәм тәсирлилигин арттырыў ушын синоним сөзлерди қолланғанын көремиз. Бұл жағдай қосықтың көркемлігине тәсир жасаған.

Бердақтың қосықларында турақлы синонимлер менен бирге өзгермели синонимлерде ушырасады. Бундай синонимлерди жасаўда сөздің көп мәнилігі үлкен орынды ийелейди. Тилдегі көп мәнилі сөзлер контекстке өткен соң, дәслепки синонимлик қатардан шығып басқа сөзлер менен синоним болады. Шайырдың қосықларындағы бір сөз контекстте қолланғанда хәр қыйлы мәни аңлатып синонимлик қатарды пайда ететуғынының гуўасы боламыз. Бердақ бабамыздың қосықларында бундай сөзлердің көплегі ушырасыўы бириншиден, қарақалпақ тилинің сөзлик қурамының байлығын көрсетсе, екіншиден, шайырдың өз заманының ең талантлы көркем сөз шебери екенлігінен дәрек береді. Сөзимиздің дәлили ретінде шайырдың қосықларында жумсалған «дүнья» сөзине қарайық. Бұл «дүнья» сөзинің төрт түрлі синонимлик қатарда қолланғанын көриўимизге болады:

1. Дүнья-әлем-жәхән-пәлек.
Егер тапсам ол шерлерди,
Өзгертер едим түрлерди,
Гүлистан етип жерлерди,
Дүнья жүзин излер едим/115/.

2. Дүнья-дәүлет-бақыт-байлык.
Илми ғайыптан сөйлем,
Кисиниң ярын гөзлем,
Мийнетсиз дүнья излем,
Жанды отқа саладурсаң/87/.

3. Дүнья-өмир.
Дүнья өтти, дүнья өтти,
Дәуран енди бастан кетти/143/.

4. Дүнья-жаратылыс.
Төрт нәрсе дүнья төркини,
Әуел хақ, инсан бил буны.
Бул дүньяның жоқдур мини,
«Бахыт бол» деп излер едим/116/.

Жоқарыда келтирилген мысалларда «дүнья» сөзи төрт түрлі синонимлик қатар дүзип турғанлығын көріуимізге болады. Бунда «дүнья» сөзи бирде «жер шары, әлем, жәхән» мәнисинде, бирде «мал-мүлк, дәулет, байлық» мәнисинде, бирде «өмирим» мәнисинде келсе, бирде «жаратылыс» мәнисинде келип синонимлик қатар пайда етип қосықта сөзлерди образлы етип бериуде жәрдемин тийгизип тур.

Шайыр көпшилик жағдайда шығарманың улыўма мазмунынан хәм контекстлик талаптан келип шығып семантикалық жақтан бир-биринен узақ сөзлерден де синонимлерди пайда ете алған. Өне, усы усыл менен синонимлик мүмкиншиликлерди байытқанын көремиз. Мысалы:

Адамға мийримсиз жәлләдлар, жаўлар,
Халықты жылатқан аталық-ханлар,
Басқа аўыр қайғы салған залымлар,
Көзлериме шаян-жылан көринди/60/.

Бул мысалдағы «жәлләд», «жаў», «аталық», «хан», «залым» сөзлери улыўма жыйналып бир мәни аңлатып синонимлик қатарды дүзе алған. Бердақтың шеберлиги де сонда бул сөзлерди улыўма бир мәниниң әтирапына жәмлеп контекстте оларды мәнилес сөзлер сыпатында қолланған, шайырдың шығармаларында бундай жеке стильлик синонимлер жийи ушырасып отырады.

Түргелип ертеден, жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белинди бүгіп,
Дизенди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан татлырақ/84/.

Жоқарыдағы мысаллардағы «түргелип», «шығып», «қабартып», «бүгіп», «сызлатып», «шегіп» фейил сөзлерін дара халында бір синонимлик қатарға киргизиуге болмайды. Олардың мәнилері өзгеше. Ал жоқарыдағы төртликте шайыр шеберлик пенен бул фейил сөзлерди бир мәниниң этирапына жәмлеп контекстлик синонимди пайда еткен.

Шайыр дөретпелери тилинде жумсалған синоним сөзлер қатарласып, дизбеклесип қолланыу арқалы улыұмаластырыушылық, жәмлестириушилик мәни аңлатып, оның курамына киретуғын сөзлердің дара турғандағы мәнилеринен өзгеше мәни ренлерине ийе болғанлығын көремиз:

Жөнсиз кырық күн кайғы-уұайым шеккеннен,
Ден саулықта бир күн шадлық жақсырақ/82/,
Адам баласында болсын ар-намыс.
Ең кеми жүз болсын көз көрген таныс/83/,
Ел-жұртын бир болып әйлениз сайран,
Туұылған жер ушын құрмет жақсырақ/83/.

Жоқарыда келтирилген мысалларда еки синоним сөзди қатар қолланыу арқалы шайыр өз пикирин бурынғыданда өткирлестире түседі. Сондай-ақ, шайырдың дөретпелеринде синоним сөзлерди қолланыудағы және бир өзгешелик идиомалық хәм фразеологиялық сөз дизбеклеринен жай сөзлердің синонимлик сыңарын пайда етип, оны шеберлик пенен өз орнында қолланыуы болып табылады. Идиомалық хәм фразеологиялық синонимлердің айрықшалығы жай сөзлерге қарағанда оғада өткир сезиледи. Мысалы, «ашыуланып» деудің орнына «қабак үйип», «уұайымға берилип» деудің орнына «қабырғанды кайғы сөгіп» деген идиомалық синонимлер менен өткирлестирип бергенин көремиз:

Қайнағаға басынды ийип,
Қайғы менен кабак үйип/50/,
Қабырғанды қайғы сөгіп.
Әрман менен турсаң келин/50/.

Бундай идиомалық синонимлердің шайырдың қосықларында көплеп жумсалыуы олардың образлылығынан дерек берип, қосықтың тәсирлилигин күшейткенин көремиз.

Бердақ өз шығармаларында фразеологиялық синонимлерден де шеберлик пенен пайдалана билди. Оның «Қәлен уста» қосығында Қәленди «шебер уста» демей, оның фразеологиялық синоними менен алмастырып «Тал ағаштан түйме соққан» деп береді:

Тал ағаштан түйме соққан,
Хәнери хәммеге жаққан,
Сәккиз теңгемизди қаққан,
Бир қапыға Қәлен уста/103/.

Бул мысалдағы «тал ағаштан түйме соққан» деген фразеологиялық синоним «шебер уста» деген сөзге салыстырғанда анағұрлым өткір хәм көркемлігі жоқары.

Құлласы, шайырдың шығармалары тилинде ушырасатуғын синоним сөзлер қарақалпақ тили сөзлик құрамының байлығынан дерек бериу менен бирге, шайыр тәрәпинен жүдә шеберлик пенен пикирди көркемлеп тәсирли етип жеткериүде өз орнында жумсалғанын көремиз. Ол өз қосықларында контекстлик синонимлерди дәрәтип, сөзлердің мәнилик жақтан байыуына өзиниң салмақлы үлесин қосқанын көремиз.

Эвфемизмлер

Хәр бир тилдің сөзлик құрамында ушырасатуғын эвфемизмлер синоним сөзлердің сынарлары сыпатында қолланылып, тилдің мәдений дәрежесиниң артыуына жәрдем береді. Шайырдың дәрәтпелери тилинде қарақалпақ тили лексикасының байлығынан дерек бериуши тийқарғы белгилердің бири есапланатуғын эвфемизм сөзлер де көплеп ушырасады.

Шайыр өзиниң «Қәлен уста» қосығын Ақ қалада атағы шыққан Қәлен устаға арнап, оның бий, бай, дин ийелериниң мүтәжин тез питкерип, қарапайым халықтың мүтәжин кешиктирип питкеретуғынын сөз етеди. Бердаққа қапы соғып беремен деп оның сегіз теңгесин алып, бир жылға шекем питкермегеннен кейин усы қосықты жазған. Усы қосықтың кейнинде:

Бердимурат мениң өзим,
Жұртқа жақпаған минезин,
Алағой қапыны бизин,
Ат етерсең Қәлен уста/104/

- деп жуўмақлайды. Бул мысалдағы «ат» сөзи эвфемизмлик сөз болып қарақалпақ тилинде қайтыс болған адамды салатуғын табытты айтады. Бердақ бул жерде бизиң қапыны өзине табыт ете ғой деген мәнини сыпайы түрде бере билген. «Быйыл» қосығында:

Бйлайды алып шаққаны,
Таўсылып кимниң тақаны,

Тийди мураптың баканы,
Қазыу қыйын болды быйыл /58/,

-деп жазады. Бул мысалдағы «тақаны таўсылыу» эвфемизмлик қәсийетге ийе болып «Қазыуда өлген адамлар болды» деген пикирди сыпайы түрде оқыўшыға жеткергенин көремиз. «Терис қайтқан» қосығында:

Молла Мамбет суўпы болды,
Қыя таслап және жолды,
Биреу емес екеу болды,
Жасы жетпей терис қайтқан,

-деп жазады. Молла Мамбеттиң ерси қылықларын, өзи намазын дурысly оқымай /Көп намазын қаза етти/ жолдан шыққанлығын сүүретлей отырып «алжыған» деген сөздиң орнына оның эвфемизмлик сыңары «терис қайтқан» деген түрин шеберлик пенен қолланған. Шайырдың «Жақсырақ» қосығында:

Көзли хәм аяқлы, тилли бир шолак,

Өнерсиз, билимсиз, қолдан жақсырақ/2,14/,-деген қатарлар болып, шайыр бул қосық қатарлары арқалы өзи соқыр, аяғы ақсақ хәм сақау, қолы да сынық шолак адамның өнерсиз, билим ийелемеген адамнан жақсы екенлигин сүүретлеу арқалы, адамларды өнерди меңгерип, билим ийелеуге шақырады. Бул мысалдағы «көзли, аяқлы, тилли» эвфемизмлик мәни аңлатып тур. Шайыр өзиниң «Ўәспим мениң» қосығында:

Жетпис үштедур жасларым,
Ағарды сақал-шашларым,
Разы болың ғардашларым,
Ақыры болар қышым мениң/151/,

- деп жазады. Бул мысалдағы соңғы қатар арқалы «өлермен, қайтыс боларман» деген сөзди сыпайы көркем түрде баянлағанын көремиз.

Шайырдың «Кеткенлер келер ме?» деген қосығының атамасы да эвфемизм сөз болып «Өлген адам қайтып келер ме?» деген мәнини билдиреди:

Қолларыңа қобыз алып,
Жыласаң да ұай-ұай салып
Қалсандағы естен танып,
Ойланың кеткен келер ме?/93/,
Хаққа шүкир етпек лазым,
Өзи әкетсе келер ме?/95/.

Шайыр «Хожам» қосығында қахарманның халыққа ерси-с-хәрекетлерин сүўретлей отырып, инсанға байланыслы қолланылатуғын сөзди /сүннет етиў/ пайдаланып, оны мәнилик жақтан байытып сыпайыластырып баянлаў арқалы қосықтың тәсирлилик күшин және де күшейткенин көремиз:

Ешектин кесип куйрығын,
Әжайып ис еткен хожам,
Ешек ҳадал болды мекен?
Ешек сүннет еткен хожам/98/.

Жуўмақтастырып айтқанда, шайырдың шығармаларында жумсалған эвфемизмлер айтажақ ой-пикирди сыпайы түрде көркемлеп жеткеріудің бир усылы болыў менен бирге, бул сөзлер қарақалпақ тилиндеги синонимлик қатарларды байытып, шайырдың жаңа жеке стильлик синоним сөзлерди пайда еткенлигин көрсетеди.

Антонимлер

Бердақтың тилинде мәниси бир-бирине қарама-қарсы антоним сөзлер ушырасады. Олар тийқарынан адамның минез -қулқы, хәрекеті, хал-жағдайы, орын, ўақыт, кеңислик хәм абстракт түсиниклерди аңлатыў ушын қолланылған. Олар төмендеги сөз шақапларынан жасалған:

а) Антонимлер атлық сөзлерден жасалады:

Ер жигиттин атын хаял шығарар/81/,
Дослар жылап душпан күлди/44/.
Улымда усы, кызым да усы,
Алла болғай жалғыз досы/188/,
Қыз туўды деп қыйналмады,
Ұл емес деп ынжылмады/1977,74/.
Ата-ананды қәдирле,
Өлгениңше жақсы сөйле/1977,74/.
Бай болсаң жолың көп болдың әрмансыз,
Жарды болсаң исің болды дәрмансыз/1977,57/.

Бул мысаллардағы «дос-душпан», «ул-қыз», «ата-ана», «бай-жарлы» сөзлердің мәнилері қарама-қарсы антоним сөзлер болып табылады.

б) Антоним сөзлер сапалық хәм қатнаслық келбетликлеринен жасалады. Келбетликлерден жасалған антонимлер заттың реңин, түр-түсин, қәсийетин билдириўине қарай бир неше түрге бөлинеди:

1. Заттың ренин, түр-түсин билдирип келетуғын антоним келбетликлер:

Қызыл гүллірі солғандай,
Ақ жүзі сарғайған екен/1956,237/,
Он жети үйге қара тикти,
Шуннан қара мойын болған екен/Ш,297/.
Қызыл шатыр, жасыл шатыр/1957,175/,
Шашың қара бетің аппақ/89/.

Жоқарыда келтирилген мысалларда «қызыл», «ақ», «қара», «жасыл», «аппақ» сөзлери заттың ренин, түр-түсин билдиретуғып келбетлик сөзлер болып, бул қосық қатарларында антонимлик хызметте жұмсалған.

2. Адамларға тән қасиетлерди билдирип келетуғын келбетликлер:

Биразлар аш, биразлар ток,
Ток адамның қайғысы жоқ/1977,29/.
Жаксы адам жолдаслыққа тақ турар,
Жаманлар дарғазап билен тас урар/29/.
Қудан аш болды, өзің ток/128/,
Қартайған соң жасың жетип,
Бул кен дүнья тар екен/177/.

Көрип отырғанымыздай, бул мысаллардағы «аш-ток», «жаксы-жаман», «кен-тар» сөзлери антоним келбетликлер болып табылады.

в) Фейил сөзлерден жасалған антонимлер:

Қыз бийчара тұрды, йатды,
Намазшам болды таң атды/Ш,145/,
Чынғыс: йазларман, қышларман,
Нәсиб аўлардын ушларман/Ш,147/,
Чынғыс йүртдан чықыб кетти/Ш,149/,
Торы ат мүниб Майқы келди/Ш,149/.
Жаман арба барып қайтып,
Қыздарды бий жағдай қозғалтып/1957,93/.

Шайырдың шығармаларындағы айырым антоним сөзлер қатарласып, дизбеклесип келип бир түсиникти аңлатады:

Артымда аға-иним жоқ,
Өтер басымнан дүнья бақ/63/.
Жер-көктеги Сулайманның өмирин бер/49/,
Қүни-түни балық қарып,
Қысты пәлектің фәрдиши/52/.

Ғарры-кемпирлер қосылса,
Бардым оған жақынласа/179/,
Исенбе-аға-жеңгене,
Қууанба таққан тенгене/4,78/.

Бұл мысалдағы «аға-ини», «жер-көк», «күни-түни», «ғарры-кемпир», «аға-жеңге» сөзлері қарақалпақ тілінде дара тұрғанда мәнилері бір-бирине қарама-қарсы антоним сөзлер болғаны менен келтірілген мысалдарда олар өзлерінің антонимдік мәнісін жоғалтып, екеуі биригіп ұлымаластырыушы мәні аңлатып тұр. «Аға-ини» сөзлері туұысқан, «жер-көк» сөзлері жер жүзі, «кеше-күндіз», «күни-түни» сөзлері бәрхәма, «ғарры-кемпир» сөз дизбеги жасы үлкен адамдар, «аға-жеңге» сөз дизбеги жигит ағасы, қыз-жеңгеси деген, «жақсы-жаман» сөз дизбеги турмыстың қыйыншылығы деген мәнилерді аңлатып келген.

Омонимлер

Сеслик қурылысы жағынан бірдей, ал аңлататуғын мәнилері жағынан хәр қыйлы түсиникти билдиретуғын омоним сөзлер де шайырдың дөретпелерінде көркемдеу қураллары сыпатында айтылажақ пикирді уйқасықлы, анық хәм тәсирли жеткеріуде қолланған. Омоним сөзлер шайырдың қосықтарында көпшилик жағдайда хәр қыйлы сөз шақапларынан жасалғанын көреміз. Мысалы:

Жаздым бир жыл-он еки ай/182/,
Қыз көрмеді күниұ-айны,
Шул жайда бәнт болған екән/277/,
Жайны тешип күнни көрді/277/,
Бир ярым күн шелин шаптым/Бизге/,
Маңдайындағы жұлдызы,
Көрген түсин айтқан екән/192/,
Алды түсип кетти ойға,
Үш қулаш гөне қуйыға/97/,
Түсте шапқан жаўдан сақла/Айдос бий/.

Биринши мысалдағы «ай» сөзі ұақыттың өлшем бирлиги 30 күн деген мәнини аңлатса, екінши мысалдағы «ай» сөзі жердің жубайы, астрономиялық аспан денесиниң атамасын билдирген. Үшінши мысалдағы «күн» сөзі де «аспан денеси-қуашты» аңлатса, төртінши мысалдағы «күн» сөзі «бир сутка 24 саатлық ұақытты» билдиріп келген. Бесінши мысалдағы «түс» сөзі «адамның

психикалық халаты, галлюцинация түс көріуді билдирсе», алтыншы мысалдағы «түс» сөзі күннің бір мезгили, түски уақыт деген мәнилерде жумсалған. Омонимлер шайырдың қосық хәм поэмалары тилинің көркемтилигин, нәзиктилигин, тәсирлилигин тәмийинлеуші лексика-семантикалық дереклердин бири болып, оның тилинің байлығы, кең мүмкиншиликлерин көрсетеди:

Ашлықтан болмады тамақ,
Ауқатымыз қара барақ/57/,
Шашы қара жупқа додақ,
Бели бир қысым ақ тамақ/186/,
Аш боламан деп ойлама,
Жигерли бол жастан, балам/108/,
Бақырады есикти аш,
Ашпасан еттик қуұырмаш/196/,
Қос айдап атқанда маллар өтеди,
Аны көрип өгиз талұас етеди/35/,
Қосын тигип Сасық көлге,
Қосыла алмай бөтен елге/185/.

Биринши мысалдағы «тамақ» сөзи азық-ауқат деген мәнини аңлатса, екінши мысалдағы «тамақ» сөзи адамның мүшесин билдирген. Үшинши мысалда «аш болыу» мәнисин билдирсе, төртинши мысалда «есикти аш»-қапыны ашыу, хәрекетти аңлатып келген. Бесинши мысалда «қос айдау» -жер сүриу мәнисин билдирсе, алтыншы мысалда «турақ жай, қамыс қос» деген мәнини билдирген.

Қусқа жакты дуз бергенин/44/,
Сарайдын қапысын ашты,
Жакты дүньяны көрмеге/267/.

Биринши мысалдағы «жакты» сөзи «унады, пайдасы тийди» деген мәнини билдирсе, екінши мысалда «жарық, жактылы дүнья» деген мәнини аңлатып келген омоним сөзлер.

Бардың иси пәрман менен/47/,
Маған хеш гәп ешегим бар/71/.

Биринши мысалдағы «бар» сөзи мал дүньялы бай адам дегенди билдирсе, екінши мысалда предикатив хызметинде жумсалған.

Гөнерген сөзлер

Бердақ дөретпелери тилинде халықтың тарийхый рауажланыуының айырым басқышларында өнимли жумсалып соң колланыу өрисин тарайткан гөнерген сөзлерде белгили муғдарда

ушырасады. Проф.Е.Бердимуратов қарақалпақ тилинде гөнерген сөзлердин еки топары - архаизм хәм тарийхый сөзлер бар екенлигин көрсетеди²⁶⁵. Бердақтың тилинде ушырасатуғын гөнерген сөзлерди де усындай еки топарға бөлип қараўға болады:

а) Архаизмлер. Архаизмлер тилдин раўажланыў барысында анаў я мынаў түсиниктин атамасының екінши бир сөз бенен алмасыўы нәтийжесинде қолланыў белсендилигинен айырылған сөзлер. Ыақыттың өтиўи менен тилдин сөзлик қурамында архаизмлердин синонимлери пайда болып, олар жийи жумсалыў арқалы архаизмлердин қолланыў өрисин шеклейди. Архаизмлер лексикалық архаизмлер хәм семантикалық архаизмлерге бөлинеди. Өзинин сөзлик қурамындағы орнын басқа сөзлерге берген архаизмлер лексикалық архаизмлер, ал көп мәнили сөзлердин айырым гөнерген мәнилери семантикалық архаизмлер деп аталады. Архаизмлер хәм тарийхый сөзлер белғили стилистикалық категориялар. Олар заман колоритин, реал тарийхый жағдайлардың анаў я мынаў картинасын көрсетиў т.б. ушын қолланылады²⁶⁶. Шайырдың дөретпелеринде лексикалық архаизмлер жумсалған:

Бул қосықты айттым мен доңыз жылы/56/,
Жасы басып тышқан жылы,
Жазылған екен ақыбет/70/,
Буны қаракийик жылы,
Ҳикаят жаздым билгейсиз/93/,
Жасы еллиде сыйыр жылы,
Бул бир айтқан ҳикаяты/114/,
Бул бир айтқан ҳикаяты,
Доңыз емес, сығыр жылы/139/.

Бул мысаллардағы «доңыз», «тышқан», «қаракийик», «сыйыр» сөзлери лексикалық архаизмлер болып, олар мүшел жыл есабын аңлатыў ушын жумсалған.

Ағалар бул ис өбести/106/,
Бунда отырмақ өбести/212/.

Бул мысалдағы «өбес» сөзи лексикалық архаизм болып табылады, хәзирги тилимиздеги «уят, ерси» деген сөздин мәнисине

²⁶⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. -Н.: Қарақалпақстан. 1968. -Б. 165.

²⁶⁶ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинин лексикасы. -Н.: Қарақалпақстан. 1977. -Б.89.

сәйкес келеди.

Көп ләшкерди басылдырған Әзберген/130/
Қонсы обасын табалап,
Көкнар ишкен қонсы келди/1,176/
Көмип басына бир тебер,
Өли қойған обаң сениң/127/.

Биринши мысалдағы «ләшкер» сөзинің орнына хәзирги әдебий тилимизде «әскер» сөзи жумсалады. Екинши мысалдағы «оба» сөзи аўыл мәнисин билдирсе, үшінши мысалдағы «оба» сөзи әулийешилиқ, қойымшылық деген мәнини билдиреди. Бул «оба» сөзинің еки мәниси де хәзирги тилимиздің көз қарасынан гөнерген.

Шайырдың дәрәтпелеринде булардан басқа да лексикалық архаизмлер жумсалған: Мөккам тутқай дәстим мениң/151/, Билек күшли болып әлиң талмасын/77/. Бул мысалдағы «дәст» сөзи парсы тилинен, ал «өл» сөзи оғуз тиллеринен кирген сөз болып, «қол» деген мәнини аңлатады. Хәзирги қарақалпақ тилинде әдебий шығармаларда аўыспалы мәнилерде дәўир колоритин көрсетиў ушын ғана жумсалады. Ал әдебий тилимизде «қол» сөзи жумсалады.

Қалтамда жокдур қара пул,
Кәўми қарындас болды қул/74/.

-бул мысалдағы «қарындас» сөзи де семантикалық архаизм болып, бул жерде «туўған, туўысқан, қарынлас» деген мәниде жумсалған. Ал хәзирги әдебий тилимизде бул сөз тек қыз қарындасқа қаратыла қолланылады.

Тарийхый сөзлер

Бердақтың дәрәтпелеринде тарийхый дәўирлер даўамында жумсалған белғили бир түсиник, зат хәм кубылыслардың жәмийетлик турмыстың өзгериўи нәтийжесинде қолланыўдан шығыўына байланысly олардың гөнерген атамалары да қолланған.

1873-жылы Хийўа ханлығын басып алып Әмиўдәрьяның оң жағалығы патша Россиясының колонияларына айланғаннан кейин административлик басқарыў хәкимшилиқ, әскерий ислерге байланысly бурын қолланып жүрген сөзлердин орнына таза хәкимшилиқ сиясатына байланысly жаңа сөзлер келип кирип, бурынғылары гөнерген сөзлерге айлана баслады.

1. Мәмлекетлик басқарыў хәм хәкимшилиқ ислерине байланысly сөзлер:

Хан хәзиретке сәлем қылды/171/,
 Неше Ұәзир неше мәхрем/X,29/,
 Қойды қусбеги метерди,
 Шыңғыс ханды хан көтерди/285/,
 Бийлер келип мәсләхәт егги/176/,
 Беглер беги инақ болды/175/,
 Аталық хәм найып келди/105/,
 Мәхремлерге қылма жәбир/164/,
 Метер менен қус бегиси,
 Сен қой-деди-Айдос баба/166/,
 Оны султан деп ким айтар/85/,
 Дауларды дурыс шешпесе,
 Аны қазы деп ким айтар/85/,
 Бизиң заманның бийлерин,
 Урды пәлектин гәрдиши/50/,
 Батыр беглер шейит болды/52/,
 Тилмашы хәм дийуан келди/104/,
 Жасауыл басы хәм келди/176/,
 Дәукемпирге ектин тары,
 Жарымшыға бердин жары/98/.

Бул мысалдағы «хан, патша» сөзи мәмлекет басшысы, «Ұәзир» сөзи ханның орынбасарлары, «инақ» сөзи Ұәзир кеңестөйи, «найып» сөзи Ұәзирдин жәрдемшиси, «мехтер» сөзи белгили бир аймақты басқару бойынша ханның жәрдемшиси /Хийуа ханлығында арқа аймақлар бойынша бир мехтер, метер белгиленген/, «қус беги» сөзи Орта әсирлерде ханның шикарға шығыуында шөлкемлестииру жұмыстарын алып баратуғын аң аўлаушы қус хәм оларды бағыушы қәлпелердин, аңшы ийтлер хәм оларды бағыушылардың үстинен қарайтуғын адам мәнисин билдирсе, XIX әсирде Хийуа ханлығында «мехтер» менен хуқықы тең белгили бир аймақларды басқарууда ханның жәрдемшисин билдирген. «Аталық» сөзи бир неше урыулық бирлеспелердин басқарушысы деген түсиникти билдирип олар хәкимлер қол астында болған. «Беглер беги» сөзи аталықтың жәрдемшиси, урыу бийлери арасынан сайлап қойылатуғын болған, «кәтқуда» сөзи аталықтың кеңестөйи, жәрдемшиси деген мәнини билдирген, «бек, бий» сөзлери белгили бир урыудың басшысы дегенди билдиреди, «ақсақал» сөзи аўылдың жасы үлкени, аўыл ақсақалы деген мәнини аңлатады, «дийуан, дийуанбеги» сөзи ханның жарлығы хәм басқа хужжетлер бойынша жұмыс

жүргизиүши деген мәнини аңлатады, «жасауыл басы» сөзи хан сарайының хәм оның жеке қәуипсизлигин қорғаушы әскерий топардың баслығы деген мәнини аңлатады, «жарымшы» сөзи орта дәрмиан дийханды билдирип, байлардың жеринен пайдаланып дийханшылық ислегени ушын өнимнің ярымын беретугын болған²⁶⁷.

2. Динге байланысly сөзлер. Шайырдың дәретпелеринде динге байланысly төмендеги сөзлер жумсалған:

Қазы қәлан, шайхул-ислам/175/,
Ықрар әхли имам келди,
Тилмашы хәм дийуан келди/104/,
Молла Мамбет суўпы болды/102/,
Бул сөзимди тыңла Нурмурат ахун/84/,
Муаззин айтар азанын,
Жайысаң молла хожанын/К,88/,
Ийшан келди ел қылмаға/176/,
Тәўбәкәри суўпы болдым/305/.

Жоқарыдағы мысаллардағы «қазы-қәлан» сөзи дәрежеси жағынан қазы райстан кейинги орынларда туратуғын судья дегенди аңлатады. «Хәзирет», «шайқул-ислам» сөзлери Хийуа ханлығы аймағында диний басшы, көсем, «имам, ахун, ийшан» сөзлери дин хәзреттен кейин туратуғын оның жәрдемшилери деген мәнилерди аңлатыу ушын жумсалған. «Молла» сөзи белгили бир аймақта сауатландырыу жұмысларын алып барыушы, сауатлы диний хызметкер, «суўпы» сөзи ийшанның тәлийматын дауам еттириуши, тасаууыф тәлиматына берилген адам деген мәнилерди аңлатып келген. Буннан басқа да динге байланысly төмендеги сөзлер жумсалған: ерен/198/, пийр/198/, намазшам /201/, уақым /51/, сүннет /X,3/, Рузы қиямет машхәр /X,4/, субхан /X,28/, алайхулланаты /X,11/, ақыр заман /X,24/, тилауати хатму қуран /X,25/, тауап /X,28/, бузрук /X,42/, кәфир /К,54/, латманат /X,55/, мазхаб /X,57/, иман /X,57/, тамук /Р,3343/, ушпақ /А.б.45/.

Үй хожалық буйымларына, кийим-кеншеклерге байланысly төмендеги тарийхый сөзлер қолланылған: палақпан/2,107/, гүнде ағаш/36/, дигирманхана/К,56/, шығыр/2,105/, сейисхана/К,56/, жууазхана/К,60/, жекен табак/2,160/, сал/160/, тумак/Ерк/, камка

²⁶⁷ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства //СТ. -Баку. 1989. № 1. -С. 68-70.

/233/, тыйық/Т,2,216/, мес/238/, қур/77/, жыға/99/ җ.т.б.

Өлшем бирліклерін билдиретуғын: батпан/37/, сийсери/38/, он сери/89/, ағары/98/, мысқал/301/, қыйтақ/1,163/, шерек/1,164/, танап/1,164/, қара пул/74/ сөзлери жумсалса, әскерий терминлерди қурал-жарақ атамаларын аңлатыу ушын: бәрзенги/318/, найза/61/, алмас/61/, сардар/67/, темир тон/Х,29/, қара мылтық/1,228/, топ/1,228/, дойыр/Ерк/ сөзлери қолланылған. Өсимликлер дүньясына, дийханшылыққа байланыслы: марданлау/1,166/, әспек/102/, беҳи/Кб/, бадам/Кб/, өкпе жийде/Кб/ җам тағы басқа да сөзлер, мал шаруашылығына җәм хайуанатлар дүньясына байланыслы: туғыр/73/, тумаға/73/, тоят/44/, кәпке/224/, таушан/48/, пырак/49/, өрдек/53/, қара кийик/93/, ғашыр/99/, қурт/Т,1,20/ сөзлери жумсалған. Шайырдың шығармаларында жумсалған бундай гөнерген сөзлер дәуір картинасын, сол дәуірлердеги халықтың жәмийетлик экономикалық турмысы, күн көриси, диний исеними, мийнет қураллары тууралы бақалы мағлыұматлар бериуши лексикалық қатлам болып табылады.

Фразеологизмлер

Шайырдың дөретпелери тилинде бай нақыл-мақаллар, образлы сөзлер, тилдің сөзлик қурамының қаймағы есапланатуғын күшли тәсирлиликке ийе турақлы сөз дизбеклери шеберлик пенен пайдаланылған. Тилимиздің сөзлик қурамының қаймағы есапланатуғын эмоциональ-экспрессивлик тәсири күшли турақлы сөз дизбеклерин шайыр өзиниң қосық қатарларында шеберлик пенен пайдаланған. Бердақ дөретпелеринде жумсалған турақлы сөз дизбеклердің келип шығыуы җәм алынған дереклери көз қарасынан изертлеу үлкен әҳмийетке ийе. Бул бағдарда үйрениу оның дөретиушилик усылының өзине тән өзгешеликлерин анықлауға жәрдем береди. Изертлеу барысында Бердақ дөретпелеринде жумсалған турақлы сөз дизбеклери бир неше дереклерден алынғанын көремиз:

1. Халықтың ауызеки сөйлеу тилинен, яғный ауызеки сөйлеу стилинен алынған турақлы сөз дизбеклери шайырдың дөретпелеринде жумсалған. Шайыр өзиниң «Дәуран» қосығында:

Бай болмадым жыйнап малды,
Бий болмадым бийлеп елди,
Бәри меннен артта қалды,
Кереги жоқ ондай дәуран,

Енди маған кереги жоқ,
Жүрегимнен өткенде оқ,
Басымнан өтті дүнья бах,
Қашсаң жолың болсын дәуран/153/

-деп жазып, қарақалпақ халқының аңызекі сөйлеу тилиндегі «жол болсын» деген тураклы сөз дизбегин қолланады. Бул фразеологизм аңызекі сөйлеу тилинде сапарға шығып баратырған, жол жүріп баратырған адамға қаратыла қолланылады. Шайыр шеберлик пенен бул фразеологизмді аңызекі сөйлеу стилинен поэзия стилине өткереди хәм образлы түрде пүткіл өмири дауамында қасына жақынлап бир келмеген дәуранға, қартайған шағында жол болсын тилейди. Бул арқалы шайыр өзиниң бул қосығында айтылажақ болған ой-пикирди оқыұшыға көркемлеп, тәсирлилигин күшейтип жеткеріуҗе ериседи.

Ауызеки сөйлеу тилиндегі «тилинен пал тамыу» деген фразеологиялық бирлик «шешенлик көрсетиу, шийрин тилли болыу, жақсы сөзли болыу» деген мәнилерди билдиреди. Шайыр өзиниң қосықтарында бул фразеологизмді бир неше мәртебе қолланады:

Тиллеринен пал тамбаса,
Аны шешен деп ким айтар/85/,
(Ким айтар).

Әй, қудайым, бизге ақыл дана бер,
Айтқан сөзге палдан татлы маза бер/78/.
(Жақсырақ)

Жигит болар жигит адам ертеди,
Айтқан сөзин палдан шекер етеди/76/.
(Жақсырақ)

2. Бердақтың дәретпелеринде жумсалған тураклы сөз дизбегиниң екенинши дереги нақыл-мақаллар болып табылады.

Шайыр нақыл-мақалларды өз шығармаларында көркемликти, образлылықты арттырып, пикирди және де тереңлестірип беріу ушын пайдаланған. Бердақ дәретпелеринде нақыл-мақаллардың өзине тән өзгешеликлериниң бири -бириншиден, халқымыздың аңызекі сөйлеу тилинде нақыл -мақаллар қандай түрде жумсалатуғын болса, сол түринде қолланылған. Бул топарға төмендегі мысалларды көрсетиуҗе болады:

Бөри арығын хеш уақытта билдирмес,
Сол жигиттиң жаны құрбан халық ушын/77/,

Жүзден жүйрик, мыннан тулпар,
Қус жақсысы туйғын сунқар/125/.

Бердақ бабамыз поэзиялық шығармаларының қосық қурылысына байланысly, бууын теңлигин, рифманы сақтау ушын, сондай-ақ пикирлерди және тереңлестирип бериу ушын жеке стильлик мақсетлерде оның қурылысына өзгерис киргизип қолланады. Шайырдың тилинде жумсалған нақыл-мақаллардың екінши топарына жеке стильлик мақсетлерде, қурылысында өзгерис болған түри киреди.

Шайыр өзиниң «Халық ушын» қосығында қарақалпақ халық нақылы «Жигиттиң атын қатын шығарады, Қатынның атын отын шығарады» деген нақылды:

Ер жигиттиң атын хаял шығарар,
Жаманы гезлессе жигит не қылар?

-деген қосық қатарларында пайдаланады. Шайыр нақыл-мақалларды өзиниң дөретиушилиқ мақсетине мууапық жүдә шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, тилимиздеги «усталы ел дүзелер» деген нақылды «Қәлен уста» қосығында төмендеги қатарларда қолланады:

Бунша ықарсыз болғаның,
Буйыар мекен алғаның,
Усталы ел бузылғаның,
Сеннен көрдик Қәлен уста/103/.

Ақ қалада атағы шыққан Қәлен устаның күлкили образын пайда етиу ушын «Усталы ел дүзелер» деген халық нақылын «Усталы ел бузылғаның, Сеннен көрдик Қәлен уста» деп, оның қурылысына өзгерис киргизип қолланыу аркалы шайыр оның халықтың дәстүрине, үрп-әдетлерине ерси қылықларды ислеп жүргенин көрсетпекши болады. Тилимиздеги «Жаманнан қаш, жақсыға жантас» деген нақылды шайыр өзиниң «Балам» қосығында дөретиушилиқ бағдарында қайта ислеп, мәнилик жақтан күшейтип қолланады:

Жаман деген түспе көзге,
Ендирмегил сарғыш жүзге,
Ерме тағы шуғыл сөзге,
Жаманнан қаш жастан, балам.

Бул куплетте шайыр жоқарыдағы нақылдың «Жаманнан қаш» деген биринши сыңарын пайдаланады да, екінши сыңарының мәнисин (жақсыға жантас) қосықтың ақырғы куплетинде береді:

Басынды қос жақсы досқа,
Дос таппай хәм жүрме босқа,
Қасына келмесин шошқа,
Соннан аман болғыл, балам/110/.

Тилимиздегі «Әкеге қарап ул өсер, Анаға қарап қыз өсер» деген турақлы сөз дизбегин шайыр өзиниң «Халық ушын» қосығында төмендегі қатарларда пайдаланған:

Жаманнан ул тууса, атаға тартар,
Күн санап ғэзаплық хикмети артар,
Аның паркын айтып бул сорлы кетер,
Ондайдың пайдасы болмас, халық ушын/81/.

з) Бердақ дөретпелеринде жумсалған фразеологизмлердин үшінши дереги ауызеки халық дөретпелери - халық дәстанлары менен толғаў термелери болып табылады. Мәселен, «Едиге» дәстанында:

Тойға барсаң бурын бар,
Бурын барсаң орын бар,
Бурын бар да, бурын қайт,
Жәнжел болар соңғысы,
Кеший кешсең бурын кеш,
Ылай болар соңғысы,

-деген қосық қатарлары бар. Бул қосық қатарларын Бердақ өзиниң «Балам» деген ақыл-нәсият қосығында баласына, улыўма қарақалпақ жасларына қарата нәсият сыпатында келтиреди:

Тойға барсаң барғыл бурын,
Душпанлардың үзип торын,
Жоқарыдан алғыл орын,
Хеш ўақ кейин болма балам/109/.

4. Бердақ дөретпелеринде жумсалған фразеологизмлердин айрықша бир түри шайырдың кәлеминен дөреген соңғылығында халық арасында кеңнен мәлим болын афоризмге айланған қосық қатарлары:

Жигит болсаң арысландай туўылған,
Удайына хызмет еткіл халық ушын/74/,
Бардың иси пәрман менен,
Жоқтың иси әрман менен/47/,
Жумыс исле туўылған соң ел ушын/82/,
Маған хеш гәп ешегим бар/71/,
Быттырғыдан быйыл жаман,

Қалай-қалай болды заман/71/
Шешиу ушын пикири бөнтін,
Мен мағрыфат излер едим/117/ х.т.б.

Солай-ақ, Бердақ өзінің шығармаларында араб хәм парсы тиллеріндегі айырым фразеологизмлерди шеберлік пенен пайдаланғанын көреміз. Мәселен, араб тилиндегі «аль-хақку сәйфун қатий-ун» яғный «хақыйқатлық өткір қылыш» деген накылды «Шежире» поэмасында «Зибаны хақлық қылышы, Хош мулақат сөзлемиши» деген қатарларда қолланған. Және де, «ас-сабру ханзил-минь-кунузил-жаннати» яғный «сабырлылық жөннеттің сайқалларындур, ғанжлеринен (яғный безеуи)» деген афоризмди «Шежире» поэмасында «Сабыр етмек мәрднің иси, Шүкир субхан қылған екән» деген қатарларда оғада шеберлік пенен пайдаланғанының гууасы боламыз.

V.3. Қолланыу өриси жағынан Бердақ шығармалары лексикасы

Бердақ шығармаларының сөзлик курамында жумсалған сөзлер өзлеринің қолланыу мүмкиншилиги хәм өриси көз-қарасынан айырмашылыққа ийе. Айырым сөзлер жәмийетлик турмыстың барлық тараулары ушын ортақ болып, аймақлық хәм кәсіплик жақтан шекленбей қолланылса, айырым сөзлер белгили бир кәсіп пенен шуғылланыушы адамлар ушын түсиникли, жәмийеттеги белгили бир қатламлардың тилинде ямаса аймақта жумсалатуғынын көреміз. Сонлықтан да шайырдың жеке стильлик өзгешеликлерин үйрениу ушын оның дөретпелеринің сөзлик курамында жумсалған сөзлерди қолланыу өриси жағынан төмендеги қатламларға бөлип үйрениу талап етиледи.

1. Улыұма қолланыушы лексика

Қарақалпақ тилинің сөзлик курамында жәмийетлик турмыстың барлық тарауларында аймақлық, кәсіплик, стильлик жақтан шекленбей жумсалатуғын, тилимиздин тийкарғы лексикалық қуралы сыпатында хызмет ететуғын сөзлик қатлам тийкарғы база сыпатында хызмет атқарады. Сөйлеу, көркем әдебият, илимий хәм рәсмий ис қағазлары стильлеринің барлығы да мине сол улыұма қолланыушы сөзлик қатламның тийкарында дөрейді. Улыұма қолланыушы лексика қарақалпақ тилинің сөзлик курамының басым көпшилигин курайды. Бундай сөзлерге

күнделикли турмыста өнімди жумсалатуғын, карақалпақ тилинде сөйлеуши ҳәр бир адам ушын түсиникли адам, күн, түн, жаз, қыс, мен, бир, еки, үш, отырыу, уйқылау, көриу, жақсы, жаман, мазалы, ашшы, бийик, пәс, жыллы, сууық, жақты, қараңғы хт.б. усаған тийкарғы түсиниклерди аңлататуғын сөзлер киреди. Е.Бердимуратовтың көрсетиуинше, бундай сөзлердиң улыўма қолланыўшылық қәсийети сонда бириншиден, олар ең тийкарғы түсиниклердиң атамалары ретинде карақалпақ тилинин сөзлик қурамында белгили орынға ийе, екнншиден, турмыста жийи қолланылады, үшіншиден, карақалпақ тилинде сөйлеуши ҳәр бир адамның жеке лексикасының тийкарын қурайды, төртнншиден, барлық кәсип ийелери ушын бирдей түсиниклиликке ийе, беснншиден, тил стильлериниң қайсысында болса да тийкарғы лексикалық байлықты қурайды²⁶⁸ х.т.б.

Бердақ дәретпелерин дәретиу барысында әне усындай аўызекн сөйлеу тили ҳәм жазба стиль лексикасы ушын тийкарғы база сыпатында хызмет атқаратуғын улыўма қолланыўшы лексиканы шебер пайдаланғанын көремиз. Бердақ өз пикириниң оқыўшыға анық дәл жетиуи ҳәм исенимди қаҳарман образларын қәлиплестириу ушын улыўма қолланыўшы сөз ҳәм сөз дизбеклерин шеберлик пенен қолланған. Шайырдың шеберлиги қосық қатары ушын зәрүрли болған оригиналь, эмоционал тәсирге ийе болған сөзди дурыс таңлауы менен шекленбейди, ал стилистикалық жақтан нейтраль болған, бир қарағанда жүдә әпиўайы болып көринетуғын сөзди шеберлик пенен қолланыў арқалы пикирдиң тәсирлилигине, анықлылығына ерискенин көремиз:

Қосын тигип Сасық көлге,
Қосыла алмай бөтен елге,
Шыжым жибин байлап белге,
Бир балықшы мөкан еткен. (Ақмақ патша).
Үстимде жаман ылашық,
Бар жеримниң бәри ашық. (Билмедим, 64)
Хан отырар салқып жайда,
Тиллә көшкили сарайла/164/.

Дәслепки еки мысалдағы «қос, ылашық» сөзи балықшы ҳәм

²⁶⁸ Бердимуратов Е. Хәзирги карақалпақ тили. Лексикология. -Н.:Билим. 1994. -Б.92.

жарлының күн көрисин, жасау шәраятын анық, дәл түрде көрсетип түр, оның хақыйқый мәнисиндеги жайда емес, ал аянышлы халда ылашықта, қоста жасап атырғанын аңлатады. Ал патшаның салқын жай, алтын менен безетилген сарайда жасайтуғынын билдиреди. Бул үш сөзде улыўма қолланыўшы лексикаға киреди хәм жәмийеттеги адамлар арасындағы теңсизлик, күн көриў жағдайларын усы сөзлерди орынлы қолланыў арқалы аңлатқан. Шайыр өз заманындағы жарлы, мийнеткештиң аш-жалаңаш сыртқы көринисин баянлаўда халыққа қонымлы, түсинигине сай сөзлерди орынлы қолланғанын көремиз:

Тамағым жоқ ишериме,
Көлигим жоқ көшериме,
Төсегим жоқ төсериме,
Мен сорлыға жаз келерме/56/.

Сондай-ақ, шайыр өзиниң қосық хәм поэмаларында улыўма қолланыўшы лексикадан орынлы пайдаланыў арқалы қарапайым халыққа түсиникли болыўға умтылғанын, олардың тилегине сәйкес әпиўайы тилден пайдаланғанын көремиз:

Жарлының көрер күни жоқ,
Үстине кийерге тоны жоқ
Бүлбилдин қонар гүли жоқ,
Гүл деп шатқа қонған екен.
Жуўырып жортын тамақ таппай,
Тамақ тапса үстин жаппай,
Күндиз жүрип ақшам жатпай,
Тәғдир усылай болған екен/131/.

Бул куплетлердеги қолланылған фразалар толығы менен улыўма халықлық сыпатқа ийе болып халықтың күн көрисиниң төменлиги, жарлылығы туўралы қысқа хәм анық мағлыўмат береді.

Көрип отырғанымыздай, улыўма қолланыўшы лексикалық бирликлер шайырдың дәретпелеринде өзине тән қайталанбас стильлик бояўларға ийе. Шайыр хәр бир сөздин басқа сөзлер менен қатар қолланған ўақытта пайда болатуғын бай семантикалық хәм стильлик мүмкиншилигин берген. Қулласы, улыўма қолланыўшы лексика өзиниң мәнилик байлығы, тәсирлилиги, көркем шығармада рөң-бәрең стильлик хызметі менен айрықшаланын турады.

2. Функционаллық-шекленген лексика

Шайырдың дөретпелери тилинде қарақалпақ тилинин сөзлик қурамына киретуғын, бирақ сөзлик қордан орын алмаған қолланыў өриси шекленген, әдебий тилде өнимсиз жумсалатуғын сөзлер топары да ушырасады. Бундай сөзлер топарына аўызеки сөйлеў тилиниң элементлери, вулгаризмлер (сөгис, ғарғыс хәм мәдениятсыз сөзлер), диалектизм, кәсіплик сөзлер, жаргон, табу сөзлери киреди. Бул топарға киретуғын сөзлер шайырдың сөз қолланыўындағы өзине тән стильлик өзгешелигин анықлаўға жәрдем бериўи менен бирге өзлериниң тәсирлилиги менен көзге тасланады. Шайыр өз шығармаларында бул сөзлерди сүўретленип атырған ўақыяға байланыслы өлшеми менен қаҳарманларға тәсирли етип жеткерийў ушын өз орнында пайдаланғанының гуўасы боламыз.

а) Аўызеки сөйлеў тилиниң бирликлери

Ашлықтан, заман қыйыншылығынан езилген мийнеткеш халықтан шыққан адамлардың ойлаў манерасын, дүньяға көз қарасының өзгешеликлерин, жәмийетлик турмыс туўралы олардың ойларын, баҳалаўларын оны қабыллаўын, сүўретлей отырып халықтың аўызеки сөйлеў тилиниң элементлерин шайырдың шеберлик пенен орынлы пайдаланғанын көремиз. Мәселен «Быйыл» қосығында:

Жерлеримиз болды аяқ,
Әспекти ашсақ, жедик таяқ,
Мурап болып өңкей саяқ,
Қасық дәнсиз қалдық быйыл/58/.

Бул қосық қатарларында үстем класс ўәкиллериниң халықтың мәпин ойламайтуғыны «өңкей саяқларды» мурап қылып қойғаннан кейин халық суўсыз, егиссиз, азықсыз қалғанылығын көрсетип оларға деген халықтың жек көрийўшилигин «өңкей саяқ» сөзи арқалы және де тереңлестирип көрсеткен. «Көринди» қосығында:

Мен налыйман заманым тур тарылып,
Жарымадым ислесекте сарылып,
Жерменлер жоғалса қарны жарылып,
Деген тилек досларымда көринди/63/

-деп жазады. Бул мысалдағы «жермен» сөзи де аўыз еки сөйлеў тилиниң элементи болып, Бердақ сол ХІХ әсирдин екінши

ярымында аш-жалаңаш халықты езип, тамағын тауып ишиуге зар болып отырған халыққа аяусыз салықтар салып, соның есабынан байып жақсы турмыста жасап атырған үстем топар ұекиллерин халықтың тили менен «жерменлер» деп атайды, қосықтың эмоционаллық тәсирлилиги күшейген. «Салық» қосығында:

Анаұ жүрген Пирим шолақ,
Етип жүр ол жалақ-жулақ,
Салық десе таяр ол-ақ,
Бизлер ушын қыйын салық/73/.

«Салық» қосығындағы бұл «жалақ-жулақ етиұ» сөз дизбегин аўызекин сөйлеў тилинин бирлиги болып, шайыр салықшынын келбетин, оның психологиясын анық тәсирли көрсетиў ушын шеберлик пенен пайдаланған. Себебин халықтан салық жыйналса, Пирим шолаққа де шеп болмайды, жалақ-жулақ етиўинин тийкары бар. «Быйыл» қосығында:

Басалайды баса тартып,
Быламыққа шопак қатып,
Жутым ушын кийим сатып,
Қыйынпылық болды быйыл /59/.

- деп жазады. Бұл мысаллардағы «жутым» сөзин аўызекин стилине тән карапайым сөз болыш, әдебий тилде «жутым» сөзинин орнына азық-аўқат, тамақ сөзлери жумсалады. Сўретлеп атырған қахарманның дўньяға көз қарасынын, ойлаўын, өзин қоршаған орталыққа деген көз қарастың өзгешелигин, қабыллаў қәбилетин билдириў ушын шайыр халықтың аўызекин сөйлеў тилинен шебер пайдаланады:

Сонда бир жуўан қарыны,
Алмақ ушын ол арыны,
Бир урды соқыр ғарыны,
Қыз абайсыз турып еди/199/.

Харамтамақ, сарай ҳамелдарларынын халықтан жыйнаған салықтарынын есабынан салқын сарайда семирив, тек халыққа қысым жасайтуғынын, оған деген терең жек көриўшиликти сездириў ушын жоқарыдағы мысалда «жуўан қарын» сөзин жумсалған. Мысаллар:

Мәтер турып сөз баслады,
Ләтте шапаннан услады/172/,
Салды хәм нобай салықты/1,357/,
Маңлайында еки нәхән шақы бар/35/.

Әбеший болды заманда/45/
Сыйқы кетип сыяғынан/47/
Гүңгиралы жай салмаса/86/
Кәтқұда болып келдим қызым/2,146/
Ертенгі күн шожа берди,
Жүериден гөже берди/101/
Қаяғы көп болса сояғы сабар/1,313/.

Бұл мысаллардағы «ләтте, нобай, нәхән, әбеший, сыйқы, гүңгиралы, кәтқұда, шожа берди, сояғы» сөзлери ағызекі сөйлеу тилине тән бирликлер. Шайыр эмоциональлық тәсирлиликке ерисиу, хақыйқый хәм исенимли қайталанбас образларды пайда етиу ушын халықтың ағызекі сөйлеу тилинен пайдалана билди. Ағызекі сөйлеу тилиндегі сөз хәм сөз дизбеклерин анық хәм тәсирлилигин күшейтип қолланған.

Шайырдың шеберлиги халықтың тилиндегі эмоциональлық тәсирлилиги күшли сөзлерди тек тандап алып қолланыуында емес, ал зат хәм қубылыстың белгисин аңлататуғын халықтың тилинде онша жийи қолланбайтуғын айырым сөзлерди өз орнында қолланыу аркалы оқыушының ядында узақ сақланатуғын образларды пайда етеди. Мәселен:

Хожам исерсен, кеберсен,
Өз дәулетине теберсен,
Ешек пишпеге шеберсен,
Ешек сүннет еткен хожам/97/.

Қарақатпақ турмысы ушын «ешек пишиу, ешекти сүннет етиу» жат ерси қылық. Шайыр өзиниң «Хожам» қосығында Дәукемпирге тары еккен Сейткамал деген хожаның егинине түскен ешеклерге ислеген ерси қылығын әшкаралау ушын бұл сөзлерди шеберлик пенен қолланған. Шайыр стилистикалық жақтан нейтрал болып көринетуғын сөзди қолланады. Халықтың түсиниуи ушын барынша әпиуайы тилде баянлайды, бирақ соның менен бирге баянланып атырған уақияның улығума комплексинде әжайып, терең мәнили, хақыйқый көркемликке ериседи. Мине усыннан шайырдың сөз қолланыудағы шеберлиги де белгили болады:

Жумыс исле тууылған соң ел ушын,
Жанынды аяма, елде ер ушын,
Киндиктен кан тамып, тууған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ/82/.

Жигит болсаң арысландай туғылған,
Хызмет еткіл, удайына халық ушын/75/.

Сөйлеу тили халықтың күнделікли турмысындағы адамлар арасында үзлексіз болып отыратуғын қарым-катнас барысында жумсалып, сөйлеушінің анау ямаса мынау адамға деген жек көріу, жақсы көріу сыяқлы психикалық сезімлерін өзінде сәулелендіреді. Шайырдың дөретпелерінде жумсалған аңызекі сөйлеу стилине тән болған қарапайым сөзлер де жақсы көріу, сүйсініу, еркелетиу ямаса жек көріу мәнилерін билдирип келгенлігін көріуге болады. Жақсы көріу, сүйсініу, еркелетиу сезімлерін билдириу үшін еркелетиуші, киширейтиуші сөзлер жумсалады. Бул сөзлердің жәрдемінде сөйлеу тили лексикасында сөйлеушінің психикалық халаты, кеуіл-кейпи аңлатылады.

а) Жақсы көріу, сүйсініу хәм еркелетиу мәнісін аңлатып келетуғын сөзлер. Сүйсініу, еркелетиу мәнісін аңлатып келетуғын сөзлер тийкарынан атлық сөзлер болып, түбир хәм тийкар атлықларға субъектив баға билдириуші жалғаулардың жалғаныуы арқалы жасалады хәм сөздің тийкарғы мәнісін сақлаған халда оған қосымша мәни өткірлігін, тәсирлилік береді, сөйлеушінің жеке көз қарасын аңлатады.

1. Хұрметлеу, еркелетиу, сыйлау -жан, -ғана, -гене, -ке аффикслери арқалы аңлатылғанын көреміз:

Көтер атажан басынды,
Ағызба қанлы жасынды/194/,
Есимбетжан, дүнья жаман көринди/61/,
Асан-Үсен кишкенеси,
Төл қозыдай үшкенеси/Асқарбай, 1950/,
Қызлар ишкен қасық болсам,
Ләбгененде турмаспедим/96/,
Оған молдеке кыйналма/42/,
Берлеке қайда барасаң/1133/.

2. -ша//-ше, -шақ//-шек, -лақ//-лек жалғаулары киширейтиу мәнісін билдиреди:

Бир қорғанша тұрған екен /Р-343/,
Бағы хәрем, бағша хәм де тереклер/60/,
Қай маңлайшаға қойылды/42/.

3. Еркелетиу, жақсы көріу атлықтың тартым аффикслеринин түбир сөзлерге жалғаныуы арқалы да билдириледі:

Жалғыз, шырағым аман бол,
Деп тилегін тилейди екен/188/,
Сен йығларсаң жан балам деб,
Қыямет күн болған екән/148/,
Қарақалпақ бермес қызын,
Барлығы да мениң қозым/168/,
Қулақ сал, жаным қызым/157/.

б) Вулгаризмлер

Шайырдың дәретпелеринің сөзлік құрамында аңызкеи сөйлеу тилинде ушырасатуғын, бирақ әдебий тилдің нормаларына карама-қарсы келетуғын вулгаризмлар яғный мәдениятсыз (сөгис, ғарғыс) хәм турпайы сөзлер аз санда ушырасады. Бундай сөзлерде кемситиушилиқ, жек көриушилиқ хәм турпайы мәни болады²⁶⁹. Шайырдың дәретпелеринде жумсалған вулгаризмлер тийкарынан үш түрде ушырасады:

а) Адамлардың минез қулқындағы кемшилигин билдиретуғын вулгаризмлер. Шайырдың «Ақмақ патша» поэмасында:

Бирден баслап бузық жолын,
Сулыу қызға салды қолын/196/,

-деген қатарлар бар. Бул мысалдағы «бузық» сөзи бузылған, мәдениятсыз адамның жабайыларша ис хәрекетин аңлатып, халқымыздың оған деген жек көриушилигин сәулендирген. Шайыр «Болмады» қосығында:

Хожа-сейит «бурық» болды,
Яқшы нийетий болмады/141/,

- деп жазады. Бул мысалдағы «бурық» сөзи де хожа хәм сейитлердің де дууры жолдан жүрмегенлигин көрсетеди.

б) Адамның сыртқы көринисиндеги кемшиликлерди аңлататуғын вулгаризмлер:

Анау жүрген Пирим шолақ,
Етип жүр ол жалақ-жулақ/77/.
Арба айдаған Қосымбет таз.
Есерликте ақылы аз/95/,
Молла төре, Пирет сары.

²⁶⁹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Н.: Билим. 1994. -Б.92.

Сәрдар болған бийиң сениң/126/,
Бақырса да еситеген,
Есет герен әкең сениң/124/.
Асып Қутлымұрат геренди,
Өлтирдилер Ерназар бий/175/.

Шайыр «Салық» қосығында Пирим шолақ деген салықшыға, «Алты қыз» қосығында алты қыздың өлимине себепши болған Қосымбетке, «Әдил қалмақ» қосығында оған деген жек көріушилигин аңлатыу үшін әкесиниң кемшилигин айтыу арқалы, «Ерназар бий» поэмасында Қутлымұратқа деген оқыушыда жек көріушилик сезимлерин оятыу үшін олардың сыртқы көринисиндеги кемшиликлерди аңлататуғын сөзлерди қолланып, мәни өткірлигине хәм қосықтың тәсірлилигине ерискен.

Сөгис хәм ғарғыс сөзлер

Шайырдың дәретпелеринде унамсыз қахраманларға деген жек көріушиликти және де өткірлестірилип көрсетиу үшін жумсалған сөгис хәм ғарғыс сөзлер аз санда болса да ушырасады:

Мойны сынғыр, саған иймес,
Көп семирп шошқа болма/83/,
Қырқылсын бул қызыл тилиң,
Тезирек қарап болсын күниң/159/,
Жолды босат, алжыған қарт/Р.343/,
Нәлет болсын, ақмақ патша,
Өз қызын алар болар ма?/70/,
Саянды меннен аұлақ сал,
Бети қара болған атам/158/,
Гөпине қара бәтшағар/Р.343/.

Бул мысаллардағы «мойны сынғыр, қызыл тили қырқылсын, алжыған, нәлет болсын, бети қара, бәтшағар» сөзлери арқалы шайыр айырым адамлардың ерси, унамсыз қылықтарын сүүретлей отырып оқыушыда оған деген жек көріушиликти оятыу үшін қахарманлардың тили ямаса лирикалық қахарман тилинен айтады. «Бети қара» деген ғарғыс «Рәушан» поэмасының баслы қахарманы Рәушан деген қыздың, «қызыл тилиң қырқылсын» деген ғарғыс усы поэмадағы жаушы болып келген хәм усы жаушылық өзинин басына жеткен Мырзамұраттың тилинен берилген. Шайыр бул ғарғыс сөзлерди қахарманлардың тили арқалы қолланып олардың хәр бириниң ишки дүньясын, қахарман характерин ашыш бериуе

ерискен. Қахарманның тилинде қолланған сөзлерге қарап-ақ адамлардың қайсысының қандай адам екенлигин туұралы мағлыұмат алыұға болады. «Нәлет болсын» деген ғарғыс лирикалық қахарманның тили аркалы ақмақ патшаға деген улыұма халықлық жек көриұшиликти аңлатыұ ушын жумсалғандай көринеди. Шайырдың айырым қосықларында мәдениетсыз сөзлер де жумсалыұ жағдайлары бар:

Ийислерин..... сасыйды,
Шеп жағымнан жүрме мүйтен/Мүйтен,216/
Қара түптин қырманы шок,
Жигитлердин аұзына...../1956,103/
Қорқып дорбаға.....
Олжа қызды мамаң сениң/Т,1,42/.

Бул мәдениетсыз сөзлерди де шайыр белгили бир стилистикалық мақсетлерде қолланылғанын көремиз. Дайылы-жийенли Өтеш шайыр менен айтыста оны жеңиұ ушын биринши мысалда қолланса, «Тары» қосығында тоғыз батпан тары беремиз деп шайырға қосық айттырып соң бермей оны алдаған Қара түптин жигитлерине қарата бул сөзди қолланған. «Әдил қалмақ» қосығындағы қудасы болыс, өзи ақсақал Әдил қалмаққа деген жек көриұшиликти аңлатыұ ушын өткирлестирип халық арасында оның унамсыз тәреплерин өшқаралап көрсетиұ ушын үшінши мысалдағы сөзди пайдаланғанын көремиз.

в) Диалектизмлер

Бердақ шайыр Арал теңизиниң кубла төрепиндеги Ақ қала өтирапында туұылып өмир сүрди. Бул жерлерде шайыр жасаған дәуирде қарақалпақ урыұларынан қолдаұлы, мүйтен, қанлы, қостамғалы, көндекли, қарамойын, ашамайлы, балғалы, қыят урыұлары жасаған. Бул жерде жасаұшы халықтың тили тийкарынан алғанда хәзирги қарақалпақ әдебий тилине жақын, сонлықтан да қарақалпақ тили диалектлерин изертлеген илимпазлар арка диалект әдебий тилге тырнақ, тийкар ұазыйпасын атқаратуғынын көрсетеди²⁷⁰. Бул аймақта жайласқан қарақалпақлар тилин жақсы сақлай алған, сыртқы тәсирге (өзбек, түркмен

²⁷⁰ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.1. -М. 1951., Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус -Казан. 1976.

тиллеринин) көп ушырамаған. Солай болса да, Бердақ шайырдың дөретпелерінде бір қанша диалектизмдер ушырасып, бұл диалектизмдер сол аймақта жасаушы адамлар тәрәпинен қолланылғанын көреміз. Шайырдың дөретпелерінде диалектизмдердің төмендегі түрлері ушырасады:

а) Лексика-фонетикалық диалектизмдер.

Шайыр «Ойланба» қосығында:

Сырынды айтпа өңгеге,

Сүймесің ушын ойланба/36/,

-деп жазады. Бұл мысалдағы «өңге» сөзі шайыр жасаған аймақта қолланылып әдебий тилдегі «өзге» сөзі менен синоним сөз, бұл жерде н-з дауыссызларының сәйкеслігін көріуге болады. «Шежире» поэмасындағы:

Шыңғыс журттан кетер болды,

Көңли яман қалған екен/280/,

-деген мысалда «көңли» сөзі лексика-фонетикалық диалектизм болып, әдебий тилдегі «кеуіл» сөзінің сынары болып табылады.

б) Лексика-грамматикалық диалектизмдер.

«Жақсырақ» қосығындағы:

Хийұа хан қаст етип, посты журт қанғып,

Малсыз жарлыларға түсти көп салғырт/83/,

-деген мысалда «салғырт» сөзін қолланған. Бұл сөз лексика-грамматикалық диалектизм болып есапланады. Шайыр буннан басқа орынларда әдебий тил ушын норма «салық» сөзін өнимли пайдаланғанын көреміз. Сондай-ақ, шайыр «Ақмақ патша» поэмасында төмендегі лексика-грамматикалық диалектизмдерди қолланғанын көреміз:

Паналап отқан қосынан,

Патиша жуда еткен екен/203/,

Буны билди қырық бир қатын,

Туұмай атып қойды атын/214/.

Бұл мысалдағы «отқан» сөзі әдебий тилде отырған, «атып» сөзі атырып түрінде ушырасады. Бұл түрінде шайырдың басқа шығармаларында да жумсалған:

Анаұ отырыпты Қутлымурат, Муұса/84/.

Бирақ жоқарыдағы мысалларда қосық қатарының бууын теңлігін, рифманы сақлау хәм эпикалық бағдарда баянланып атырған уақыяның халықтың жүрегине жакын түсиникли хәм қонымлы болыуы ушын усы түрінде пайдаланған.

в) Лексикалық диалектизмдер.

Шайыр «Қарамас» қосығында:

Малы болса нешше түлік,
Сени аяп бермес көлік,
Туұры жолға салар илик,
Көзің қалғанда қарамас/64/,

-деп жазады. Бұл мысалдағы «илик» сөзі диалектлік сөз болып «иркиниш», «бөгет» деген мәніни билдириу үшін жумсалған.

Шайыр «Әдил қалмақ» қосығында:

Бас байрағың түйе болсын,
Тет байрағың бийе болсын/126/,

-деп жазады. Бұл мысалдағы «тет» сөзі диалектлік лексема болып «киши, төменгі байрақ» деген мәніни билдирип келген. «Ақмақ патша» поэмасындағы:

Қыз тоқып жекен шыптаны,
Дүзеді қамыс шатпаны/189/,

-деген мысалда «шатпа» сөзі қамыстан исленген ылашық, қос деген мәніни аңлатыушы диалектизм. Усы поэмадағы:

Қырық күн удай тойды берип,
Қоналқаға қой сойдырсам/213/,

-деген мысалда «қоналқа» сөзі келген қонақларға берилетуғын ас деген мәніни билдиретуғын диалектлік сөз.

Алды артына қарап жыйнап,
Өңшен батыр күшін жыйнап/272/,

-деген мысалдағы «өңшен» сөзі диалектлік лексема болып «гилең, хәмме» деген мәніни аңлатып келгенин көреміз.

Хәй досларым, берің кенес,
Суұпы болыу маған әбес/130/,
Аты болуб қалфақ кенәсти,
Мунда олтурмақ әбести/Ш,163/.

Бұл мысалдағы «әбес» сөзі диалектизм болып «ерси» дегенди билдириу үшін жумсалған. Жоқарыдағы мысаллардан көріп отырғанымыздай, қарақалпақ тилинің арқа диалектинде жумсалатуғын айырым сөзлер шайырдың дөретпелеринде жумсалған. Бұл бир тәрәптен хәзирги қарақалпақ әдебий тилине арқа диалектте жумсалатуғын сөзлер толығы менен кирмей, ал диалектлік шекленген сөзлердің де бар екенлигин көрсетсе, екіншиден шайыр дөретпелеринде бұл сөзлердің жумсалыуының себеби әдебий тилдің нормаларының жаңа қәлиплесип атырғанын

көрсетеді, үшіншіден шайыр бұл сөзлерді арқа диалектте жасаушы лирикалық қахарманлардың исенимлі образларын пайда етіу, қахарман характерін ашып беріу үшін олардың тилинде қолланған деген жуумаққа келиуге болады.

г) Кәсіптік сөзлер

Бердақ дәретпелеринің сөзлік қурамында қолланыу өриси жағынан шекленген белгилі бір кәсіпке байланыссы, сол кәсіпте ислеуші адамлардың тилинде жумсалатуғын сөзлер де ушырасады. Кәсіптік сөзлердің тийкаргы айырмашылығы олардың кәсіптік шеклениушилик хәм сәйкес атамалардың сыңарлары хызметін атқаруында көринеді²⁷¹.

Шайырдың шығармаларында төмендегі кәсіп атамалары жумсалған: балықшы /185/, қассап /185/, баззас /165/, темирши /49/, қәппе /44/, дийхан /127/, бақсы /38/, дилмаш /104/, дийған /104/, салықшы /105/, палған /105/, жылқышы /Т,2,252/ х.т.б.

Дийханшылық кәсіби менен шуғылланыушы адамлар үшін толық түсиниклі, олардың тилинде жумсалатуғын төмендегі сөзлер қолланылғанын көреміз:

Қарызғарға қауын тиктік/58/,
Мөлдек салым дым болық деп,
Мақтансам журт күлер бизге/ББ/,
Он қап шықса мөлдек салым/ББ/,
Марданласам бир там толса/ББ/,
Сөйтип жаңалық қылайық /ББ/,
Гешкирт алып жетип бардым/ББ/,
Терип атырман қауығын,
Шөп-шар менен қылауығын/ББ/,
Жас болса кетер мауығып/ББ/,
Қырманшыға салым салды/38/,
Суғ келмеді атызларға,
Әспек болды күші барға/58/.

Бұл мысалдағы «қарызғар», «болық», «мөлдек», «марданлау», «жаңалық», «гешкирт», «қауық», «қылауық», «мауығыу», «қос айдау», «қырманшы», «әспек» сөзлери дийханшылық пенен шуғылланыушы адамлар тилинде жийи қолланады. «Болық» деген сөз «зүрәтлі»,

²⁷¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Н.: Билим. 1994. -Б.85.

«марданлау» деген сөз «тазалау», «сууырып алыу», «жаналық»–«таза зүрәәттен аұқат таярлау» деген мәнилерди, «мауығыу» сөзи ғәлле әнимлерин толық, жақсылап кептирмей, жаслай жыйнау нәтийжесинде бузылып зая болыу» деген мәнилерди билдирип келген. Сондай-ақ, балықшылық кәсиби менен шуғылланыушы адамлардың тилинде жумсалатуғын төмендеги сөзлер қолланылған:

Сәкирешме толқын урын тур/45/,
Мүйтен арбасын айдады,
Сүйек май менен майлады/М/,
Балығын қақлайды қатыны дузға/М/,
Шылым жибин белге байлап,
Марка, сүен, сазан, жайын, шортанын,
Гилен өңкей балықлардың султанын/1,127/,
Бир балықшы мөкан еткен/185/,
Шылым тал есип әкеси,
Көп иныпта тоқыған екен/189/,
Қыз тоқып жекен шынтаны/189/,
Көлге барып қаза салдым,
Анда-санда бөрге алдым/52/.

Бул мысалдағы «сәкирешме толқын, арбаны сүйек май менен майлау, балықты дузға қақлау, марка, сүен, сазан, жайын, шортан, шылым жип, шылым тал, жекен шыпта, қаза хәм бөрге» сөзлери усы тарау менен шуғылланыушы адамларға жақыннан таныс болған, бирақта улыму халықлық тилде, жәмийеттин барлық қатламлары ушын түсиникли емес, кәсипке байланыслы лексикалық бирликлер болып табылады.

д) Жаргонизмлер

Шайыр дәретпелеринин сөзлик қурамында бий, болыс, бай хәм дин ийелеринин тиллеринде жумсалатуғын жаргон сөзлер тийкарынан араб–парсы сөзлеринен жасалғанын көриуге болады:

Халын билмей зикир айтып «алла»лар,
Адамзат болмаса бәрхә «олла»лар,
Ийшанға тәқабил ахун-моллалар,
Көзлериме шайтан янлы көринди/60/,
Мурағлар алды тилләни,
Моллалар айтты «олланы»/58/.
Биреулер жүр молла болып,
Аузында бөрхә «олла» болып/121/,

Хәр кәдем қойсам «биссимилла»,
Жаңылдым нағып «тоба» даң/64/.

Бул мысалдағы «алла», «олла-биллә», «биссимилла», «тоба» сөзлери дин ийелери тилинде өнимли жумсалатуғын сөзлер.

Барлық жерлер «ұақым» болды,
Айналасы ақым болды,
Жегенимиз зақым болды,
Бул да пәлектің гәрдиши/51/.

Бул мысалдағы «ұақым жер» сөзи Хийұа ханлығында дин ийелериниң ишинен шыққан ең улама адамлардың меншигине бөлип берилген жер, олар соңғылығында атадан балаға мийрас болып қалатуғын болған. Бердақтың бул «Гәрдиши» қосығында үстем класс Ұәкиллери жерлерди өзлери бөлисип алып, бул жерлер «ұақым жер» деп халыққа егин ектирмейтуғыны қатты сынға алынған. Шайыр өзиниң қосықларында дин ийелери – ахун, ийшан, моллалардың сөйлеу тилинде өнимли жумсалатуғын, улыұма халық тилинде жийи қолланыла бермейтуғын айырым сөзлерди дин ийелериниң ерси қылықларын әшкаралау мақсетинде шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, «Қыйналма» қосығында молла Сайымның ерси ис-хәрекетлери күлкеге алынады:

Ыстыпыра кесек жойылды,
Излеп көзлериң ойылды,
Қай манлайшаға қойылды,
Табылар ертең қыйналма /42/.

Бул мысалдағы «ыстыпыра кесек» дин ийелери тилинде жумсалатуғын сөз болып табылады. Және де шайырдың «Бизге» қосығының қахарманы дийханшылық етип салыны орып болғаннан кейин адамлардың жас салы мауығып кетеди деген сөзине ерип үш күн тойлап қыдырып кетеди. Қайтып келсе барлық салыны үйрек жеп кеткенин көреді. Мийнети босқа кеткен қахарманның күлкили халатын сүўретлеу ушын «үйректің дәрисі, қумалағы» сөзиниң орнына дин ийелери тилинде жумсалатуғын «нижасат» сөзин шеберлик пенен пайдаланғанын көремиз:

Жарлыға иллет көп екен,
Сабағынан қыйып жеген,
Бас душпаным үйрек болып,
Нижасаты қапты бизге /Бизге/.

е) Табу сөзлер

Адамзат жәмийети рауажланыуының дәслепки басқышларында адамлар өзін қоршаған орталықтағы зат хәм кубылыстардын, олардың қасийетлерин толық түсинбей, айырым зат хәм кубылыстарды «кийели, кәраматлы затлар» деп түсинип, солай қабыллап олардың туұра атамасын айтыудан өзлерин сақлаған. Солай етип, оларды өзлеринше екінши бир сөз бенен алмастырған. Бундай кубылыстарға хәр қыйлы тәбият кубылыслары, күннин сууытыуы, ысыгыуы, гүлдирмаманың гүркиреуи, жасынның түсиуи, шақмактың шағыуы, күннин тутылыуы ғ.т.б. кубылыслар киреди. Түркий халықларында ертеден күйеуинин, оның ата-анасы, ағайин туұғаны, хәтте сол урыудан болған барлық адамлардың атын айтып шақырыу қадаған етилген. Бул жағдай келиншектің оларға деген хүрмет-иззетин, сыйласығын да аңлататуғын болған.

Шайыр дөретпелери тилинде аз санда болса да бундай қадаған етиуден пайда болған табу сөзлери ушырасады:

Келин қарар қайнаға,
Хызметин етер атаға/90/,
Хәм кәйинге болып жанге,
Жат еллерде турсаң келин/90/,
Қапталында еки бийкеш,
Сийне-сәнли, турсаң келин/90/,
Исенбе аға жангене,
Қуғанба таққан теңгеге/36/,
Қостарым деп ерме оған,
Сүйгениңе хеш ойланба/36/.

Бул мысаллардағы «қайнаға» сөзи күйеуинин жигит ағалары, жасы үлкен ер адамлар, «ата» сөзи күйеуинин әкеси, «қайин» сөзи күйеуинин инилери, «бийкеш» сөзи күйеуинин қарындаслары деген мәнилерди билдиреди. «Қостар» сөзи өмирлик жолдас деген түсиникти аңлатады. Қарақалпақ тилинде өмирлик жолдас деген мәнини аңлатыу ушын «бизин үйдеги, бизин үйдин адамы, усы үйдин кисиси, пәленшениң ағасы» сөз дизбеклери де қолланылады. Бирақ бул дизбеклер шайырдың шығармаларында ушыраспайды.

ЖУЎМАҚ

XIX әсир қарақалпақ халқының сиясий-жәмийетлик хәм мәдений турмысында айрықша из қалдырған дәуир болды. Бул дәуирде қарақалпақ халқының тийкарғы бөлеги («төменги қарақалпақлар») Хийўа ханлығының аймағына Әмиў дәрьяның Арал теңизине қуяр аяғына мөкан басып, отырықшы халыққа айланды. Халықтың мәдений өмиринде де үлкен өзгерислер жүз берип, қарақалпақ жазба әдебияты хәм қарақалпақ жазба әдебий тили қәлиплесе баслады. Қарақалпақ жазба әдебий тилинің пайда болыуына ярым көшпели қарақалпақ халқының Хорезм ойпатына- өзлериниң ата мөканына онлаған әсирден кейин қайта айланып келип орналасыуы, бул жерде жасаушы түркий халықлары, әсиресе өзбек халқы менен тығыз сиясий хәм мәдений қарым-қатнаста болыуы мүмкиншилик жаратты. Усындай қарым-қатнастар нәтийжесинде әсирдиң басында санаулы мешит хәм медреселер ашылған болса, он тоғызыншы жүз жыллықтың ақырына келип олардың саны Қарақалпақстан аймағында сегиз жүзге шамалас болды. Бул мектеплерде араб графикасына тийкарланған жазыу-сызыу ислери жолға қойылып араб, парсы хәм Орта Азиялық түркий әдебий тилинде жазылған көп санлы көркем әдебий, илимий хәм диний мазмундағы китаптар оқытылды. Бул жағдай қарақалпақ халқының миллий сана сезиминин өсиўине төсир етип сауатлы, билимли адамлар қатламының пайда болыуына алып келди. Халықтың арасына ислам мәдениатынын таралыуында дин ийелери шайық, ахун, ийшанлар, олардың суўпылары, араб графикасына тийкарланған ағартыушылық жумысларын алып барыуда - дамулалар (моллалар), халықтың руўхый мәдениатын өўладтан-өўладқа жеткерийде тени-тайы жоқ хызмет атқарған - жырау, бақсылар, халықтың мәдений өмиринде жаңалық болған ески қол жазбаларды, дәстанларды кирәәтке салып көркемлеп оқыу өнери -қыссаханлық хәм оларды атқарыушы - қыссаханлар хәм тағы басқалар өз заманының сауатлы, билимли адамлары болып жетилисти.

Қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тилиниң пайда болыуында қарақалпақ классик шайырларының хызмети айрықша болды.

XIX әсирге шекем қарақалпақ халқында әдебий дәретиўшилиқ фольклорлық дәстүрлер үлгисинде әдебий тилдиң аўызеки формасында дәретилип келген болса, бул дәўирде қарақалпақ классик шайырлары (Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш) өзлериниң қосықларын енди жазба түрде дәрете баслады. Солай етип, қарақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўине тийкар салынды.

Бул процессте қарақалпақ классикалық поэзиясының бийик шыны, өз заманының терең ойшылы, илимпазы хәм данышпан шайыры Бердақ Ғарғабай улының дәретпелери айрықша орынды ийелейди. Оның 20 мың қатарға шамалас әдебий мийрасларында, қарақалпақ халқының өткен әсирдеги турмысын эпикалық баяндай кен түрде баянлайтуғын «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Кулен болыс», «Рәўшан», «Еркебай» поэмаларында сол дәўирдеги қарақалпақ халқының күнделикли турмысының барлық тараўларын әзинде сәўлелендирген сөзлер қолланылған. Оның шығармалары тилин терең хәм хәр тәрәплеме үйрениў арқалы XIX әсирдеги қарақалпақ халқының сөйлеў тилиниң қандай болғанлығы туўралы толық мағлұматқа ийе боламыз.

«Бердақ шығармаларының тили» деген атамадағы монографиямызда шайыр шығармалары тилин илимий талқыға салыў ушын биз тәрәпинен төмендеги жұмыслар исленди. Бириншиден, шайыр жасаған хәм шығармаларын дәреткен дәўирдиң сиясий-жәмийетлик хәм әдебий процеси үйренилди; екиншиден, изертленип атырған дәўирдеги әдебий тилдиң раўажланыў жағдайлары, рәсмий ис қағазлары хәм көркем әдебият стильлериниң қәлиплескенлиги анықланды, бул стильлерде жазылған үлгилер үйренилди; үшіншиден, халықтың аўызеки сөйлеў тили хәм диалектлери материаллары шайырдың шығармалары тилине салыстырыў бағдарында баянланылды, халықтың аўызеки сөйлеў тили менен китабий тилдиң бир-бирине тәсири мәселеси сөз етилди; төртиншиден, халықтың аўызеки сөйлеў тилинде, фольклорлық шығармаларда қәлиплескен тилдиң көркемлеў қуралларын, турақлы сөз дизбеклерин шайырдың қандай дәрежеде қайта ислегенин, оған қосымша қандай

функциялар жүклегени анықталды; бесіншіден, шайыр шығармаларының сөзлік курамында жумсалған сөзлердің қайсылары хәзіргі қарақалпақ әдебиі тилинің сөзлік қорында сақланғанын хәм қайсылары гөнерип шығып қалғанлығы көрсетип өтилди; алтыншыдан, шайыр дөретпелеринин фонетика-морфологиялық хәм сөз жасау қурылысы анализ етилди. Бул бағдарда изертлеу жүргізбей турып Бердақ шайырдың қарақалпақ жазба әдебиі тилин қәлиплестирийдеги хызметин анықлау хәм оның шығармаларының грамматикалық қурылысының өзине тән өзгешеликлерин анықлау мүмкин болмас еди.

Шайырдың дөретпелеринин тилинде, қарақалпақ жазба өдебиі тилинің өлшемлери улыуа халықлық сәйлеу тилинин тийкарында қәлиплескенин көрсететуғын фонетика тарауында төмендегидей белгилер бар:

а) Сөздің басында қатар келген дауыссыз сеслердің хәм «л», «р» сонор дауыссызынан басланатуғын басқа тиллерден өзлестирілген сөзлердің алдына протезалық дауыссыз сеслердің жалғаныуы (рус-орыс, рең-ирен, Платон-Афлатун, румал-орамал);

б) Кейинги бууындарда еринлик дауыссызлардың (у, ү) орнына қысық дауыссыз «ы», «и» сеслердің жумсалыуы: отыз-отуз, тоғыз-тоққуз;

в) Сөздің ортасында «қ», «к», «п» сеслеринин үнли дауыссызларға айланыуы: тоғыз-китабий тилдеги тоққуз, сегиз-сәккиз,

г) Алмасық сөзлерде «о» еринлик дауыссызының орнына ашық дауыссыз «а» сесинин жумсалыуы: оның-анын/144/, олар-алар;

д) Соңғы бууындарда қол жазба дөретпелериндеги «ә» сесинин орнына «е» сесинин қолланылуы: көрген екен – көргән екен/Ш/, бәршеси-бәрчәси/Ш,140/;

е) «м» сонорының орнына «б» үнли дауыссызының жумсалыуы: мунда-бунда, түзмәк-дүзбек/Ш,141/, күлмәсмән-күлмәспән/Ш,147/, атма-атпа/Ш,145/;

ж) «ф» жууысыңқы дауыссызының орнына жабысыңқы «п» сесинин қолланылуы: фатиха-пәтия/Ш,149/, сафар-сапар/Ш,158/;

з) Аффрикат «ч» фонемасының орнына жууысыңқы «ш» сесинин қолланылуы: үч/Ш,148/-үш, чәчән/Ш,157/-шешен;

и) қ, х фонемаларының қолланылуы: хыйат-кыят, Хытайбек-Қытайбек;

к) Китабый тилдеги «й» фонемасының орнына «ж» фонемасының жумсалыуы: йол-жол, йылқы-жылқы, йурт-журт;
л) «ғ» фонемасының орнына жууысыңқы «ў» фонемасының жумсалыуы: йағ/Ш,146/-жаў, тағ/Ш,153/-таў;

м) Китабый тилдеги «ш» фонемасының орнына «с» фонемасының колланылыуы: қыш/Ш,148/-қыс, беш/Ш,141/-бес, кишән/Ш,167/-кисен.

Шайырдың дәретпелеринің морфологиялық қурылысын үйрениў ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикалық нормалары сол дәуирде қәлипесе баслағанынан дерек береді. Атлықлардың тартым, сан, сеплик, бетлик категориялары китабый тилге тән болған айырым белгилерди есапқа алмағанда тийкарынан ҳәзирги тилге сәйкес келеді.

Орта Азиялық түркий әдебий тилине тән болған айырым сөзлерден басқа келбетлик ҳәм оның дәрежелери, санлық ҳәм алмасық сөз шақабы да ҳәзирги тилимизге толық сәйкес келеді.

Фейиллер болымлы, болымсыз, мүмкинлик ҳәм мүмкинсизлик аспектлеринің биринде жумсалған. Фейилдің функциональ формаларында айырым китабый тилге тән болған белгилер келбетлик фейилдің -гән// -кән, -ан// -ен, -мыш// -миш, ҳал фейилдің -уб//үб, -ыб// -иб, -б, -майын// -мейин, -ғушша//, атауыш фейилдің -ыш// -иш, -уш// -үш аффикслери ушырасқаны менен тийкарынан ҳәзирги тилимизде жумсалатуғын формалар басым көпшиликти қурайды. Бет-сан категориясында биринши бетте қысқарған формаларда -әм// -ем (алмам, бармам) жумсалған. Фейилдің дәрежелери аўыспалы ҳәм аўыспасыз фейиллерден жасалып мейил категориясында буйрық мейилдің -ай// -ей, -алы// -ели, -қыл// -кил формаларынан басқа аффикслердің фонетикалық сыңарларын есапқа алмағанда тийкарынан ҳәзирги тилимизге сәйкес келеді. Рәўиш сөз шақабының мәнилик түрлери ҳәм дәрежелеринің ҳәзирги тилимизден айырмашылығы жоқ.

Шайырдың дәретпелеринде жумсалған көмекши сөзлер (тиркеуиш, дәнекер, жанапай) сөзлерди синтаксислик байланыстыруғу хызметин атқарған. Модаль, таңлақ ҳәм еликлеуиш сөзлерде тийкарынан ҳәзирги әдебий тилимиздеги формаларда ҳәм мәнилерде жумсалған. Сөз жасаў қурылысы шайырдың дәретпелеринде қарақалпақ әдебий тилин ҳәм оның лексикасын байытыўда ең тийкарғы орынлардан бирин ийелейди. Сөзлердин жасалыуында аффиксация, морфология-синтаксислик усыл

тийкаргы орынды ийелейди. Атлық сөзлердин жасалыуында өнимли хәм өнимсиз жумсалатуғын аффикслер қатнасқан. Аффиксация усылы менен сөзлердин жасалыуында араб-парсы тиллеринен кирген жалғаулар жумсалғанын көремиз. Фейил сөз тийкарынан атауыш сөзлердин жасалыуы өнимли ушырасып олар курамлы хәм бириккен атлықларды жасаған. Атауыш сөзлерден келбетликлердин жасалыуында айырым өзлестирилген префикслер қатнасқан. Фейил сөзлер атауыш хәм тийкар фейиллерден аффиксация хәм сөз биригиу усылы менен жасалған. Морфология-синтаксислик (аналитикалық) усыл менен фейиллер жасалғанда еки тийкар фейилдин ямаса атауыш сөзлерге көмекши фейиллердин дизбеклесиуи арқалы жасалған. Рәуишлер аффиксация, аналитикалық хәм адвервиализация усыллары менен жасалып ҳазирги тилимизге сәйкес келеди.

Шайыр дөретпелери сөзлик курамының тийкарын улыўма түркий хәм қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлик қатламы курайды. Түпкиликли түркий сөзлер қатламында түркий тиллеринің пайда болыуының дәслепки басқышы-алтай қатламына тийисли сөзлер сақланған. Түпкиликли түркий сөзлер қатламы тематикалық топарларға ажыратылын үйренілгенде, шайыр жасаған дәуирдеги социал-экономикалық, сиясий-жәмийетлик хәм мәдений турмыстың барлық тараулары бойынша сол дәуирдеги жер суу атамалары, руўлық, қәуимлик бирлеспелер хәм ат қойыу мәдениятына байланысly сөзлер анықланды. Соның менен бирге шайырдың косық хәм поэмаларында басқа тиллерден қытай, араб-парсы, орыс хәм тағы басқа ҳинд-европа тиллеринен өзлестирилген сөзлер ушырасады.

а) Шайыр шығармаларының сөзлик курамында ушырасатуғын қытай тилинен өзлестирилген сөзлер қарақалпақ тилине басқа тиллерден сөз өзлестириудің ең ески қатламын курайды.

б) Шайырдың шығармалары тилинде араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлер де көплеп ушырасады. Бул сөзлердин келип кириуинің дереги бир жағынан Орта Азияда ислам дининің ен жайыуы менен байланысly болса, екінши жағынан Орта Азиялық түркий әдебий тили арқалы келип кирген. Бул сөзлердин келип кириуинде Хорезм ойпатында қонсылас отырған халықлардың (өзбек, түркмен) тилинің белгили дәрежеде үлеси болған. Араб-парсы тилинен өзлестирилген сөзлер бир қатар семантикалық өзгерислерге ушырағанын көремиз. Сондай-ақ, шайырдың

дәретпелериниң сөзлик курамында өткен әсирдиң ақырында орыс тилинен кирген сөзлер де ушырасады. Басқа тиллерден кирген сөзлер қарақалпақ тили ызыамтылықларына бейимлесип, фонетика-морфологиялық өзгерислерге ушыраған.

Бердақ дәретпелеринде жумсалған сөзлердиң семантикалық өзгешеликлерин үйрениў онын қарақалпақ тилиниң сөзлик курамын мәнилик жақтан байытыўға қосқан үлесин анықлаўға мүмкиншилик береді. Шайыр шығармаларының семантикалық өзгешеликлерин анықлаўда сөзлердиң көп мәнилиги, сөзлердиң метафоралық, метонимиялық, синекдохалық усыллар менен аўыспалы мәнилерде қолланылыўы, синоним, антоним, омоним, дәуір колоритин көрсегіуши гөнерген сөзлер хәм турақлы сөз дизбеклери үйренилди, олардың шайырдың шығармаларындағы қолланыў өзгешеликлери көрсетилди. Шайырдың шығармаларында қолланылған бул сөзлер дәуір шынлығын көркем сүўретлеўге, тәсирли хәм қайталанбас қахарман образларын жасаўға, шығарманың мазмұнын байытыўға жәрдем еткен. Шайыр дәретпелериниң сөзлик курамындағы улыўма қолланыўшы хәм функциональ шекленген лексика изертленди. Әсиресе, шайырдың дәретпелеринде жумсалған тийкарғы сөзлик қорға кирмейтуғын қолланыў өриси шекленген аўызеки сөйлеў тилиниң бирликлери, мәдениятсыз сөзлер, диалектизм, қәсиплик сөзлер, жаргон, табу сөзлер терең үйренилди. Бул топарға киретуғын сөзлер өзлериниң тәсирлиги, өткирлиги менен ажыралып шайырдың сөз қолланыўдағы өзине тән стильлик өзгешеликлерин анықлаўға жәрдем береді. Шайыр бул топарға киретуғын сөзлерди өлшеми менен қахарманлардың минез-құлқын, ой өрисин көрсетиў, тәсирли етип жеткеріу ушын өз орнында шеберлик пенен пайдаланғанын көремиз.

Улыўма жуўмақластырып айтқанда, Бердақ Фарғабай улының әдебий мийраслары тили XIX әсирдеги қарақалпақ халық тилиниң раўажланыў бағдарларын өзінде толық сәулелендирген. Қарақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўинде тийкарғы орынды ийелейди. Шайыр менен заманлас классик шайырлардың хеш бириниң дәретпелери сол дәуірдеги қарақалпақ тили туўралы Бердақ шығармалары киби бай мағлыўмат бере алмайды. Күнхожа хәм Өтеш шығармаларында дийханшылық, мал шаруашылығына байланыслы сөзлер менен турмыслық лексика тийкарғы орынды ийелейтуғын болса, Әжинияз шығармалары Орта Азиялық түркий әдебий тилдеги абстракт мәни аңлататуғын көп санлы араб-парсы

сөзлеринің жумсалыуы менен ажыралып турады.

Қулласы, Бердақ бабамыздың қарақалпақ жазба әдебий тилинің қәлиплесиуіндеги тийкарғы хызметлери төмендегилерден ибарат:

Бириншиден, Бердақ бабамыз қарақалпақ тилинің тазалығы ушын гүрести. Ол әдебий тилде қарапайым халық ушын түсиниксиз Орта Азиялық түркий әдебий тили ушын тән болған араб-парсы сөзлерди азайтты. Бул туўралы шайыр өзиниң «Ўәспим мениң» қосығында

**«Өзим амый, тилим түркий,
Жокты араб-парсым менин»**

-деп жазды. Буны қосымша, Бердақ шайырды өз көзи менен көрген қолдаўлы урыўының бескемпир тийресинен Хожалепес ғаррының Аббаз Дабылов хәм Көшербай Бердимуратовларға 1950-жылы берген төмендегидей мағлыўматы да тастыйықлайды:

«Бердақ сөйлегенде бир тап пенен, әсте, бирақ салмақлы сөйлейтуғын, тили хәзирги өзимиз сөйлеп жүрген нағыз қарақалпақша болып, ишине жекке сийрек адамлардың қулағына қанық парсы хәм арабий сөзлерди қосып та сөйлейтуғын еди».

Екиншиден, Бердақ жазба әдебий тилди улыўма халыққа түсиникли ауызеки сөйлеу тилине жақынластырды. Орта Азиялық түркий өдебий тилиндеги ески грамматикалық формалардың орнына көбирек халықтың тилиндеги қосымталарды қолланды. Әдебий тил нормаларын бир қанша жетилистирди. Ол әдебий тилди жаңа көркемлеу қураллары менен, әсиресе юмор-сатиралық сүўретлеу қураллары менен байытты. Оны шайырдың юмор-сатиралық қосықларының тилинен көриўге болады. Мәселен, «Кәлан уста» қосығында «Бейишке қурсаң бул қапыны, Сен сыймассаң Кәлан уста», ямаса «Хәш ўақыт шошқа-шошқаны, Азыўласып жарған емес» (Болған емес), -деп жазады.

Үшиншиден, Бердақ өз шығармаларының көпшилигин жазба түрде дөреткен. Оны көркемлеп баянлаўдың жазба стильге тән белгилеринен көриўге болады. Мәселен, Халық ушын, Жаксырақ, Пана бер, Ақыбет х. т. б. қосықлары хәм он поэмасы буның айқын дәлили. Шайыр «Ақмақ патша» поэмасының кирисиў бөлиминде «Жаздым бир жыл-он еки ай, Қапалы кеўлим хош болмай» -деп жазады, яғный 2700 қатардан аслам бул поэманы 12 айда жазып питкергенин билдиреди.

Төртіншиден, шайырдың көплеген қосық қатарлары өзінин терең мәнилиги, жоқары көркемлиги менен халық арасында кеңнен танымалыққа ийе болын афоризмлерге айланды. Мәселен,

Жигит болсаң арысландай тууылған,
Удайына хызмет еткіл халық ушын
Бардың иси пәрман менен,
Жоқтың иси әрман менен,
Былырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Шенгелге қонған бұлбұлдин,
Шымшық құрлым сәни болмас х.т.б.

Бесіншиден, Бердақ өз дәретпелеринде сөз таңлауға итибарлылық пенен қатнас жасады. Хәр бир сөздин, грамматикалық форманың орынлы түрде, белғили бир стильлик мақсетте қолланыуына үлкен дыққат бөлди. Сол арқалы әдебий тил өлшемлериниң қәлиплесиуи, турақласыуы хәм жетилисиуи ушын хәрекет етти. Сонлықтан да ол өзиниң «Ақыбет» қосығында «Шайыр, ойлан хәр бир сөз ушын» деп жазды.

Бир мысал, халықтың сөйлеу тилинде «Жигиттиң атын қатын шығарады, Қатынның атын отын шығарады» деген нақыл бар. Бердақ усы нақылдағы бир қанша турпайы болған «қатын» сөзиниң орнына оның сыпайы, мәдениятлы түри «хаял» сөзин «Халық ушын» қосығында «Ер жигиттиң атын хаял шығарар, Жаманы гезлесе жигит не қылар» деп қолланады.

Бердақтан кейинги шайырлардың тилинде түркий жазба әдебий тилдин халық ушын түсиниксиз болған сөзлери аз қолланыла баслады. Бул Бердақ бабамыздың әдебий тилди рауажландырыудағы ауызеки халық тилине тийкарланған бағдарының дурыс екенлигин көрсетти.

Қарақалпақ әдебий тилиниң буннан кейинги рауажланыуына жана сыртқы хәм ишки факторлар тәсирин тийгизди.

Солай етип, хәзирги ўақытта қарақалпақ жазба әдебий тили белғили бир системаға түскен, турақлы өлшемлерине ийе, стильлик жақтан жетилискен, жәмийетлик турмыстың барлық тарауларында шекленбей жазба хәм ауызша түрде қолланылатуғын хәм суверенли Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик тили болып есапланатуғын тил сыпатында рауажланбақта.

ӘДЕБИЯТЛАРДЫҢ ДИЗИМИ

1. Абдиев Э. Язык и стиль драм К.Яшена. Автореф.дис. ...канд.фил.наук.-Т.1982.20 с.
2. Абдурахманов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Т.: Ўқитувчи. 1973. 320 с.
3. Абилхасимов Б. Язык газеты «Дала ўалаяты» (1888-1902 гг.). Автореф.дис. ...канд.фил.наук.- Алма-Ата., 1964. 19 с.
5. Азербайев Э. О лексике японского и тюркских языков, связанной с термином родства//СТ.- Баку. 1986. № 6. -С. 59-67.
6. Алейов У. Педагогические взгляды Бердаха. Автореф.дис. ...канд.фил.наук.-Т. 1974. 21 с.
7. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. -Алма-Ата. :Ғылым. 1971. 380 с.
8. Аманжолов А.С. Материалы и исследование по истории древнетюркской письменности. Автореф.дис. ...д-ра.филол.наук. -Алма-Ата.1975. 71 с.
9. Ахмедов А. Лексика поэзий Фурката. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1962. 19 с.
10. Ахмедов Ф. Язык Видади. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Баку. 1978. 20 с.
11. Бабаева С.Х. Лексико-стилистические особенности поэзии Х.Алимжана. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1989. 20 с.
12. Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Алма-Ата. 1967. 21 с.
13. Байлиев С. Языковые особенности дастана «Саят и Ғамра». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Ашхабад. 1965. 20 с.
14. Байматова Т.А. Семантико-структурная характеристика пословичных изречений «Шах-наме» Фирдаўсий. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -М. 1977. 19 с.
15. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1. Материалы по диалектологии. -М. 1951. 398 с.
16. Баскаков Н.А. Залогии в каракалпакском языке. -Т. 1961. 32 с.
17. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 2. Фонетика и морфология. -М. 1952. 432 с.
18. Баскаков Н.А. Тюркские языки. -М. :Восточная литература. 1960. 224 с.
19. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и

структура слова//ИСГТЯ. Ч.IV. Лексика. -М. 1962. -С. 69-100.

20. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Издание второе. -М. :Высшая школа. 1969. 384 с.

22. Баскаков Н.А. Роль уйгуро-карлукского литературного языка караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья//СТ. 1971. № 4. -С. 68-75.

23. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М.: Наука. 1981. 134 с.

24. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках.//СТ. 1987. №5. -С. 69-75.

25. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства//СТ. 1989. № 1. -С.63-71.

26. Бафин Б. Китайские элементы в языке казахов Сынызьяна. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Алма-Ата. 1973. 20 с.

27. Бафоев Б. Сложные существительные в лирике Алишера Навои. Автореф.дис.канд.фил.наук. -Т. 1968. 20 с.

28. Бекбаулов У. Фонетические особенности южного диалекта каракалпакского языка. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Нукус. 1966. 25 с.

29. Бекбергенов А. Имена числительные в каракалпакском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Ашхабад. 1971. 19 с.

30. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлыклар. -Н. : Каракалпакстан. 1976. 106 б.

31. Бердимуратов Е. Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка. Автореф.дис. ...д-ра.филол.наук. -Баку. 1973. 73 с.

32. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Н. :Билим. 1994. 184 б.

33. Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология) староузбекского литературного языка конце XV века по «Бабурнаме». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -М.1954.21 с.

34. Благодатова Р.А. Лексика басен Лафонтена. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Л. 1984. 18 с.

35 Боровков А.К. Лексика средне-азиатского тевфсира XII-XIII вв. -М. :Восточная литература. 1963. 366 с.

36. Васильев П.В. Об отношении китайского языка к средне-азиатским.//Миннапрпрос. Т. IX. -Санкт-Петербург. 1872. -С. 103-104.

37. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. -М.:Наука.1967.134с.
38. Габескерия Ш. Лексика произведений Юнуса Эмре. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Тбилиси. 1984. 19 с.
39. Ганиев Ф. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Автореф.дис. ...д-ра. филол. наук. -Казань. 1977. 56 с.
40. Давкараев Н. Очерки по истории каракалпакской литературы. Автореф.дис. ...д-ра.фил.наук. -М. 1950. 69 с.
41. Давлетов А. Вокализм каракалпакского языка. -Самарканд.: СамГУ. 1976. 166 с.
42. Давлетов А. Звуковой строй современного каракалпакского литературного языка. Автореф.дис. ...д-ра. филол. наук. -Алма-Ата. 1994. 48 с.
43. Давлетов С.А. Наречие в современном киргизском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Фрунзе. 1956. 22 с.
44. Данияров Х.Д. Об этапах формирования староузбекского письменно-литературного языка и об участии кыпчакских диалектов в этом процессе.//СТ. 1976. № 6.-С. 66-69.
45. Дәуенов Е. Каракалпак тилинде көмекши сөзлер. -Н. :Билим. 1994. 108 б.
46. Дәўлетов А. Хәзирги каракалпак әдебий тилинин сеслик дүзилиси. -Н. :Билим. 1995. 280 б.
47. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М-Л. 1948. 276 с.
48. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. -М. :Наука. 1967. 539 с.
49. Доспанов О. Каракалпак тили кубла диалектинин лексикасы. -Н. :Каракалпакстан. 1977. 264 б.
50. Древне тюркские диалекты и их отражение в современных языках.// Под ред. акад.И.А.Батманова. -Фрунзе.:Илим. 1971. 196 с.
51. Евгеньева А.М. Очерки по языку русской устной поэзии XVII-XIX вв. Автореф.дис. ...д-ра.филол.наук. -Л. 1950. 47 с.
52. Eckmann J. Gagatay dili. -Istanbul. 1988. 318 s.
53. Ембергенов У. Подражательные слова в современном каракалпакском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Нукус. 1971. 20 с.
54. Ergin M. Turk dili. -Istanbul.:Bayrak Basim Tanitim.1988.578 s.

55. Ergin M. Orhun abideleri. -Istambul.:Bogazici yayinlari.1991. 192 s.
56. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. - М.:Учпедгиз. 1954. 288 с.
57. Ефимов А.И. История русского литературного языка. -М.:Учпедгиз. 1955. 422 с.
58. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәўиш.-Нөкис.: Қарақалпақстан. 1976. 98 б.
59. Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммада Якуба Чинги. Автореф.дис... канд. фил.наук.-Т., 1976.20 с.
60. Иванов С. И. Родословное древо тюрок Абул-Гази-хана. - Т.: ФАН.1969. 203 с.
62. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика.: Автореф.дис. канд. фил.наук.-Т., 1983.19 с.
63. Исаев С.М. К вопросу о периодизации истории казахского литературного языка//СТ.-1988.№3. -С.92-95.
64. Искендеров Р.С. Язык произведений Сагита Агиша. Автореф.дис. ...канд.фил.наук.-Уфа., 1980.20 с.
65. Исследования в области этимологии алтайских языков. -Л.: Наука. 1979. 262 с.
66. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка.-М.: Наука. 1986. 151 с.
67. Кабиров М. Лексические особенности «Таърихи Бадахшан». Автореф. дис...канд.фил.наук.- Душанбе. 1979.18 с.
68. Кадыров М. Функционирование падежных форм в прозе Алишера Навои. Автореф.дис...канд.фил.наук.-Т.1977.20 с.
69. Камалов С., Қошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. -Нөкис.: Билим.1993.192 б.
70. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1974. 19 с.
71. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билик». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1962. 20 с.
72. Касумова Ш. Лексико-стилистические особенности поэзии Ашуга Алескера. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Баку. 1982. 20 с.
73. Кенесбаев С. Абай - основоположник казахского литературного языка. //СТ. 1955. № 9.-С. 95-98.
74. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М-Л. 1956. 569 с.

75. Кононов А.Н. Родословное туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского. -М.-Л. :Наука. 1958. 182 с.
76. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.-Л. 1960. 446 с.
77. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв. -Л. :Наука. 1980. 256 с.
78. Қазақ әдебий тилинің тарихи көздери.//Жууапты редактор Е.Жубанов. -Алматы. :Ғылым. 1989. 254 б.
79. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. //Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. -Н.: Билим. 1995. 172 б.
80. Каххарова Ш. Фразеология А.Кадыри. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1985. 19 с.
81. Курбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. -Н.: Карақалпақстан. 1986. 164 б.
82. Курбанов Э. Лексика азербайджанского литературного языка XVII века. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Баку. 1972. 16 с.
83. Курышжанов А.К. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». -Алма-Ата. 1970. 234 с.
84. Курышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. Автореф.дис. ...д-ра.филол.наук.Алма-Ата. 1973. 57 с.
85. Кутлымуратов Б. Имена действия в современном каракалпакском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Нукус. 1963. 21 с.
86. Кучкартаев И. Фразеологические новаторства А.Каххара. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1965. 19 с.
87. Лаврентьева А.А. Язык А.Т.Болотова. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -М. 1981. 19 с.
88. Маженова М.Н. Абу-Хаййан-исследователь кыпчакского языка. Автореф.дис. ...канд.фил.наук.-Алма-Ата. 1969. 20 с.
89. Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение. // Каракалпакия. Труды первой конференций по изучение производительных сил ККАССР. Т. 2. -Л. 1934. -С.172-200.
90. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М. 1951. 451 с.
91. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. -Н .:Каракалпакстан. 1966. 46 с.
92. Малышова И.А. Язык Архангельской таможенной книги

XVIII века. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -М. 1975. 18 с

93. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Т. 1969. 20 с.

94. Мамедкулиева Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Гариб». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Ашхабад. 1965. 21 с.

95. Мамедова Ф.Н. Особенности языка и стиль исторических романов Ю.В.Чемензеинли. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Баку. 1983. 18 с.

96. Маркушевская Л.П. Лексический состав новелл Эдгар По. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Одесса. 1981. 20 с.

97. Махматмуратов Ш. Язык «Дивана» Х.Х.Ниязи. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Т. 1982. 20 с.

98. Махмудов К. Ахмад Югнакийнинг «Хибатул-хакойик» асари хақида. -Т. :ФАН. 1972. 299 с.

99. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка. Ч. 1. -Спб., 1994.

100. Мехтиева С.Г. Язык дастана «Шахрияр». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Баку. 1974. 20 с.

101. Мизов М.Л. Язык произведении Али Шогенцукова. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Нальчик. 1985. 20 с.

102. Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кисаси Рабгузии». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Т. 1969. 20 с.

103. Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманагәйлик хәм шеберлик. -Н. :Қарақалпақстан. 1993. 80 б.

104. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. -М. :Наука. 1964. 340 с.

105. Мусабаев Г.Г. Становление и развитие казахского литературного языка и вопросы казахской диалектологии. -Алма-Ата. 1952. 63 с.

106. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. -М. :Наука. 1975. 357 с.

107. Mustafa Tatci. Yunus Emre divani. -Ankara. 1990. с. I. II. III. 876 s.

108. Мухаммедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. -Ашхабад.: Ылым. 1973. 235 с.

109. Наджип Э.Н. Мухаббат-наме. -М. :Восточная литература. 1961. 223 с.

110. Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского государства Египта XIV в. Автореф. дис. ...д-ра. филол.

наук. -М. 1965. 93 с.

111. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках.//СТ.1970 № 1. -С. 87-92.

112. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. -М. :Наука. 1989. 284 с.

113. Нажимов А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Нукус. 1971. 20 с.

114. Намазов Н. Глаголы в поэме Физули «Леили и Межнун». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1969. 19 с.

115. Назарова Д.С. Синтаксической строй языка «Бабур-наме» Бабура. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1980.

116. Насыров Д.С. Причастие и его синтаксические функции в каракалпакском языке. Автореф.дис....канд.фил.наук. -М. 1954. 20 с.

117. Насыров Д.С. Каракалпак тилинде көплик категориясы. -Некис. :КҚМБ. 1961. 47 б.

118. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус -Казань., 1976. 398 с.

119. Насыров Д., Айымбетов М.Бердак таңламалы шығармаларынын алфавитли жийилик сөзлиги.-Н.: Билим. 1993. 128 б.

120. Ньматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси.-Т.: Ўқитувчи. 1992. 93 с.

121. Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. -М.: МИВ. 1951. 92 с.

122. Номинханов Ц.Д. Исследование по тюркским и монгольским языкам. Доклад обобщ. содер. опуб. работ. предс. к защите на соис. учен. степ.д-ра.фил.наук. -Алма-Ата. 1966. 67 с.

123. Нуриева М.А. Язык романов Мехти Гусейна. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. -Баку. 1983. 20 с.

124. Нурмухаммедов М.К. Бердах - основоположник каракалпакской литературы. -М. :Знание. 1978. 36 с.

125. Нуцубидзе М.Г. Лексика Рудакии. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Тбилиси. 1975. 18 с.

126. Орынбаев Ж., Алеуов Ө. Бердактын жәмийетлик педагогикалык көз-қараслары. -Н. :Қарақалпақстан. 1978. 80 б.

127. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л.: Наука. 1972. 362 с.
128. Өмирәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тили. -Алматы.: Ғылым. 1976. 270 б.
129. Өмирәлиев Қ. «Оғуз қаған» эпосының тили. -Алматы.: Ғылым. 1988. 280 б.
130. Пахратдинов Ө. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Н.: Қарақалпақстан. 1987. 344 б.
131. Пахратдинов Ө. Бердақ шайыр творчествосының жыйналығу, басыш шығарығу хәм изертлениғу тарийхынан. -Н.: Қарақалпақстан. 1990. 200 б.
132. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. // Исторические развития лексики тюркских языков. -М. 1961. -С. 11-81.
133. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. //Труды Хорезмской экспедиции. -Т. 1933.
134. Поппе Н.Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. Сравнительная фонетика.-Виесваден, 1960.
135. Рамстедт И.Г. Введение в алтайское языкознание. -М.: Наука. 1957. 254 с.
136. Расулова Н.А. Исследование языка «Китаб-ал-идрак ли лисан ал-Атрак» Абу-Хаййана. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1969. 20 с.
137. Рахимов Г.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. -М.: МИВ. 1970. 286 с.
138. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Т. 1965. 19 с.
139. Рустамов А. Некоторые грамматические особенности языка «Махбубул-кулуб» Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1959. 20 с.
140. Рустамов А. Фонетика-морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореф. дис. ...д-ра.филол.наук. -Т. 1966.
141. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. -М. 1955.
142. Саблуков Г.С. Очерк внутреннего состояния кыпчакского царства. -Казань.: Типо - литография императорского университета. 1895. 60 с.
143. Савицкий А. Из каракалпакского дневника.// Звезда Востока. 1953. № 12. 1954. № 1, 2.

144. Сагындыков В. Сравнительный анализ лексики тюркоязычных памятников XIV века/ По материалам «Мухаббатнаме» Хорезмии, «Хосров и Ширин» Кутба и «Гулистан-бит-турки» Сайфы Сарай. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Алма - Ата. 1977. 20 с.
145. Сағитов И.Т. Бердақтың творчествосы. -Н.:ҚҚМБ. 1958.
146. Сағитов И.Т. Сахра бұлбили. -Н.: Қарақалпақстан. 1974. 330 с.
147. Садиков К.П. Языковые особенности «Кутадгу билик». Автореф.дис. ...канд.фил.наук.-Т. 1987. 19 с.
148. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердегі қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Н. :Қарақалпақстан. 1989. 80 б.
149. Самадов К. Некоторые вопросы языкового мастерства Айбека. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1972. 20 с.
150. Самойлович А.Н. К истории литературного языка среднеазиатско-турецкого языка.//Мир Али-Шир. Сб. 500-летию со дня рождения. -Л. 1928.
151. Санакулов У. Исследование языка памятника XV в. «Мухокаматул-луғатайн» Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Т. 1971 19 с.
152. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. -М. 1965. 232 с.
153. Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках.//Тюркологические исследования. -М-Л. :Наука. 1963.
156. Серебренников Б.А., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку. :Маариф. 1979. 304 с.
157. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тили. -Алматы.: Ғылым. 1968. 334 б.
158. Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. -Т.:Маънавият. 1997.95 с.
159. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. -М. 1984. 482 с.
160. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М. 1988. 558 с.
161. Сулакадзе И.Г. Лексика Дакики. Автореф.дис... канд.фил.наук. Тбилиси., 1975. 19 с.
162. Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождения японского языка. -М. :Наука. 1991. 298 с.
163. Тагиев Б.М. Степени имен прилагательных в

азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Баку. 1965. 18 с.

164. Тенишев Э.Р. Хозяйственные записи на древнеуйгурском языке. // Исследование по грамматике и лексике тюркских языков - Т. 1965. - С. 37-78.

165. Тенишев Э.Р. О киргизском литературном языке в донациональный период. // ВЯ., 1989. № 5. - С. 32-40.

166. Тилеумуратов М. Произведения Бердаха - как исторический источник. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Т. 1967. 20 с.

167. Тилеумуратов М. Каракалпак поэзиясы - тарийхый дерек. - Нөкис. 1994. 344 б

168. Толстова Л.С. Историческая предания южного приаралья. - М. : Наука. 1984. 245 с.

169. Томанов М. К истории совместно-орудного падежа в казахском языке. // СТ. 1982. №3. - С.53-55.

170. Турсунов У., Ўринбаев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Т. : Ўқитувчи. 1995. 262 с.

171. Убайдуллаев К. Хэзирги заман каракалпак тили. Фонетика. - Н. : Каракалпакстан. 1965. 105 б.

172. Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов «Хазойин-ул-маоний» Алишера Навои. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Л. 1968. 20 с.

173. Усманов А. «Мухакамат-ул-лугатайн» Алишера Навои и его роль в истории узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Т. 1947. 23 с.

174. Усманов Х. Лингвистические особенности языка Лютфии. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Т. 1986. 20 с.

175. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Автореф. дис. ...д-ра. фил. наук. - Т. 1967.

176. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. - Т. 1966. Т. 1. 1971. Т. 2.

178. Фазылов Э.И. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили. - Т. : Фан. 1969.

179. Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XV века «Китаб-булгат-ал-муштак фи-лугат ат-турк вал кыфчак» Джамаладдина ат-Туркии. Автореф. дис. ...канд. фил. наук. - Т. 1969. 20 с.

180. Халилов Л. Текстологические исследования сочинения Алишера Навои «Тарихи мулуки Аджам». Автореф. дис.

...канд.фил.наук.-Т. 1975. 29 с.

181. Халилов Ш.Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнаме». Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Баку. 1974. 20 с.

182. Хамидов З. Лексико-семантические и лингвистические исследование языка «Лисан-ат-таир» Алишера Навои. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1982. 19 с.

183. Хамидов Х. Бердактын кол жазбалары.// Эмиүдөрья. 1972. № 8. 54-68 б.

184. Хамидов Х. Бердактын «Шежире» поэмасынын кол жазбасы.// Эмиүдөрья. 1977. № 5. 87-96 б.

185. Хамидов Х. О каракалпакском литературном языке до октябрьского периода.//СТ. 1985. № 2. -С. 66-73.

186. Хамидов Х. Каракалпак тили тарийхынын очерклери. -Н.:Каракалпакстан. 1974. 356 б.

187. Хамидов Х. Ески каракалпак тилинин жазба естеликлери. -Н. :Каракалпакстан. 1985. 222 б.

188. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX вв. по данным письменных памятников. -Т. :Фан. 1986. 220 с.

189. Хамидов Х. Шыгыс тиллериндеги жазба дереклер. -Н.: Каракалпакстан. 1919. 212 б.

190. Хамидов Х. Рукописное наследии Бердаха. -Н. :Билим. 1995. 228 с.

191. Хэзирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасау хэм морфология. Жууаплы редактор М.Дәулетов. -Н.: Билим. 1994. 451 б.

192. Хошимов С. Лексические особенности «Гулистана» Саади Шерази. Автореф. дис...канд.фил.наук. -Душанбе. 1973. 19 с.

193. Хроленко А.Т. Лексика русской народной поэзии. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Курск. 1976. 16 с.

194. Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакстане. -Н. :Каракалпакстан. 1987. 372 с.

195. Худайбергенов К. Мировоззрение Бердаха. -Н.: Каракалпакстан. 1987. 372 с.

196. Чариев Б. Лексические особенности поэзии Гафура Гуляма. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1972. 20 с.

197. Шабанов Г. Лексика романа С.Рагимова «Шамо». Автореф. дис. ...канд. фил. наук. -Баку. 1974. 19 с.

198. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. -М. :Просвещение. 1975. 542 с.

199. Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XII вв. из Восточного Туркестана.-М-Л. 1961. 201 с.

200. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л. :Наука. 1971. 294 с.

201. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л. :Наука. 1987. 151 с.

202. Шукуров Ш. Староузбекский и современный узбекский литературные языки //К вопросу о формировании узбекского национального литературного языка.//СТ. 1972. № 1. -С. 91-96.

203. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. Автореф.дис. ...д-ра.фил.наук. -Т. 1974.

204. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глаголов в тюркских языках. -М. :Наука. 1977. 270 с.

205. Юлдашев Б. Язык и стиль произведения С.Ахмада. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Т. 1979. 15 с.

206. Яриев Б. Язык поэзии Махсуда Шейхзаде. Автореф.дис. ...канд.фил.наук. -Самарканд. 1979. 22 с.

СӨЗЛИКЛЕР

1. Абай тили сөзлиги. //А.Ысқақов редакторлығында. -Алматы. 1969. 734 б.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. -М. :Русский язык. 1984. 942 с.
3. Каракалпакско-русский словарь. Под ред. Н.А.Баскакова. -М. :Гос. изд. инос.и нац. словарей. 1958. 890 с.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлигі. -Н.: Каракалпакстан.1982-Т. 1., 1984-Т. 2., 1988-Т. 3, 1992- Т. 4.
5. Қошғарий Махмуд. «Девону-лугат-ит-түрк». -Т. 1960-Т. 1, 1961-Т. 2, 1963-Т. 3, 1390 б.
6. Kasgari.Dibanu lugat-it-turk tercemesi. Geviren: B.Atalay. III baski. 1992. C. I, II, III. 1348 s.
7. Навоий асарлари учун қисқача лугат.//Тузувчи Б.Хасанов. Т. : Фан.1993. 374 с.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка.-М.:Русский язык. 1991. 915 с.
9. Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөзлик. -Алматы. :Мектеп. 1984. 256 с.
10. Персидско-русский словарь. Под.ред. Ю.А.Рубинчика. -М. : Русский язык. 1985. Т. I, II. 1664 с.
- 11.Русско-каракалпакский словарь.-М.: 1967. 1124 с.
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М. :Наука. 1974-Т. 1, 1978-Т.2, 1980-Т. 3. 1514 с.
13. Словарь иностранных слов. Под ред. И.В.Лехина и Ф.Н. Петрова.-М. :Гос изд.инос. и нац. словарей. 1949. 804 с.
14. Turkce sozluk. Baskan: Hasan Eren. Turk tarih kurumu basim evi. -Ankara. 1988 C. I. II. 1680 s.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. -М. 1964. Т. 1.
16. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка.-М.:Просвещение. 1975. 542 с.

ШӨРТЛИ ҚЫСҚАРТЫҰЛАР

1. а-араб тили.
2. Б., б-бет.
3. ББ-Бердақтың «Бизге» қосығы.
4. Вестник КК ФАН УзССР – Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР.
5. ВЯ-«Вопросы языкознания» журналы.
6. ГК-Гадательная книжка (ески түркий жазба естеликлеринин бири).
7. «ДЛТ» - «Девону-лугат-ит-турк».
8. Ее-Енисей естеликleri.
9. ИСГТЯ-Исследование сравнительно-исторического грамматика тюркских языков.
10. ККГиз – Каракалпакское государственное издательство.
11. Қ-қытай тили.
12. ҚБ-«Кулен болыс» поэмасы.
13. ҚКМБ-Каракалпак мәмлекетлик баспасы.
14. Ктб-Култегин (большая надпись).
15. Ктм-Култегин (малая надпись).
16. Л-Ленинград.
17. М-Москва.
18. МИВ-Московский институт востоковедения.
19. Мог-Могильян естелиги.
20. МЧ-Муюн Чура естелиги.
21. Онг-Онгин естелиги.
22. п-парсы тили.
23. С., с-страница.
24. Спб-Санкт-Петербург.
25. СТ-«Советская тюркология» журналы.
26. Судж-Суджа естелиги.
27. Т-Ташкент.
28. т-том.
29. Тон-Тоныкок естелиги.
30. Учпедгиз - Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
31. Х-Бердақтың «Хорезм» поэмасы.
32. ч-часть.
33. Ш-Бердақтың «Шежире» поэмасы.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҰ	3
I БАП. БЕРДАҚ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЙ ТИЛИ	9
а) Түркий тиллерде көркем шығарма тилинин изертлениуі	9
б) Бердақ шығармаларының изертлениу жағдайлары	12
в) Бердақтың жасаған дәуири, өмири хәм шығармалары	20
г) Бердақ - қарақалпақ жазба әдебий тилинің тийкарын салыушылардың бири	25
II БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИҢ ФОНЕ- ТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ	43
Дауыслы сеслер /вокализм/	43
Дауыссыз сеслер/консонантизм/	48
Сингармонизм	64
а) Дауыслы сеслер үнлеслиги	64
б) Дауыссыз сеслер үнлеслиги	69
III БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНИН МОРФО- ЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ	79
АТЛЫҚ	79
Сан категориясы	80
Тартым категориясы	84
Сеплик категориясы	87
КЕЛБЕТЛИК	100
САНЛЫҚ	103
АЛМАСЫҚ	109
ФЕЙИЛ	117
Фейилдің дәрежелери	118
Фейилдің функциональ формалары	122
Фейилдің бет-сан категориясы	129

Мейил категориясы	131
РӘҰЙШ	139
Көмекши сөзлер	142
Модал, таңлақ, еликлеуиш сөзлер	148

IV БАП. БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӨЗЛЕРДИҢ	
ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ	150
Атлықтын жасалыұы	150
Келбетликтің жасалыұы	155
Фейилдің жасалыұы	157
Рәуиштің жасалыұы	161

V БАП.БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ	
164	

V. 1. Бердақ шығармаларының тарихый шығысы жағынан сөзлик қурамы	164
1. Өз сөзлик қатлам	166
2. Басқа тиллерден өзлестірилген сөзлер	186
а) Қытай тилинен кирген сөзлер	186
б) Араб-парсы тиллеринен кирген сөзлер	189
в) Орыс тилинен кирген сөзлер	192
г) Басқа да хинд-европа тиллеринен кирген сөзлер	194
д) Туұысқан түркий тиллеринен (өзбек, қазақ, түркмен) кирген сөзлер	196
V. 2. Бердақ шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликleri	198
Көп мәңили сөзлер	199
Метафора	201
Метонимия	202
Синекдоха	203
Синонимлер	204
Эвфемизмлер	208
Антонимлер	210
Омонимлер	212
Гөнерген сөзлер	213
Тарихый сөзлер	215
Фразеологизмлер	218

V. 3. Қолланыу өриси жағынан Бердақ шығармалары лекси- қасы	222
1. Улыуа қолланыушы лексика	222
2. Функционаллық-шекленген лексика	224
а) Ауызеки сөйлеу тилинин бирликлери	225
б) Вулгаризмлер	229
в) Диалектизмлер	231
г) Көсиплик сөзлер	234
д) Жаргонизмлер	235
е) Табу сөзлер	237
ЖУУМАҚ	238
ӘДЕБИЯТЛАРДЫҢ ДИЗИМИ	246

ШАМШЕТДИН НАЖИМОВИЧ АБДИНАЗИМОВ

БЕРДАҚ АСАРЛАРИ ТИЛИ

**Техник муҳаррир: Л.Тюрина
Сахифаловчи: О.Абдуллаев**

**Нашриёт рақами М-325. Босишга рухсат этилди 15.08.06
Қоғоз бичими 60x84 1/64. Таймс гарнитура. Офсет босма.
Босма табақ 16,5. Офсет қоғози. 1000 нусха. 56-буйртма.
Баҳоси келишилган нарҳда**

**ЎзРФА «ФАН» нашриёти: 100047.
Тошкент, акад. Я.Фуломов кучаси, 70-уй**

**ЎзРФААК босмахонасида чоп этилди.
Тошкент. И.Мўминов кучаси, 13-уй**

